

Др Љубомир Касагић

У чланку аутор покушава да укаже на одређене неприлагођености путева и недоследности у остварењу основних циљева и задатака образовно-васпитних институција. Упоредо с тим, покушава да назначи правац преображаја духа професионалног војника.

Резултати емпиријских истраживања и искуства из последњег рата на просторима претходне Југославије сигнализирају да постојећа андрагошка дидактичко-методичка и социјално-психолошка пракса недовољно стимулише за реализацију задатака школовања у погледу развоја личности војних старјешина. Формирање профила личности официра свих нивоа везано је за природу војне дјелатности, која захтијева субординацију и колективно обављање задатака. То сужава простор за аутентично испољавање личности и очување индивидуалности, а подстиче формирање реактивних личности, чије су типичне особине тежња за потчињавањем других и деструктивно понашање или друга крајност – изграђивање субмисивних личности с наглашеном потребом да буду потчињене другима, бјежећи тако од личне одговорности под заштиту ауторитета. Међутим, армијска средина истовремено захтијева аутентичну и реактивну личност, испољавајући на своје припаднике и репресивне и демократске утицаје, тражећи тако компромисно рјешење између аутентичне и реактивне личности.

Увод

Цјелокупан развој личности, у суштини, процес је социјализације, који се одвија кроз интеракцију структуре личности, као диспозиционе основе, и карактеристике образовно-васпитне средине, као социјалног контекста. У основи социјализације су разни облици учења (условљавање, механичко учење, инструментално учење, учење увиђањем, учење по моделу, стваралачко учење). У процесу социјализације појединцу се постављају захтјеви са различитих страна (породица, школа, друштво, положај у колективу), при чему се могу користити различите методе и средства, као што су убјеђивање, подстицање или притисак, принуда и забрана. Зависно од утицаја средине (наглашавање механичког учења, принуда, забрана), васпитаник може бити у пасивној позицији или у позицији активног субјекта, ако се потенцирају убјеђивање, подстицање и стваралачко учење.

Алекса Брковић¹ је истраживао какве се промјене личности дешавају у току усмјереног школовања под утицајем чинилаца усмјеравања. Наиме, различита вриједност наставе произилази из разлика у наставним плановима и програмима по смјеровима школовања, затим различитих организација процеса наставе, различитих структура одјељења и различитих профила наставника и сарадника. Док школа прати и оцјењује само образовне резултате наставе, аутор је у том раду обухватио и ефекте наставе на развој личности – циљеве школовања који се теже операционализују и мјере. Одговарајућим инструментима покривена су, као најважнија, *сазнајно, емоционално и социјално* подручје личности.

Резултати истраживања показали су да варирање наставних планова и програма васпитно-образовног процеса доводи до значајнијих промјена у особинама и структури личности. На примјер, у току усмјереног образовања, у интелектуалном развоју највеће је *побољшање* код ученика математичко-техничке, а најмање код машинске и здравствене струке. То побољшање интелектуалних способности објашњава се већом трансферном вриједношћу наставе математичких дисциплина, која се претежно заснива на активном учењу, учењу путем рјешавања проблема. Међутим, код осталих смјерова школовања настава је рецептивног карактера – инсистира се на усвајању готових информација и вјештина, што је недовољно подстицајно за интелектуални развој. И за остале особине личности, у том истраживању, утврђене су типичне промјене. На примјер, у здравственој струци изражајнија је особина суперега (савјесност, одговорност), у метематичко-техничкој снажнији је его (одлучност, толерантност, уравнотеженост), док је у машинској струци повећана тежња ка групним активностима.

У вољно-мотивационој сфери личности чинилац усмјеравања по струкама, такође, значајно доприноси разликама у развијености појединих особина. У здравственој струци израженија је потреба за постигнућем, редом и неговањем; преводилачку струку карактерише повећана тежња за аутономијом и промјенама, математичко-техничку струку истрајност и мотив постигнућа, док машинску струку одликује потреба за удруживањем и подршком.

Налази тог истраживања значајни су за унапређивање наставе и формирање личности ученика, јер усмјеравају на то шта у образовно-васпитном процесу треба мијењати и које особине личности развијати за одређене профиле кадра који се школује.

Логично је очекивање да постоји задовољавајућа усклађеност између профила личности старјешине, који је дефинисан циљевима и задацима школовања, са концепцијом животне и образовно-васпитне средине у којој се образују и формирају војне старјешине. Уосталом, систематски је нормативно уткан захтјев да у процесу обуке и васпитања војни студенти треба да буду субјекти који ће самоактивношћу

¹ А. Брковић, *Настава и личност ученика*, „Психологија“, бр. 3–4, Београд, 1987.

развијати способности и формирати особине неопходне за самостално и стваралачко мишљење и успјешно коришћење усвојених знања у променљивим ратним ситуацијама. Међутим, у пракси школовања студената изгледа да нису довољно разрађени начини за остваривање тако постављених циљева, како с аспекта руковођења, тако и са дидактично-методичког и социјално-психолошког становишта. Због тога се с правом може поставити питање у којем се степену слажу нормативна и образовно-васпитна пракса, односно да ли школска пракса омогућава остваривање образовно-васпитних циљева и задатака.

Други важан проблем, који захтијева темељитије изучавање, јесте изналажење метода и техника за вредновање остварења образовно-васпитних циљева и задатака. У вези с тим, постављају се питања: који су објективни показатељи мјерила реализације циљева школовања; да ли је оцјена образовних постигнућа довољан показатељ остварења тих циљева; да ли се образовно-васпитна успјешност огледа само у квантитету и квалитету стечених знања, вјештина и навика, или и у цјелокупном прогресивном мијењању личности, као резултат учења, или шире – социјализације, требало би да се мијења цјелокупна личност, а њено понашање да постаје успјешније. Због тога би, поред школских оцјена, у критеријум успјешности требало укључити и мјерила развијености оних карактеристика личности студената које су садржане у циљевима и задацима школовања.

Проблем

Одговори на постављена питања тражени су у систематским емпиријским истраживањима у војној средини трансверзалним и лонгитудиналним поступком.

Проблем истраживања био је: у којем степену постоји слагање између нормативно дефинисаних циљева и задатака школовања војних старјешина и постојеће андрагошке, дидактичко-методичке и социјално-психолошке средине. Или, да ли и колико постојећа војна образовно-васпитна пракса обезбјеђује остварење основних циљева у развоју и формирању личности старјешине.²

Истраживањем је требало одговорити на два питања: 1) да ли се и које особине личности знатно мијењају током образовно-васпитног процеса у одређеном периоду школовања, и 2) каквог су смјера и карактера промјене особина личности и да ли су у складу с постављеним циљевима школовања.

За остварење постављених циљева коришћен је природни експеримент, под којим се подразумијева природно одвијање образовно-васпитног процеса, без вјештачког увођења чинилаца и мјерење одређених карактеристика личности испитаника на крају прве и четврте године

² Љ. Касагин, *Особине личности војних студената као фактор успјешности, и производ образовно-васпитне дјелатности војне академије*, Институт за стратегијске студије, Београд, 1990.

студирања у војној академији. Упоредо с лонгитудиналним поступком, као контрола, коришћен је и трансверзални поступак. Приликом праћења једне генерације студената од почетка до краја школовања (лонгитудинално) узорак је био 207 испитаника, а за различите генерације студената (прва и четврта година студија – трансверзално) узорак је био за прву годину 304, а за другу 289 испитаника. Испитивањем су обухваћени образовно-васпитна успјешност, зрелост личности и вољно-мотивационе особине.

Резултати

1) Под формирањем личности старјешине, дефинисаним циљевима и задацима школовања, подразумијева се развијање особина, навика и модела мишљења специфичних за припаднике армије („војнички лик“), карактерних особина, друштвених квалитета и интересовања, физичких способности и усвајања знања и вјештина према наставном плану и програму. Због промјене у реализацији тих циљева, на основу резултата, дошло је до промјена код 12, од укупно 19 мјерених аспеката развоја личности (графикон 1).

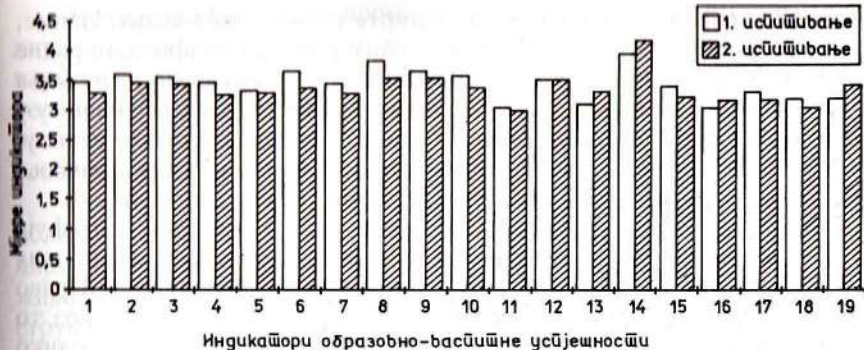
У завршној години школовања, у односу на почетну, регистрован је већи раскорак између прописа којима се регулишу живот, рад и понашање студената, смањено је залагање у настави, повећана је агресивност, израженија је нетактичност у комуницирању, смањено је друштвено ангажовање и већа је изолованост у колективу; образовно-васпитни процес не побољшава значајно војнички изглед и држање, не развија иницијативу, научна, спортска и културна интересовања и не повећава приврженост војном позиву. У пожељном смјеру развијају се физички квалитети, образовна постигнућа и појачана је жеља да се заврши Академија.

Приказани резултати показују да постоји извјестан несклад између нормативно дефинисаних циљева и задатака школовања и степена остварења тих циљева кроз постојећу образовно-васпитну праксу. Док се образовни циљеви успјешно остварују, занемарује се праћење образовно-васпитне активности за развој виших менталних функција, самосталности и креативности, и развој и мијењање личности.

Међутим, наведени квалитети студената и нису били суштински оформљени на крају прве године школовања, него се радило о формалним, према захтјевима средине изграђеним обрасцима понашања, који су брзо нестали у ситуацији када су, као старији, могли отвореније и самосталније да се опредјељују у свом понашању. У крајњем, стварне узроке треба тражити у методама које фаворизују конформизам у изграђивању особина и понашања личности будућих старјешина (принуде, забране, присиле), умјесто метода за подстицање самоактивности, убјеђивање и развијање потреба за саморазвојем.

2) Подаци из графикона 2 показују да студенти на крају прве године школовања испољавају већу интелектуалну, емоционалну и социјалну

Графикон 1

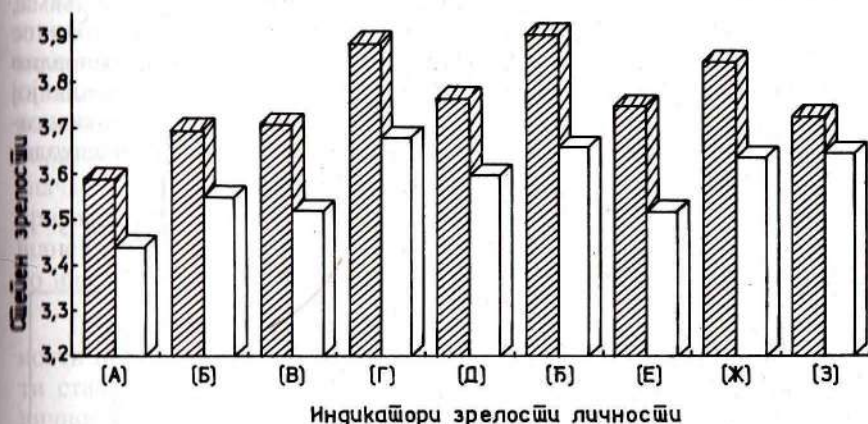

- 1-Однос према правилима и прописима
- 2-Однос према наређењима савјешности
- 3-Војнички изглед и држање
- 4-Залагање у настави
- 5-Примјена сачуваних знања у пракси
- 6-Дружелубивост
- 7-Однос групе према сјуденцу
- 8-Неагресивност
- 9-Тактичност
- 10-Осјетљивост на критику

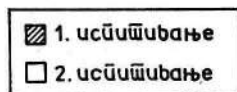
- 11-Иницијативност
- 12-Приврженост војном позиву
- 13-Ниво асимирација
- 14-Физички квалитети
- 15-Друштвене активности
- 16-Научне и техничке активности
- 17-Спортиске активности
- 18-Културно-умјешничке активности
- 19-Образовна посвићеност

Промјене елемената образовно-васпитне успјешности

Графикон 2

- (А) Прихватање радних обавеза
- (Б) Сиремност за ђомања
- (В) Поштовање и уважавање мишљења других
- (Г) Прилагођеност на живот у колективу
- (Д) Сигурност у ђонашању
- (Ђ) Сјособност за самоконтролу
- (Е) Самокритичност
- (Ж) Критичност
- (З) Ширина интересовања

Промјене компонената зрелости личности у току школовања

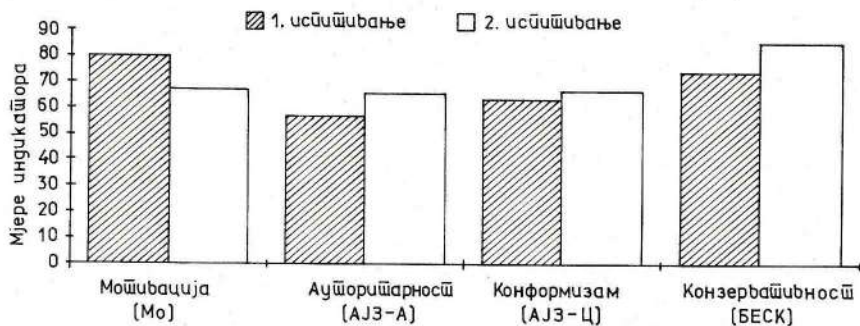
зрелост у понашању него на крају четврте године школовања. Наиме, на завршетку школовања студенти су мање спремни да прихвате радне обавезе и да помажу другима, мање поштују и уважавају мишљења других, слабије су прилагођени на живот у колективу, несигурнији су у опхођењу са претпостављенима и мање способни за самоконтролу, смањена је способност критичности и самокритичности, а интересовања су сужена на мањи број активности и ситуација.³

Наведене промјене се могу објаснити тиме да студенти изграђују одређене конформистичке стилове понашања, оне који се од њих захтијевају, а интимно, у суштини, не прихватају такве обрасце. Право стање они тек показују кроз степен своје зрелости, односно кроз то како прихватају радне обавезе, колико су спремни да помогну, колико уважавају мишљења других, колико су прилагођени на живот у колективу, колико су критични и самокритични, и слично. Ти аспекти зрелости долазе до изражаја када се студенти нађу у позицији да самосталније поступају, а то је крај школовања. Када би се испитала зрелост на почетним дужностима, вјероватно би тај проблем био још израженији. На то указују неке повратне информације из праксе у трупи.

3) У истраживању су испитиване промјене мотивације за војну професију и ставова ауторитарности, конформизма и конзервативности. Подаци на графикону 3 показују да су студенти старијег узраста слабије мотивисани за војну професију, да су ауторитарнији, већи конформисти и конзервативнији.

За мотивисаност за војну професију, као и у другим истраживањима, постоје ниже вриједности за старији узраст. Упркос томе, не може се тврдити да долази до основне промјене мотивисаности за професионално оспособљавање, него је ријеч, првенствено, о дубљој и реалнијој спознаји захтјева војне професије. Такође, сигурно је да би мотивисаност била на вишем нивоу ако би се мијењали неки социјалнопсихолошки услови према друштвеном бићу младе генерације.

Графикон 3

Индикатори вољно-мотивационих особина

Промјене вољно-мотивационих особина у току школовања

³ Мјерила зрелости личности разрадио је Сулејман Хрњица 1975. године, а за студенте војне академије прилагодио их је Љ. Касагић.

Узроке за утврђивање промјене у базичним социјалним ставовима личности студената старијег узраста првенствено треба тражити у карактеристикама војничке животне средине, а потом у индивидуалним особинама. Разне професије имају типична обиљежја и захтјеви се разликују од професије до професије, па се као резултат интеракције особина личности и захтјева средине јавља одређена врста понашања.

Организација живота и рада, затим настава, као најорганизованији облик образовно-васпитног процеса, и ваннаставне активности најважнији су чиниоци развоја личности војног студента. Од карактеристика животне средине највише зависи и смјер промјена у особинама и структури личности. Анализа војне образовно-васпитне праксе уопште показује да се учење и социјализација студената претежно одвијају кроз регресивност, рецептивност и репродуктивизам. Дакле, кроз облике социјализације који студента стављају у пасиван положај, а активна позиција и стваралачко учење сведени су на минимум. Таква образовно-васпитна средина није довољно подстицајна нити за интелектуални развој, нити за развој личности према дефинисаним циљевима школовања.

Готово све активности у војној професији нужно су хијерархијски устројене по принципу субординације, па они који желе да буду успјешни треба да прихвате улоге и обрасце понашања које очекују припадници те професије. Истраживања П. Шипке и Љ. Касагића⁴ показала су да је за образовно-васпитну успјешност студената у прве двије године школовања веома важно да испоље способност прилагођавања захтјевима и критеријумима војничке средине (спутавање агресивности, избегавање конфликтних ситуација, правилан однос према претпостављеном, усклађеност понашања са правилима и прописима, и слично), а да образовна постигнућа и ваннаставна афирмација имају другоразредан значај. То показује да студенти, ако желе да буду успјешни, морају прихватити конформистички стил понашања, који иде уз сличне социјалне ставове, као што су конзервативност и ауторитарност. Уосталом, то није својствено само војничкој средини.

Посједовање ставова конформизма, конзервативности и ауторитарности не мора да буде негативна карактеристика личности. Међутим, ти ставови су у значајној негативној корелацији са сазнајним стилем личности, односно са коришћењем интелектуалних потенцијала. Наиме, ригидност никако није одлика интелигентног стваралачког поступања, а према нашој доктрини и концепцији старјешина треба да буде оспособљен да самостално мисли и да усвојена научно-теоријска знања успјешно и стваралачки примјењује у различитим новим и непознатим ратним ситуацијама. Конформистички стил понашања у едукативној ситуацији води ка пасивизацији студената. Међутим, сви савремени модели наставе усмјерени су ка томе да се стварају услови за развој флексибилних умних

⁴ П. Шипка, *Латентна структура критеријума успјешности питомаца Војне академије КоВ* (интерно), Београд, 1978, и Љ. Касагић, *исто*.

способности, које се могу формирати једино у настави у којој је обезбјеђена активна улога васпитаника и која је усмјерена на самостални мисаони рад. Самоактивност максимално интегрише и мобилише све потенцијале личности. Креативан стил учења и рада нико не може дати студенту у готовој форми, он мора имати услове да га сам изграђује. Да би се кроз наставу могла развијати креативност наставници треба да буду спремни на иновације и да уграде у образовно-васпитни процес принципе теорија учења, личности и мотивације.⁵

Разлике које су добијене између млађих и старијих студената у погледу латентног чиниоца ригидности, који детерминише ауторитарност, конзервативизам и конформистичко понашање, може се умногоме објаснити помоћу Мишелове⁶ теорије личности, према којој подстицаји из спољне средине приоритетно одређују врсту понашања појединца. Такође, и сви елементи образовно-васпитне успјешности који су одређени циљевима школовања остварују се у правцу у којем су усмјерени захтјеви из животне средине студената. Према томе, развој и уобличавање личности студента условљени су чиниоцима који стварају и одражавају друштвено понашање. Ако се желе мијењати личности и понашање, треба мијењати спољашње услове и захтјеве који од њих потичу.

Профил успјешних војних старјешина

Из резултата емпиријских истраживања и модерне доктрине ратовања, која удовољава захтјевима савременог ратишта, произилази и образовни и радни профил војног старјешине. Научна истраживања у области сазнајне психологије треба да објасне мисаоне операције и особине личности успјешних команданата при рјешавању сложених и разноврсних задатака у току борбених дејстава. Од образовних карактеристика и психолошких чинилаца за успјешног војсковођу релевантни су следећи: способност предвиђања будућих догађаја, интелектуалне способности, базични ставови, мотивационе особине, зрелост личности и руководилачке способности.

Способност предвиђања

Резултати истраживања показују да успјешни команданти посједују заједничку особину – *способност предвиђања*, која је резултат „широког али исцрпног знања срећеног у лако доступне категорије“.⁷

Способност предвиђања догађаја у борби јесте есенцијална, сложена, учењем стечена способност од које зависи ефикасност руковођења

⁵ А. Брковић, *исто*, стр. 24.

⁶ Mischel, W., према Б. Поповић: *Психологија личности*, Друштво психолога СР Србије, Београд, 1977, стр. 243.

⁷ А. J. Picart, *Expert Warfighters with Battlefield vision*, Military Review, No 5, p, 51–60.

и командовања јединицама и употреба ратне технике. Та способност је резултат широких и високоорганизованих стручних знања о ратовању, стечених институционалним образовањем, самообразовањем и радним искуством.

Од војностручних знања командноштабни официри треба да стекну врхунска знања из оператике и тактике, ватрених могућности борбене технике, знања о процјени земљишта и времена, специјалним снагама, психолошко-пропагандним дејствима и историје људског чиниоца рата. *Широка и врхунска војностручна знања треба код команданата да развијају одређене менталне вјештине:* а) вјештину спонтаног и намјерног опажања информација; б) вјештину тумачења информација у току борбених дејстава; с) вјештину меморисања и концентрисања пажње, и д) вјештину уочавања и рјешавања проблема на бојишту. Наведене вјештине чине основу способности предвиђања.

Вјештина спонтаног и намјерног брзог уочавања значајних образаца у мноштву информација које чине ток борбе није резултат само перцептивних способности него и ефикасног коришћења исцрпног и високоорганизованог знања о ратовању. У току борбе команданти се непрекидно сусрећу са комплексним и промјенљивим информацијама (замљишне и временске прилике, активност непријатеља, распоред снага, снабдијевање, опрема, и друго) које командант мора истовремено да узима у обзир и обрађује. Све те информације успјешан командант доводи у међусобну везу и образује смислене обрасце борбене ситуације. Увиђање образаца, као способност команданта, основа је за предвиђање и усмјеравање садашњих догађаја на развој будућих операција. Брзо увиђање смислених структура састоји се у компарацији расположивих (актуелне) информација са онима које су раније систематизоване и депоноване у меморији (*W. G. Chase* и *N. A. Simon*). Успјешан командант ће брзо, користећи богата стручна знања из меморије, да уочи актуелна збивања на бојишту као нешто што је већ познато и да донесе одговарајућу и правовремену одлуку о употреби расположивих снага.

Тумачење информација у току борбених дејстава посебна је способност у основи предвиђања. У борбеним дејствима командант често неће бити у могућности да добија тачне информације, а ипак је принуђен да на основу расположивих података предвиђа будуће догађаје. Међу расположивим подацима могу бити упадљиви и наметљиви детаљи, безначајни за одређену акцију, који лаика могу усмјерити да их интерпретира као релевантне информације. Међутим, високообразованог и искусног команданта такве наметљиве информације неће лако преварити у тумачењу њиховог значаја за борбена дејства. Располажући у својој меморији разноврсним категоријама знања о ратовању и руководећи се општим принципима вођења борбе, успешан командант ће умјети да схвати значај и посљедице и оних информација које су мање упадљиве, али значајније утичу на одвијање догађаја на бојишту.

Способност меморисања саставни је део интелигентног понашања и претпоставља један од чинилаца (компоненте) интелигенције. Физиолошка и органска основа меморија јесте урођена, али се може усавршавати тако што се између расположивих метода и техника, при меморисању, користе оне које доприносе најбољим ефектима. Пажња није посебан психички процес или способност, него намјерно или спонтано усмјеравање менталне енергије у одређеном правцу, било да се ради о психичким процесима, стањима или особинама. Обе те психолошке категорије (меморисање и пажња) значајне су у обављању ратних задатака командноштабних официра.

Поставља се питање како командантова меморија и пажња функционишу када успјешно предвиђа одвијање догађаја на бојишту. Истраживања су показала да експерти за вођење рата немају урођен натпросечни капацитет меморије, нити изузетну пажњу, него да брзина пријема, интерпретације и селекције информација повећава капацитет радне меморије. Дакле, меморија и пажња код успјешних команданата су функционално супериорније менталне функције у поређењу са мање успјешним командантима.

За повећану радну меморију, значајну за предвиђање ситуација на бојишту, психолози сматрају да је одговорна аутоматизованост научних менталних вјештина, које спонтано растеређују пажњу и капацитет меморије, што доводи до бржег протока информација које на савременом бојишту количински превазилазе могућности природне (ограничене) људске меморије. Менталне вјештине које доприносе бржем протоку и обради информација у меморији резултат су институционалног образовања и радног искуства командноштабних официра. Наиме, њихова знања (подаци, чињенице, правила и принципи рјешавања проблема) тако су организована у смисаоне одјелке (као у енциклопедији) да се до њих лако и брзо долази када то захтијева ситуација на ратишту.

Брзо уочавање и рјешавање проблема у борбеној ситуацији психолози објашњавају тиме што експерти у одређеној области у току стицања врхунских знања и на основу личног искуства усвајају (уче) многе чињенице, правила, принципе и законитости у вези с рјешавањем проблема и сврставају их (класификују) у одређене обрасце, тако да сваки текући образац догађаја аутоматски повлачи из меморије одговарајућа очекивања и активност усмјерену ка рјешавању проблема. На сличан начин и командноштабни официри, у току професионалног оспособљавања, своја стручна знања о ратовању организују у различите опште категорије према принципима ратовања. Тако, при доношењу одлуке, командант доводи у везу унапријед разрађени (научени) модел поступака са догађајима на бојишту и доноси одговарајућу одлуку о употреби борбених снага. Наравно, такав процес одлучивања могућ је када активности непријатеља кореспондирају унапријед пројектованом обрасцу командантовог рјешавања проблема. Међутим, поставља се

питање шта се догађа у ситуацијама када непријатељ својим замислима варира услове и ситуације на бојишту, стварајући неизоставно много неочекиваних и непознатих проблема. Истраживања о томе како експерти рјешавају проблеме показала су да њихова меморија садржи мноштво различитих образаца, који су увијек доступни за брзу употребу. Захваљујући томе, успјешни команданти брзо реагују на промјенљиве оперативно-тактичке проблеме у току борбених дејстава. Добро организовано знање у меморији о ратовању, које је смјештено у различите категорије (обрасци), омоућава команданту да уочи и одбаци могуће варијанте које спутавају, а да се усмјери на прецизно дефинисање проблема и тиме створи могућност за његово рјешавање и доношење најбоље одлуке. Односно, високостручна знања омоућавају да се брзо отклоне ирелевантни чиниоци и тиме смањи број могућих рјешења и повећају могућности за коректне одлуке. За такво рјешавање тактичких проблемских ситуација потребно је да командант буде самосталан у дјелокругу наређења претпостављених и одлучан у предузимању акција.

Интелектуалне способности

За успјешно стицање способности предвиђања будућих догађаја значајну претпоставку, поред осталог, чине интелектуалне способности. Схваћене као потенцијални динамички системи за обављање одређених дјелатности, стечени кроз активности, на основу наслеђених диспозиција и под утицајем околине,⁸ интелектуалне способности детерминишу успјешност рада на командноштабним дужностима. За обављање послова командноштабног профила, како су досадашња истраживања показала, релевантне су одређене категорије (чиниоци) интелектуалних способности које имају у селекцији задовољавајућу предиктивну ваљаност. На првом мјесту је *генерални фактор*, који је заједнички за све интелектуалне дјелатности, а затим слиједи *фактор резоновања*, који се огледа у схватању односа међу појавама, а долази до изражаја када командант мора брзо да уочава и рјешава проблеме у борбеним ситуацијама. Трећи фактор интелектуалних способности означен је као *способност меморисања*, а огледа се у способности памћења одређених података и информација. Природно, већи капацитет меморије омоућава команданту да повећа радну меморију на бојишту. За дужност командноштабних официра значајни су још *способност представљања предмета и објеката у тродимензионалном простору*, *способност разликовања квалитета и интензитета појава приликом опажања* и *чиниоца брзине одвијања менталних операција у ограниченом времену*.

Базични социјални ставови

Успјешне команданте у процесу стицања и коришћења војностручних знања карактерише сазнајни стил у којем су одсутни *ауторитарност*,

⁸ Р. Поповић, *Увод у војну психологију*, ВИЗ, Београд, 1975, стр. 6.

конформизам и конзервативност. У основи све три врсте тих социјалних ставова налази се шира димензија личности – *ригидност*, која се огледа у неспособности проналажења нових појмова у постојећим информацијама, нових приступа у рјешавању проблемских задатака, неспособности мијењања мишљења и некритичком приклањању активностима. Истраживања су показала⁹ да је ригидност у негативној корелацији с интелектуалним способностима и да је негативан чинилац у стицању знања и његовој примјени у проблемским ситуацијама.

Мотивисаност и интересовање

Мотивисаност за школовање командноштабних официра неопходан је чинилац у изграђивању успјешних официра и, касније, за обављање задатака који произилазе из одговарајућих дужности. Мотивација, као динамичко својство личности, промјенљивог је интензитета и смјера дјеловања. За развијање мотивације и њено усмјеравање и одржавање на потребном нивоу треба узети у обзир два разлога: чиниоце који су били пресудни за избор (уопште) војне професије и чиниоце који мотивишу у току школовања и обављања командноштабних дужности. Можда за стварање врхунског војног стручњака и није толико пресудан избор личности с посебним способностима колико развијање и одржавање мотивације за дуготрајно и систематско професионално оспособљавање. Подстицаји који утичу на избор војног позива садржани су у психолошким особинама личности и утицају социјалне и породичне средине. У ствари, три групе чинилаца опредјељују младог човјека да изабере војно занимање: осјећање подобности, утицај социјалне средине и утицај тренутне усмјерености.¹⁰ Истраживања су показала да су мотивисани студенти прилагођенији колективном начину живота у академији, да су васпитно и образовно успјешнији и да су више склони (од немотивисаних) да се истичу и потврђују и у ваннаставним социјалним активностима (интересовања за спортске, културно-забавне и друге активности).¹¹

Опредјељење за академију не значи и мотивисаност за више нивое војног стручног образовања. Због тога програмом изграђивања командноштабног кадра у копненој војсци треба стварати услове: 1) да кадровска политика правовремено идентификује будуће команданте и да их континуирано поставља на дужности које омогућавају стицање

⁹ Љ. Касагић, *Организација и интеракција особина личности као чинилац васпитно-образовне успешности* (докторска дисертација), Скопље, 1984, стр. 83; Р. Квашчев, *Утицај способности сложаја особина и мотивације на успех у школском учењу*, „Психологија“ бр. 1, Друштво психолога СР Србије, Београд, 1977, стр. 68; и Ј. Савић, *Повезаност школског успеха са психолошким и социјално-демографским карактеристикама ученика*, Центар за мултидисциплинарне студије, Београд, 1977, стр. 66.

¹⁰ Д. Пајевић, *Мотивациони чиниоци избора војне професије*, ВИНЦ, Београд, 1983.

¹¹ Љ. Касагић, *Међуљудски односи у питомачким колективима*, ВА КоВ, Београд, 1989, стр. 31–39.

знања о ратовању; 2) да се из критеријума за пријем у КШШ унапријед јасно види да се захтијевају врхунска знања о ратовању, и 3) да програмом изграђивања командноштабног кадра обезбјеђују услове и мјере који подстичу, охрабрују и награђују официре који су се посветили институционалном и самосталном проучавању ратовања и оспособљавању за руковођење у рату.

Зрелост личности

За ефикасност рада командноштабних официра, првенствено у функцији руковођења и командовања, зрелост личности је значајно својство, које се досљедно испољава у различитим животним ситуацијама кроз понашање и опште или специфичне поступке. Зрелост личности садржи три основна аспекта: *интелектуалну ефикасност, емоционалну зрелост и социјалну адекватност.*

Интелектуална ефикасност или зрелост огледа се у реалистичном расуђивању, објективности, отворености ка новим искуствима и стабилном вриједносном систему. Као критеријум за процјену интелектуалне зрелости личности валидни су сљедећи показатељи:¹² реалност самоопажања, самокритичност (реалност према властитим способностима, слабостима и грешкама) и критичност (способност разликовања битног од небитног). Расуђивање интелектуално зреле особе је критично, опрезно и флексибилно. Посједује реалне ставове према породици, друговима и друштву. Реална је у обавезама. Критична према себи, води „приземну“ бригу за своје напредовање и перспективу, циљеви и жеље усклађени су јој са способностима; не понаша се каријеристички.

Емоционална зрелост испољава се у способности владања емоцијама, прикривању и разрјешавању својих конфликта. Емоционалну зрелост карактеришу: сигурност, толерантност, безбрижност, независност, одсуство анксиозности, саосјећајност и емоционална топлина. За процјену емоционалне зрелости релевантни су сљедећи показатељи: несебичност, повјерење у људе, фрустрациона толеранција, прилагођеност на колектив, способност самоконтроле и сигурност у односу с људима. Код емоционално зреле особе постоји усклађеност између властитих емоција и конкретне ситуације, која се реално процјењује. Испред емоција увијек иде рационално поступање и успјешно се разрјешавају конфликтне ситуације, прије него што се појаве емоције.

Социјална зрелост огледа се у правилном односу према прогресивном развоју друштва, правилном односу према ауторитетима, самосталности у раду, кооперативности, толерантности према другим људима, одговорности, усаглашености личних и туђих потреба и прилагођености колективном животу. Тај аспект зрелости личности најјасније се изражава у социјалној сфери људског понашања. Зрела личност у свим

¹² С. Хрњица, *Зрелост личности*, Филозофски факултет, Београд, 1975, стр. 139-146.

поступцима показује друштвену прогресивност, а у свом колективу испољава иницијативу, посједује висок степен одговорности и сарадње, добро разумије проблеме других људи и вјерује људима, пожртвована је и принципијелна особа, објективна и практична, поштује стварне ауторитете и дисциплинована је у раду и односима са другим особама.

Будући да је зрелост личности релативно стабилно, постојано својство личности, оправдано је узети га као ваљан показатељ за предвиђање потребних руководилачких особина командноштабних официра. С већом сигурношћу може се очекивати да ће кандидати који су интелектуално зрелији успјешније стећи, кроз разне облике образовања, неопходне руководилачке особине, као што су одлучност, упорност, правичност, храброст, иницијатива итд., него кандидати који су незрелије личности.

Руководилачке способности

Другу компоненту профила командноштабног официра чине особине личности значајне за развијање добрих међуљудских односа и повољне социјалне климе у војним јединицама, а могу се назвати *руководилачким способностима*. Као релевантне личне особине треба издвојити: *одлучност, иницијативност, поштење, упорност, храброст, правичност, бригу о потчињенима и повјерење у њих, свјесну одговорност, увјереност у циљеве ратовања и поштовање законитости*. Наведене двије компоненте – стручност и руководилачке способности, међусобно су повезане и заједно чине успјешног војног старјешину. Руковођење у војсци и командовање имају специфична обиљежја, која условљава природа војне дјелатности – оружана борба, која захтијева синхронизована дејства свих елемената борбеног распореда. Поштовање принципа субординације одређује односе претпостављени – потчињени и безусловно извршавање наређења (елемент аутократског руковођења), а иницијатива и самосталност потчињених у дјелокругу који одређује претпостављена команда указују на елементе демократичности у руковођењу и командовању. Од квалитета руковођења и командовања значајно зависе међуљудски односи и морална снага армије.

У обликовању и развијању међуљудских односа у оружаним снагама учествују бројни чиниоци, различити по општости и снази дјеловања. Неки од њих су изван дјелокруга оружаних снага (друштвено-економски систем, на примјер), док други произилазе из природе војне дјелатности, карактера ратне технике и специфичности војничког начина живота, рада и обављања задатака у миру и рату. Посебну врсту чинилаца међуљудских односа чине људи који чине оружане снаге, са свим својим особинама, способностима и расположењима. Међутим, чинилац који даје основно обележје међуљудским односима у војсци нису лични односи, него међузависност која је уређена правилима и прописима. Због тога „проучавање међуљудских односа у војсци мора за полазну тачку узети формалну, институционалну структуру војске. Институцио-

нални контекст је оно што омогућује да се разуме процес неформалног личног става у примарним групама, а не обрнуто".¹³

Са прагматичког становишта, ефикасност војних колектива и руковођења, цијени се на основу два значајна елемента: резултата у обављању заједничких задатака и социјалне климе колектива (стање међуљудских односа). Ако војна јединица добро обавља све задатке, али су занемарене потребе и интереси чланова колектива, њена ефикасност неће дуго потрајати, јер ће се временом погоршати интерперсонални односи по вертикали руковођења (претпостављени-потчињени) и по хоризонтали (између војника), што ће повратно негативно утицати на обављање војничких задатака.

Нека истраживања у војсци¹⁴ о односу квалитета руковођења и изграђености војних колектива показала су да постоји значајна позитивна веза између тих варијабли. Бољи су међуљудски односи и образовно-васпитни резултати у колективима у којима је систем руковођења и командовања боље осмишљен, прилагођен конкретним условима и захтјевима времена и гдје се досљедније примјењују правила и прописи којима су регулисани односи у војсци. У колективима са бољим руковођењем мрежа међуљудских односа је разгранатија: чланови колектива показују већу спремност да се међусобно друже и сарађују, мања је затегнутост у међуљудским односима и мања је социјална отуђеност између чланова колектива.

Од квалитета руковођења и међуљудских односа зависе кохезивност и акциона ефикасност војне јединице. Боље руковођење и међуљудски односи чине снажну кохезиону снагу која чланове колектива држи на окупу, спремне на узајамно испомагање, а то их чини морално чвршћим и спремним за обављање и најтежих заједничких задатака. У колективима гдје су међуљудски односи поремећени руковођењем, гдје постоје незадовољство, конфликти, међусобно неповјерење, егоизам и нетрпељивост, не може се очекивати ни морална снага ни акциона ефикасност колектива, јер су психофизичке снаге сваког појединца усмјерене, умјесто ка истом, ка различитим правцима и циљевима. Због тога се може тврдити да постоји директна веза између квалитета руковођења, међуљудских односа, моралне снаге и ефикасности обављања борбених задатака.

С обзиром на формалну структуру војне организације, при оцјени стања међуљудских односа у њој увијек прво треба полазити од тога колико су односи усклађени са законима којима се регулише комуницирање у војним колективима. Међутим, веома је значајно колико ће командант успјети да успостави складан однос између своје званичне улоге и улоге коју има природни вођа. Од особина, способности и знања личности војног старјешине зависи у којем ће се правцу развијати међуљудски односи. Лични односи могу побољшати или нарушити

¹³ Ј. Вјатр, *Социологија војске*, ВИНЦ, Београд, 1987, стр. 36–38.

¹⁴ З. Килибарда, *Руководство као фактор формирања питомачких колектива*, ВА КоВ, Београд, 1981, стр. 31.

квалитет међуљудских односа, јер у војном колективу, као и у свакој социјалној групи, снажно дјелују одређени психосоцијални механизми и изван формалне структуре и директно утичу на кохезивност и ефикасност колектива, као значајних мјерила моралне снаге сваке војне јединице.¹⁵

Иако међуљудске односе у нижим јединицама (одјељење, вод, чета) креирају претпостављене команде и установе законским прописима и наређењима, велики дио простора остаје за дјеловање субјективних чинилаца, међу којима је најважнији лични ауторитет старјешине. За успјешног команданта значајно је да буде прихваћен од потчињених, да га слиједе и поштују и да имају повјерења у његов званични и лични ауторитет. У војним колективима гдје су старјешине боље прихваћени и гдје потчињени имају повјерење у њих ефикасност обављања задатака је већа, а међуљудски односи су хармоничнији, што доприноси побољшању моралне снаге војне јединице.

Испитивања мишљења потчињених о томе како треба претпостављени да поступа у раду са колективом показала су да се значај придаје поступцима претпостављених који доприносе да се у колективу успостављају складни међуљудски односи. Војностручне способности, такође, високо се вреднују, али се од старјешине у миру првенствено очекује да буде „специјалиста за међуљудске односе“. За потчињене је значајно да се претпостављени залаже за рјешавање важних проблема у свом колективу, да сузбија појаве које нарушавају његово јединство, да уважава мишљења и поштује личност потчињених, да је високо мотивисан за војни позив, да испољава смјелост у преузимању одговорности за понашање потчињених, да контролише своје емоције и ријечи у опхођењу са људима чак и када се појаве пропусти, грешке или други ванредни догађаји.¹⁶

Намеће се питање шта треба чинити када је ријеч о руковођењу и командовању да би били бољи међуљудски односи, ефикаснији војни колективи, а тиме и чвршћа морална снага војне јединице. Богато искуство команданата и командира у последњем рату и резултати научних истраживања убједљиво указују на неопходност да командовање у оружаним снагама мора садржати дубљу социјално-психолошку димензију од највиших инстанци до непосредног војног старјешине, јер облици односа, психолошка клима колектива, начин одлучивања и комуницирања у најнижим војним јединицама најчешће су пројекције „образаца“ односа својствених претпостављеним командама и установама. Успјешно комуницирање са другим људима не зависи само од законских прописа и особина личности, које могу бити погодније или непогодније за сарадњу, него и од саме вјештине опхођења, која се веома добро може научити.

Послуга на неком оруђу може подбацити и заказати из незнања, али и зато што неће исправно њиме да рукује, што може да се догоди

¹⁵ Ј. Вјатр, *исто*.

¹⁶ З. Килибарда, *исто*.

ако су чланови посаде лично незадовољни, разочарани и запостављени. Руковођењем се нарушени међуљудски односи могу толико нарушити да се блокира правилима прописана синхронизованост радњи и поступака не само послужилаца на оруђу него и употреба значајнијих (крупнијих) елемената борбеног распореда. За вјештину поступања у руковођењу значајно је колико је руководилац способан да себе стави у улогу потчињеног и да из тог угла покуша да разуме његове личне проблеме и тешкоће. Због тога у обуци и васпитању у миру, а у обављању борбених задатака у рату, старјешина треба првенствено да буде усмјерен на људе. Када не успије нека вјежба или затаје резултати гађања, увијек треба узимати у обзир чињеницу да, поред технике и наоружања, у тој активности учествују војници и старјешине, и да на резултате утичу њихови међусобни односи.

Примена експертних система на командовање везом у оперативној јединици

УДК 623.615:681.5

Др Ђорђе Матић, пуковник

Командно-информациони системи чине технолошку основу за подршку командовању и прикупљању, обради и дистрибуцији података као и у планирању, процени ситуације, доношењу одлука и другим пословима које обављају команде. У оквиру процеса процене ситуације веома су значајни експертни системи, као рачунарски програми, преко којих се знања експерата уграђују у командно-информационе системе, чиме се повећава квалитет подршке командовању. Командовање везом у оперативној јединици је сложен и обиман задатак, који мора брзо да се решава, уз обраду велике количине информација. У томе експертни системи, поред аутоматизације рутинских функција, могу помоћи начелницима веза у планирању и организовању веза за предстојећа борбена дејства. Чланак садржи скраћени опис експертног система за командовање везом у оперативној јединици. Његовим коришћењем начелници веза би могли у реалном времену да обраде и процене велику количину информација и добију више квалитетнијих предлога за организовање веза. Тај модел експертног система може послужити као основ за израду експертних система за рад начелника осталих родова у оперативним јединицама.

Увод

Командовање у Војсци Југославије (ВЈ) организована је делатност команди са основним задатком да организује, припрема и употребљава потчињене команде и јединице у реализацији добијеног наређења од претпостављеног. Улога команди, командовања и официра у савременим ратним дејствима је често пресудна и одлучујућа, што захтева њихово осавремењавање и модернизацију.

У литератури се командовање дефинише на разне начине. Према *Војном лексикону*:¹ „Командовање је функција јединственог руковођења ОС или њихових делова у миру и рату... Остварује се планирањем, организовањем, наређивањем, координацијом и контролом“. Према *Војној енциклопедији*,² командовање је специфична функција руковођења у ОС у миру и рату. Према *Правилу корпуса* – (нацрт)³, „командовање оперативном јединицом (ОС) је свесна и организована делатност

¹ *Војни лексикон*, ВИЗ, Београд, 1981, стр. 222.

² *Војна енциклопедија*, (II издање), том 4, Београд, 1972, стр. 456.

³ *Правило Корпус КОВ-а* (нацрт), ЦВВШ, Београд, 1992, стр. 6.

команданта и органа команде на ангажовању и обједињавању дејстава и активности свих јединица и команди у зони операција као и средстава у оружаном борби ради остваривања постављених циљева на оптималан начин. Командовање се остварује путем планирања, координације, организовања, командовања и контроле, припрема и извођења операција и других борбених дејстава. Заснива се на јединственим, непрекидним, сигурним, еластичним, ефикасним, оперативним и тајним информационим токовима између команди, јединица и установа.“ Према *Правилу везе*,⁴ „командовање системом веза обухвата планирање, организовање и постављање елемената система, односно њихово премештање по потреби и спајање у функционалну целину ради непрекидног и квалитетног одржавања свих врста веза и коришћења система веза уз обавезну заштиту веза и информација“. Заједничко за све дефиниције командовања јесте то, да се оно остварује планирањем, координацијом, организовањем, контролом и самим командовањем, уз наглашавање несумњивог значаја информација.

Команданти јединица одговорни су за употребу јединица везе и функционисање система (дела система) веза у својој јединици. При томе, обављање одређених послова командовања везом могу пренети на начелника везе (НВ). Командант командује везом непосредно, или преко начелника штаба. Својом одлуком и наређењима даје основе за руковођење везом, из којих начелник везе сазнаје о: груписању снага, идеји маневра, употреби ојачања и подршке, борбеном распореду, организацији командовања, организацији садејства, размештају командних места своје команде и непосредно потчињених и садејствујућих команди и готовости јединица за дејство.

Увођењем рачунара у процес командовања везом рад органа везе може бити квалитетнији, ефикаснији и прецизнији. Достигнућа у развоју програмске подршке рачунарских система, посебно у области вештачке интелигенције (ВИ), показују да је могуће аутоматизацијом обухватити и креативне процесе. У раду органа везе то могу да буду све фазе планирања и организовања веза. Појавом експертних система (ЕС) створен је алат који може да удовољи већини захтева у ефикасној употреби нових програма – апликација, за подршку командовању, а тиме и органу везе.

У иностраној литератури постоје нека решења примене ЕС, у војне сврхе.⁵ Међу наручиоцима развоја ЕС биле су оружане снаге (ОС) САД, Енглеске, Француске, СР Немачке и НАТО-а. Развијено је више ЕС у различитим војним областима, посебно у видовима РВ и ПВО и ратној морнарици. У САД познати су ЕС у области медицине, систему за одржавање и батаљонског система за управљање информацијама. У ОС

⁴ *Правило везе*, УВ, Београд, 1979, стр. 262.

⁵ M. Athas, *Command-and-control (c2) theory: A challenge to control science*, Chicago, 1982; J. Gilmore, *Military applications of expert systems*, London, 1985; R. Wright, *An overview of how expert systems may be applied in naval command and control systems*, New York, 1985, i *Expert systems, State of the art, Conf. on expert systems*, London, 1980.

Велике Британије: ЕС за подршку и одлучивање у артиљерији MARTIS. У области РИК-а познат је ЕС „Battle“ за подршку у одлучивању о расподели расположивих ресурса оруђа према циљевима (РМ САД) и ЕС „FLYPAST“ за подршку у креирању програма лета (у оквиру развојног програма ARE за РМ Велике Британије). За развој ЕС у области командовања везом могу се користити и сазнања до којих се дошло у развоју делова ЕС везаних за проблем одлучивања и планирања уопште (као основних активности везаних за израду таквог ЕС) и делови ЕС који обављају функцију планирања. Могу се размотрити и решења из формализама који се користе за оперисање временском информацијом и за оперисање непрецизном и неизвесном информацијом.

Експертни системи у војним наукама најчешће се израђују на основу посебних поверљивих тимских студија, које раде експерти. У пројекту им се одређује класа којој ће припадати ЕС у оквиру шире структуре ЕС и прецизирају циљеви, намена, задаци, структура таквих ЕС, и слично. У нашим војним школама било је истраживања о експертним системима и њиховој примени у војној пракси. Ставови у вези с тим су следећи:⁶

„1. Развој војних ЕС у развијеним земљама прешао је из пробно-истраживачких стадија у фазу легитимности саме идеје, повећаних улагања и конкретних резултата. Значај оваквих (превасходно софтверских) система је свакако у порасту, а амбиције и даље велике, премда сведене на реалнију меру у односу на неке раније периоде.

2. Рад на овим софтверским пакетима простире се по широком спектру конкретних примена (од одлучивања у реалном времену до позадинског рада), величине (од Стратешке одбрамбене иницијативе и Стратешке рачунарске иницијативе до сврсисходних и независних малих система) и иновације (од нових теоријских решења до примене проверених техника).

3. У развијеном свету постоји уочљив проблем мањка квалификованих рачунарских стручњака за изградњу оваквих система. У смислу да је дата област у нашој земљи тек у повоју, овај проблем је код нас мање изражен.

4. Несумњив проблем у свету је недостатак стручњака у војном домену, способних да ефикасно учествују у изради експертних система.

5. Независно од опипљивих (и несумњивих) користи увођења овакве технологије, сматрамо да се пружају могућности и за дугорочније коренито унапређење војних наука и осмишљавање ратне вештине из једног битног угла.“

У ВЈ ради се на примени ЕС у војним областима: у оквиру тактичке учioniце РВ и ПВО развијен је ЕС, а има их развијених и у Војнотехничкој академији (ВТА)⁷. Рачунари се у ВЈ користе више година.

⁶ О експертним системима и њиховим војним применама (пројекат), ЦВВШ РВ и ПВО, Београд, 1986, стр. 116.

⁷ Према: Т. Мирковић, *Операције без оружане борбе*, „Војска“, бр. 191, од 4. априла 1996, и Б. Миловановић, *Фазе развоја артиљеријског експертног система „ARES“*, XXI SYMOP-is, Котор, 1994.

Израђени су бројни програми у већини области којима се бави војска. У роду везе има програма за рад органа везе на рачунару. Један од израђених програма је и *Пакет за организовање везе на рачунару*, у којем се може израђивати већина борбених докумената везе помоћу рачунара. Израда ЕС за командовање везом је наставак истраживања могућности за аутоматизацију рада органа везе ради ефикаснијег планирања и организовања веза у припреми за извођење борбених дејстава.

Бројне функције и активности у раду органа везе могу да се аутоматизују. На основу једном унетих података могу се небројено пута добити различити документи, и то за веома кратко време. Будући да орган везе ради много докумената везе и да има проблема да у одређеном времену изради неопходна документа, пакет за организовање везе помоћу рачунара⁸ може знатно да му помогне у изради докумената везе у оквиру дозвољеног времена. На пример, време израде планова рада за радио-везу оперативне јединице (ОЈ) смањује се 20 пута. Помоћу експертних система могуће је аутоматизовати и квалитетне функције органа везе, као што су: процена ситуације везе, давање предлога, планирање и организовање везе и праћење рада система веза. Међутим, проблем примене ЕС у командовању везом у Војсци Југославије до сада није истраживан иако је о томе писано,⁹ а поготову нема израђених решења примене ЕС у раду команде оперативних јединица.

Структура експертних система у командовању

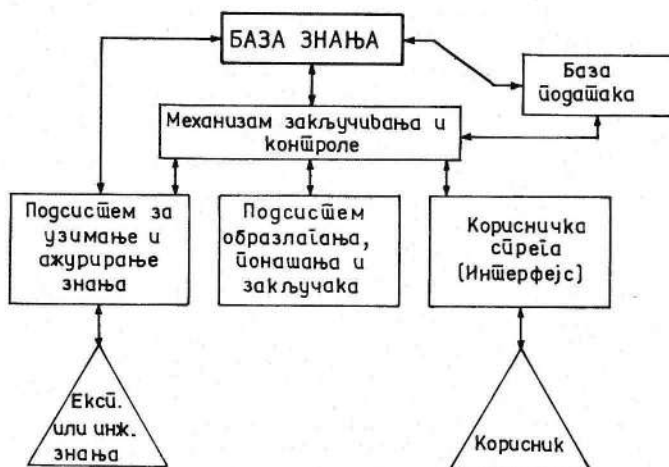
Израз везан за појмовно одређење експертних система примењује се на програме који користе знања ради симулирања понашања човека – експерта. Са њима је могуће дијагностицирати проблеме, препоручивати алтернативе и решења, и образлагати дијагнозе и препоруке. Неки експертни системи могу и да „уче“ из претходних искустава (рад на решењу одређеног проблема), при чему додају бази знања нове елементе до којих се долази у раду. Међутим, не значи да сваки експертни систем може све то да обезбеди или да се мора изградити са таквим особинама. Они могу бити велика подршка одлучивању у свакој области, па и командовању у војсци.

На шеми 1 приказана је структура експертних система.

Експертни системи се знатно разликују од обичних (апликациони) програма, који организују знања на два нивоа: на нивоу података и на нивоу програма. Код експертних система се издвајају три целине: подаци, база знања и управљачки елемент. На нивоу података се налази декларативно знање о глобалним чињеницама везаним за проблем и о

⁸ *Пакет за организовање везе*, Програм ФТН – катедра за РАМ у Новом Саду и у ISCV у Београду, 1993.

⁹ Пук. мр Ђ. Матић, проф. др Д. Малбашић, *О примени једне класе експертних система за подршку командовања системом веза*, Савремени проблеми ратне вештине, бр. 32, Београд, 1994; потпуковник мр Ђ. Матић, *Могућност аутоматизације рада у командама – штабовима*, Теорија и пракса ратне вештине, бр. 21–22, Београд, 1990.

Организација експертних система

његовом решавању. То су подаци о објектима, њиховим особинама, међусобним односима и слично. База знања садржи информације везане за начин решавања постојећег проблема. Она се често појављује у облику оператора, односно програма, који се покрећу појављивањем одређених података, а и сами мењају базу података. У одређеном тренутку се могу применити један, ниједан или више оператора. За то је везан, коначно, и елеменат управљања – модул који доноси одлуке о начину и редоследу употребе знања.

У процесу одлучивања знање је веома значајно, па је разумљива тежња да се од експерата преузме знање и стави у софтвер рачунара. Зато се и база знања сматра најзначајнијим делом ЕС и делом који их разликује од осталих програмских апликација. *Знање* се састоји од *чињеница* и *хеуристика*. *Чињенице* су скуп информација које су распрострањене у научној јавности. Под *хеуристиком* се подразумевају претежно лична правила расуђивања и нагађања, својствена одлучивању неког експерта у одређеној области.

Механизам закључивања укључује стратегију закључивања и контроле за манипулисање знањем ради долажења до нових информација и знања. *Подсистем за образлагање закључака и понашања* намењен је за идентификацију корака у процесу резоновања и за проверу њихове исправности. Односно, најчешће даје одговоре зашто и на који начин ЕС нешто ради. *Подсистем за заузимање и ажурирање знања* треба да обезбеди ЕС узимање нових и, по потреби, ажурирање унетих знања. У базу података смештају се сви подаци који су потребни за рад одређеног експертног система. *Корисничка спрега* (интерфејс) прихвата информације које даје корисник и преводи их у облик који је разумљив за ЕС и обрнуто.

Намена експертног система за командовање везом у оперативној јединици

Експертни систем за командовање везом у оперативној јединици (ОЈ) намењен је за:

- процену ситуације по вези;
- предлоге за организовање веза;
- контролу рада система веза.

Процена ситуације по вези

У процени ситуације по вези ЕС намењен је за:

- процену ситуације (непријатељ, земљиште, време, властите снаге, радио-веза, радио-релејна, жична и курирска веза);
- проверу података о земљишту између две стајне тачке;
- унос и ажурирање података;
- прорачуне за организовање веза (радио-веза, радио-релејна, жична и курирска веза), премештања, процену непријатеља у противелектронској борби (ПЕБ) и ефикасности система веза у оперативној јединици.

Процена непријатеља у противелектронској борби. У тој процени се, на основу унетих података о јединицама за ПЕБ чије је деловање откривено у рејону извођења борбених дејстава или се зна да би по формацији требало да делују са јединицом која изводи борбена дејства, прорачунавају могућности за ПЕБ и одстојања на којима се могу наћи средства. Основ за прорачуне је процена могућности јединица за ПЕБ, према постојећим формулама. Могућности ПЕБ процењује на основу даљине извиђања и ометања, вероватноће извиђања и ометања, броја радио-веза које ће бити извиђане и ометане, а у противелектронским борбеним дејствима и учинка с конвенционалним средствима и вероватноће уништења наших средстава нуклеарним оружјем. Такве прорачуне, без обзира на сложеност и много непознаница, неопходно је урадити ради предузимања ефикасних мера противелектронске заштите (ПЕЗ) веза у оперативној јединици. Експертни систем обезбеђује брже прорачуне, а унети подаци о јединицама и њиховим могућностима стално су на располагању начелнику везе.

Процена ефикасности система веза. У тој процени, на основу унетих података о саставу и могућностима наших и непријатељевих средстава, према посебним прорачунима, одређују се могућности и квалитет сопствених веза у оперативној јединици. Основ за тај програм је процена ефикасности система веза у борби, према постојећим формулама, мера противелектронске заштите и утицаја нарушавања ефикасности система веза на командовање у операцији.¹⁰

¹⁰ Мр В. Шепец је у својој скрипти *Процена ефикасности система веза у борби* (студија), ШЦВ, Београд, 1994, навео потребне елементе и начине за процењивање ефикасности система веза у борби.

Прорачуни за организовање веза. Искуство из коришћења система веза ОЈ, али и правила, указује на потребу за извођењем одређених прорачуна. Међутим, ти прорачуни се у пракси ретко или никако не изводе. Разлога за то има више: сложеност и немање потребних података за прорачуне, неки садашњи начини планирања појединих врста веза (ДИВ Јастребац), кратко време за ПиО, незнање, и слично. Такви прорачуни, у које се унапред уграде сва потребна знања, дефиниције и параметри из више књига у којима се разматра та материја, могу знатно да помогну начелнику везе да у току ПиО веза у ОЈ рачунски провери могућност одржавања везе са неком јединицом или, чак, уопште целисходност организовања неке врсте веза. Прорачуни се не морају радити, а ЕС може предложити организовање свих врста веза. Зависно од времена, начелник везе може током припрема за организацију веза у ОЈ радити прорачуне или предложити без њих организовање веза.

Предлози за организовање веза

Најважнији део ЕС за командовање везом у ОЈ јесу предлози за организовање веза. На основу продукционих правила, начела организовања веза у ОЈ, задатка, састава и стања јединица везе ОЈ, земљишта на којем се организује веза и могућности за коришћење веза осталих имаоца система веза, ЕС може дати предлоге за организовање веза. Важни подаци за ЕС јесу јединице – учесник, број и врста уређаја везе. За јединицу се користе подаци из датотека јединица.

Са свим учесницима – јединицама, не могу се организовати све врсте веза у разним тактичким ситуацијама, условима на земљишту и стању веза на терену. Експертни систем, на основу правила, знања из везе, уграђених правила у програмима, начина коришћења веза у ранијим ПиО веза и поређења са начелним организацијама веза, предлаже начин организовања веза са свим учесницима – јединицама, по врстама веза. Експертни систем за командовање везом у ОЈ омогућава предлагање организовања веза на више начина, па су уведени критеријуми за распоређивање јединица – учесника, ради поређења више могућности за организовање веза. Суштина критеријума је да се јединице – учесници, распореде у датотеке према некој заједничкој припадности да би се разврставале у групе и, на основу тога, са њима планирале различите организације веза. Предвиђено је укупно осам критеријума, и то према: врсти, роду, приоритету, правцу, растојању, оперативном распореду, намени и на класичан начин. Експертни систем, пре свега, обезбеђује да се неке или све јединице – учесници, разврстају према неком од наведених критеријума, а то зависи од одлуке начелника везе. Пожељно је да се јединице разврстају према више критеријума, како би се поредили предлози организовања веза на више начина и одабрао најприкладнији начин за конкретни задатак.

Сви предложени критеријуми увек се могу поредити са „класичним“ начином организовања веза, а начелник везе може да се определи између једног или више критеријума, или за „свакодневни“ начин организовања. При томе, ЕС предлаже број уређаја за сваку организацију, приоритетне јединице, најчешћу организацију веза на основу ранијег организовања везе и најбољи предлог организације веза према уграђеним правилима, критеријумима и пондерским величинама.

На основу избора једног или више (свих) критеријума за груписање учесника може се поредити број РМр (РПр), број учесника у свакој предложеној РМр, број ангажованих радио-уређаја у односу на укупне могућности и број учесника у РМр, и одредити најпогодније варијанте за њихово груписање. Могуће је проверити компатибилност ангажованих уређаја и везе на одређеним фреквенцијама и растојањима, и постављање радио-међустаница и радио-линија. Уколико се користи постојећа организација радио-веза, предлози су једноставнији, јер је потребно само да се укључе нове јединице у постојеће РМр, или да се са њима организују нове. Излаз из предлога за организовање радио-веза треба да буду прегледи и шема радио-веза оперативне јединице.

На основу података, уз распоређивање јединица – учесника према критеријумима, ЕС може да предложи више варијаната организовања радио-релејне везе. Према унетим критеријумима, може се предложити организација РРВ са јединицама. Уколико има довољно РРУ (у пракси их нема довољно), предложиће се РРВ са свим јединицама. Ако нема довољно РРУ, тада се на основу критеријума приоритета, предлаже јединица која ће имати РРВ, односно која их неће имати. Излаз из предлога за организовање РРВ треба да буду прегледи и шеме РРВ оперативне јединице.

Ако су подаци познати, применом распоређивања јединица према наведеним критеријумима и радио-вези, ЕС може да предложи више варијаната за организовање жичних веза (ЖВ) оперативне јединице. Зависно од удаљености КМ ОЈ и јединица од СЦВ, пошта и ОИСВ, и могућности за обилазне правце у обезбеђењу спојних путева, могу се предложити правци и капацитети између јединица и КМ ОЈ у жичној вези. Може се добити и преглед ангажованих вишеканалних телефонских уређаја и пољских кабловских линија потребних за приводе, као и дужина главног жичног правца оперативне јединице. Излаз из рада ЕС могу да буду предлози за организовање жичних праваца између јединица у облику прегледа расподеле канала или шеме жичних веза оперативне јединице.

На основу података, уз распоређивање јединица према критеријумима за радио-везе, ЕС може да предложи више варијаната организовања курирских веза. Такође, могу се поредити предлози организовања КрВ са стандардним начином организовања тих веза. При томе, посебно се може предлагати више варијаната повезивања јединица уколико има више путева. Излаз из рада ЕС могу да буду предлози организовања курирских праваца између јединица у облику прегледа курирских праваца или шеме курирских веза.

Рад система веза подељен је на: постављање центара везе (ЦВ), успостављање веза, одржавање и коришћење веза и њихово премештање. При постављању ЦВ могу се предложити, на основу искуства, нове норме и начини постављања станица и елемената центара везе. При успостављању веза могу се водити евиденције и предлози за њихово успостављање. За одржавање и коришћење везе ЕС предлага спојне путеве и начине коришћења канала веза, док за премештање предлага варијанте премештања према врсти везе.

Начин реализације експертног система за командовање везом

Израда било каквог експертног система је тежак и сложен пројекат, посебно у војним наукама. Могућности информатичких и рачунарских наука у области ратне вештине почеле су релативно касно да се користе. Има израђених рачунарских програма, али њима још није захваћена суштина ратне вештине. Радови на вештачкој интелигенцији и експертним системима у другим научним областима омогућили су да се сагледају и њихове могућности за примену у ратној вештини. Међутим, постоје тешкоће у стварању одговарајућих тимова, састављених од експерата за рад на изради експертних система, јер се они још не могу одвојити да раде само на изради експертних система, већ на томе раде поред својих редовних дужности. Због тога су у нас израђени ЕС или недовршени, или су ограничених могућности, а и они који су завршени, на жалост, не користе се у пракси. Сваки експертни систем може да се изради на више начина, а најчешће се користе следећи:

- а) прилагођавање израђене „љуске ЕС“ конкретном проблему,
- б) израда оригиналног експертног система за конкретну област.

Приликом израде експертног система за командовање везом у ОЈ на располагању је била једна „љуска“ експертног система под називом „PCEASY“, с веома обимним упутством за коришћење. Око годину дана упоредо се радило на могућности за коришћење „љуске“ „PCEASY“ и на изради оригиналног експертног система. На опитовању коришћења те „љуске“ радила су два информатичара. Утврђено је да се она може користити, али да је, уколико се ради на тај начин, за развој потребно пет-шест година, па се од тога одустало. Након једне године закључено је да је целисходније изградити оригинални експертни систем за командовање везом у оперативној јединици.

Садашња литература у којој се разматра тематика командовања везом, поготову у ОЈ, није обимна, јер је веома тешко изградити правила довољно уопштена и свеобухватна за већину ситуација. Командовање, које се заснива на мисаоним процесима и примени личног искуства, али и на одређеним шематизованим правилима, сложен је процес. Делови у постојећој литератури у којима је описано планирање и организовање веза обимни су и уопштени, тако да се не могу у целини користити.

Они су посебно анализирани, издвојено је што се може користити и предложени су нови садржаји командовања везом у ОЈ (КВуОЈ).

Највише тешкоћа је било при дефинисању садржаја базе знања, представљене у облику продукционих правила, јер је требало дефинисати знања у домену командовања везом у оперативној јединици. Знања се морају дефинисати за највиши ниво уопштености ради обучавања официра везе, али је потребно и детаљисање ради коришћења продукционих правила за добијање закључака у конкретној организацији везе и нових предлога у решавању проблема командовања везом. Програми који су дотада израђени у тој класи ЕС у језику су „PROLOG“. Знања из области командовања везом у ОЈ специфична су, оригинална и тешко разумљива већини информатичара. На изради тих програма експерти су радили 14 месеци, односно око 1.000 часова, а толико времена су радили и експерти из рода везе.

У изради експертног система за командовање везом у ОЈ учињено је следеће:

1. узет је програм за логички језик „PROLOG“;
2. одабрана су знања из области командовања системом везе у ОЈ (приказана семантичким мрежама и атрибутима улазно-излазним подацима);
3. знања су претворена у правила, и то у: а) IF = услов THEN = акција; б) уграђена су правила у језику „PROLOG“ помоћу којих могу радити одређени програми као експертни систем;
4. израђени су помоћни програми у неколико језика, и то: „DBase“, „Paskal“ за датотеке од података о јединицама до средстава везе, као и за разне прорачуне помоћу којих се може проверити квалитет везе;
5. тестирани су програми са приближно реалним подацима.

На основу знања приказаних у семантичким мрежама, предложених питања за процену ситуације веза и рада система веза у ОЈ, приступило се изради експертног система за командовање везом у оперативној јединици. Ангажовањем више експерата – стручњака за експертне системе, тај ЕС би био свакако комплетнији, а може се изградити, према пројекту, и потпуни ЕС за командовање везом у оперативној јединици.

Структура експертног система за командовање везом у оперативној јединици

У реализованом ЕС за командовање везом у ОЈ знања су систематизована на:

- нивоу података (најчешће смештеним у базу података);
- нивоу база знања (приказаних у облику продукционих правила);
- нивоу представљања решења у механизму за закључивање.

Знања на нивоу података дата су у облику 17 датотека, чији се подаци користе за функционисање ЕС за КВ у оперативној јединици. На нивоу база знања дато је око 500 продукционих правила, без којих не може да функционише тај експертни систем. У механизму за

закључивање приказан је начин коришћења продукционих правила и правила језика „PROLOG“ ради најцелисходније употребе експертног система.

Знања ЕС за командовање везом у ОЈ на нивоу података

Подаци су приказани у облику датотеке података. Систем има следеће датотеке: 1) јединица; 2) уређаја; 3) стања јединица везе; 4) одлуке команданата; 5) премештања; 6) непријатеља; 7) стационарних чворишта везе; 8) стационарних центара везе; 9) пошта; 10) осталих ималаца система везе; 11) радио-веза; 12) радио-релејних веза; 13) жичних веза; 14) курирских веза; 15) корисних сигнала; 16) шума, и 17) врста емисија.

Знања ЕС за командовање везом у ОЈ на нивоу база знања

База знања у ЕС за командовање везом у ОЈ представљена је у облику продукционих правила, којима су обухваћена знања неопходна за функционисање командовања везом у ОЈ, али и погодна за коришћење у експертном систему. Мада је командовање везом подељено на ПиО и рад система везе, продукциона правила су подељена на више група, тј. сегмената. У пракси се на сличан начин користе и потребна знања за КВ у оперативној јединици. Да би се могла пратити знања обухваћена у продукционим правилима подељена су на седам група:

- за опште командовање везом;
- за радио-везе;
- за радио-релејне везе;
- за жичне везе;
- за курирске везе;
- за командовање радом система веза;
- примењена у програмима на језику „PROLOG“.

Група продукционих правила за опште командовање везом. Обухвата 126 правила, обележених са R1–R126 (R=rule), у којима се третирају: знања из основних појмова командовања везом (R1–R12), знања о подели канала везе у систему веза (R13–R79) и знања из процене ситуације везе (R80–R126). Правила имају следећи облик:

(R11) NAZIV: процена ситуације везе састоји се од процене непријатеља, процене властитих снага, процене земљишта, процене времена, процене радио-везе, радио-релејне везе, жичне везе и курирске везе.

IF процена ситуације везе.

THEN процена непријатеља, властитих снага, земљишта, времена, радио-везе, радио-релејне везе, жичне везе и курирске везе.

(R12) NAZIV: планирање и организовање свих врста веза у ОЈ може се изводити у условима када је веза већ организована (допуњава се постојећа организација) и када се мора организовати потпуно нова веза.

IF услови за планирање и организовање веза.

THEN веза организована, мора се организовати нова веза.

(R13) NAZIV: најважније у планирању и организовању веза јесте процена врсте веза које се организују у К и то: РВ, РРВ, ЖВ и КрВ.

IF процена врсте веза.

THEN процена РВ, РРВ, ЖВ и КрВ.

Група продукционих правила за радио-везе. Обухвата 172 правила, обележена са 1R127–1R298, у којима се третирају знања: из тактике радио-веза (1R127–1R206), из технике (1R207–1R227) и из VVF радио-веза 1R228–1R298. Правила имају следећи облик:

(1R137) IF PMp VF за командовање.

THEN назив јединице и врсту PY VF.

(1R138) IF PMp VF садејства.

THEN назив јединице и врсту PY VF.

(1R139) IF PMp VF дежурна.

THEN назив јединице и врсту PY VF.

Група продукционих правила за радио-релејне везе. Обухвата 37 правила, обележених са 2R299–2R336, у којима се третирају знања из: технике радио-релејних веза (2R299–2R308) и тактике радио-релејних веза (2R309–2R336). Правила имају следећи облик:

(2R322) NAZIV: РРВ организује се и применом тактичких начела у б/д.

IF примена специфичности б/д у организацији РРВ.

THEN приоритети у мањем броју канала и уређаја.

(2R323) NAZIV: начин одређивања приоритета када има мањи број РРУ и УНФ.

IF приоритети доделе РРУ и УНФ.

THEN место јединице у о/р, за најважније јединице, према врстама уређаја, према земљишту, према захтевима организације РРВ у б/д, према комбинацији претходних могућности.

Група продукционих правила за жичне везе. Обухвата 29 правила, обележених са 3R337–3R366, којима се третирају знања из технике и тактике жичних веза. Правила имају следећи облик:

(3R339) IF рачуна расподела релативног слабљења, потребан број канала, носилац спојног пута,

THEN проверава квалитет и поузданост везе.

(3R340) IF могућност организовања ЖВ.

THEN решити приоритете у мањем броју канала и уређаја.

Група продукционих правила за курирске везе. Обухвата 10 правила, обележених са 4R367–4R376, у којима се третирају знања из организације курирских веза. Мали обухват знања из курирских веза је ипак довољан за организовање курирских веза на нивоу начелника везе оперативне јединице. Правила имају следећи облик:

(4R367) NAZIV: за организовање КрВ потребно је знати број курира и курирских средстава у ОЈ, број, локације и растојања до јединица са којима се организује КрВ, прописане брзине кретања ку-

рира и курирских средстава, број редовних полазака курира, које јединице, и где, шаљу своје курире по пошту, прорачун времена кретања у КрПр.

IF организује КрВ ОЈ.

THEN унеси број курира и број курирских средстава.

(4R368) IF организује КрВ ОЈ.

THEN број, локације и растојања од јединица са којима се организује КрВ.

Група продукционих правила за командовање радом система веза. Обухвата 46 правила, обележених са 5R377–5R422 у којима се третирају знања о премештању центара везе и раду система везе. Правила су дата у следећем облику:

(5R401) NAZIV: премештање ПкЦВ ОЈ изводи се ради преласка на наредне или резервне рејоне распореда, због промена борбене ситуације и промене места КМОЈ, планско и принудно.

IF премештање ПкЦВ ОЈ.

THEN унеси промену рејона распореда КМОЈ.

(5R402) NAZIV: планско премештање се предвиђа, планира и изводи правовремено према борбеној ситуацији и промени локације КМОЈ, изводи се једновремено и по деловима.

IF планско премештање ПкЦВ ОЈ.

THEN предвиди, планира и изводи правовремено, и то једновремено и по деловима.

Група продукционих правила за рад у језику „PROLOG“. У правилима се третирају знања потребна за рад програма у језику „PROLOG“ од броја R423–R477. Правила имају следећи облик:

R470 PROLOGRRV-RULES

IF режими рада = 1 or 2.

THEN режим рада 1 = технички оптимум, AND режим рада 2 = дириговани начин.

R471 PROLOGRRV-RULES.

IF (VALUE SUMA-KANALA = BO (каналы директно из ОЈ), AND B1 (каналы преко SCV1), AND B2 (каналы преко SCV2).

THEN режим = дириговани.

Управљачки елемент

Управљачки елемент је део ЕС који укључује стратегије закључивања и контроле манипулисања знањем. Састоји се, најчешће, од подсистема за образлагање закључака и понашања, и подсистема за узимање и ажурирање знања. Управљачки елемент, у ствари, одређује како ће се користити уграђена знања експерта – официра везе, за командовање везом у оперативној јединици. Када се решава одређени проблем (на пример, организовање VF радио-веза), сва се правила упоређују с актуелним чињеницама и знањем о тренутној ситуацији.

Ако се IF део правила подудара са тим чињеницама и знањем о проблему, активира се THEN део правила, који даје предлог решења неког проблема.

Значај примене експертног система за командовање везом у оперативној јединици

Експертни систем за командовање везом у ОЈ први пут је примењен у вези, и то у делу планирања и организовања веза за предстојећа борбена дејства. Обезбеђује кориснику (начелнику везе) да у реалном времену обради велику количину информација и добије више предлога за предстојећу организацију веза, да би могао да се одлучи за најповољнију. Намењен је начелницима веза ОЈ и његовим потчињеним јединицама (које имају начелника веза) у процесу командовања везом. Анализом обавеза и задатака начелника везе дошло се до закључка да је ЕС много применљивији у планирању и организовању веза, него у командовању радом система веза.

Израђени програми у језику „PROLOG“ и њихово тестирање на основу приближно реалних података показују све предности ЕС у односу на остале програме. Због особине да могу разумети логику и процес размишљања експерта (НВ), погодни су за примену у КВ у оперативној јединици.

Брзина добијања предлога за организовање РВ и расподеле канала је добра особина тог експертног система. После уношења података о јединицама и уређајима, довољно је око 10 минута да се добију предлози за организовање РВ и расподелу РР канала. Испуњен је основни захтев да се са ЕС не ради дуже него када се ради без рачунара.

Експертни систем за КВ у ОЈ требало би да буде једини програм који би користио НВ и остале старешине рода везе у оперативној јединици. То ЕС сами по себи омогућују, јер могу да обједине велику количину знања и бројне програме, а било би и нецелисходно имати више посебних програма по вези у оперативним јединицама. Већина језика у којима се изграђују ЕС може да комуницира с другим програмима, па се већ израђени програми могу повезати у тај експертни систем. То је показано са програмима израђеним у језику „dBase3+“, „Pascal“, па и „Clipper“, у којем је израђен екрански мени, односно интерфејс према кориснику, као и готов програм за прорачун VF просторног таласа. Број продукционих правила може се дописивати и тиме проширивати могућност тог експертног система. Ниједан ЕС не може се сматрати потпуно завршеним, па тако ни класа ЕС за КВ у оперативној јединици није завршена.

Неопходно је да се, на основу решења до којих се дошло, што пре изради и почне да користи тако пројектовани ЕС за КВ у оперативној јединици. За реализацију пројекта није потребан велики тим експерата, нити велики материјално-финансијски издаци, а ни време. Тим експерата треба да буде састављен од пет-шест официра рода везе, експерата

за ту проблематику, као и од пет-шест информатичара, познавалаца експертних система. Експертни систем може да се изради за око две године.

Програми у језику „PROLOG“, као језику погодном за израду експертних система, оригиналан су приступ примене његових могућности. Решења у пролошким програмима су предмет више научних радова, у којима су приказане могућности примене тог језика у изради програма за органе везе.

Закључак

Експертни систем за командовање везом може одмах да се примени у пракси рода везе, као и у раду команди, посебно у командама ОЈ и у командовању борбеним дејствима. На исти начин могу да се израде и ЕС у осталим родовима, за потребе старешина команди разних нивоа.

Помоћу ЕС могу да се израде модели ратних игара на рачунару, који се већ дуже користе у савременим армијама, а могу да се користе у припремама команди за рат. Само помоћу њих, без употребе јединица, могуће је симулирати разноврсне ситуације у реалном времену и са реалним подацима. На основу материјала који се даје у литератури, може се закључити да постоји интересовање, али и научни кадар који би могао да учествује у изради таквих модела. Војска која поседује експертне системе са ратним играма може значајно да повећа рационалност обуке команди тако што се извођење вежби јединица на терену и трошење ресурса не би дозволило док се команде, помоћу ЕС са ратним играма, не увежбају за командовање јединицама према тактичким замислима вођења ратних дејстава.

Штампа народноослободилачког покрета у Југославији 1941–1943.*

УДК 070.14:355.244.1](497.1)''1941/1943''

Проф. др Милоје Пршић, пуковник

У Југославији је од 1941. до 1943. штампано неколико хиљада листова. Њихови покретачи и издавачи били су Комунистичка партија Југославије, односно Централни комитет, нижа партијска руководства и организације, Главни штаб (штабови) народноослободилачких одреда Југославије, оружане формације НОП-а и масовне антифашистичке организације.

Тематска структура и садржај штампе су разноврсни. Објављени су чланци о четничком покрету Драже Михаиловића, југословенској влади у избеглиштву, о стању на југословенском и на светским ратиштима, односу према савезницима, окупаторско-квислиншкој сарадњи, националном и социјалном питању, злочинима итд. Садржај листова НОП-а у Хрватској и Словенији разликује се од листова највишег руководства, јер у њима преовлађују текстови, с карактеристичном терминологијом, о решавању националног питања, изградњи органа власти и оружаних снага. Истовремено, оскудевају информације о стању на другим деловима југословенског ратишта.

Субјекти НОП-а знали су значај штампе, посебно са становишта тумачења политичке и војне стратегије вођења рата, па је она била основно и масовно средство за практично пропагандни рад. У целини, штампа НОП-а његова је идеолошка слика, а њен садржај је значајан за увид у организацијску структуру НОП-а и спознају праваца радикализације социјалних и националних аспеката рата у Југославији, с једне, и за спознају начина за дефинитивно разрачунавање с идеолошким и свим другим противницима, с друге стране.

Као средство пропаганде, требало је да, поред омасовљавања НОП-а, јача и одржава борбени морал код бораца, подстиче борбено расположење читавих јединица, правда циљеве и начин вођења оружане борбе и средства која се у њој примењују, и да снагом речи разара вољу, шири дезинформације и дефетизам код противника.

* Текст је део опсежних истраживања која су обављена у оквиру израде докторске дисертације под називом *Штампа НОП-а у Југославији 1941–1943. године*, коју је аутор одбранио на Филозофском факултету – група за историју, Универзитета у Београду.

Штампа НОП-а садржи веома вредне податке за свестрано изучавање НОР-а, сагледавање интензитета оружане борбе и његову промену, о начину решавања основних циљева рата, специфичностима вођења пропагандне делатности, посебно у Словенији и Хрватској, промени, крајем 1943. односа савезника према НОП-у итд. Неспорно, њени садржаји објашњавају карактер оружане борбе у Југославији и њене специфичности на појединим деловима југословенског ратишта, а као масовно средство за пропагандни рад била је у функцији остварења циљева рата.

Штампа је у сваком друштву, без обзира на конкретне околности (ратне, ванредне или мирнодопске) одраз збивања на идеолошком, политичком, друштвено-економском, војном и сваком другом пољу, с једне, и средство комуницирања са јавношћу – народом, с одређеним институционалним политичким и војним субјектима итд., с друге стране. Тај аспект функционисања штампе НОП-а као масмедија у рату, нарочито у политичко-пропагандном смислу ради формирања и обликовања јавног мњења, непосредног преношења одређених ставова, испољавања стратешких интереса, а самим тим и утицаја на широке слојеве народа с намером да се постигне планирани ефекат, посебно је значајан за период 1941–1943. године. Штампа НОП-а била је и у том периоду одраз времена: одражавала је фреквенцију и динамику актуелних збивања и струјања на идеолошком, политичком и, посебно, на војном плану.

Југословенски државно-политички простор у периоду од 1941. до 1943. карактерисала је изузетна раздробљеност и апсолутна разједињеност доминантних институционалних и политичких субјеката на идеолошком, националном, политичком, верском и економском плану, као и друштвена међунационална сукобљеност. Такво стање, које је још за време Априлског рата кулминирало, непосредно су изражавале претње сепаратистичким акцијама, незадовољство – национално и политичко, сукобљених снага, подела владајућих снага и покрета на проосовинске и прозападне, затим потенцијални ревизионистички захтеви суседних земаља и, адекватно томе, понашање националних мањина у Југославији, а нарочито понашање немачке народносне групе. Поделе које су и пре рата биле изразите достигле су врхунац након Априлског рата, а резултат је било опште распадање југословенског државно-политичког простора.

Положај српског народа у послеаприлској ситуацији био је најтрагичнији, наравно, уз респектовање тешке судбине која је, након окупаторове поделе Југославије, задесила и Словенце. Наиме, осим тешког војноуправног и привредног везивања Србије за Трећи рајх ради њеног интензивног економског експонирања и осигурања општи услови у Србији су погоршани и због настојања Немачке да одржи виталне стратешке везе са Балканом и Медитераном и тежње да поседује то подручје из идеолошко-политичких разлога. Узимајући, између осталог, у обзир и познати антисрпски Хитлеров комплекс, Србији се, у одређеним круговима руководства Вермахта, прилазило с изразитим непове-

рењем, па је у њој успостављен окупациони режим који од почетка карактеришу крајња строгост и окрутност. Приписујући Србима кривицу за мартовске догађаје 1941, одређена нетрпељивост према српском народу била је, у ствари, у функцији разбијања Југославије као вештачке версајске творевине, чије су језгро чинили Срби. Истовремено, то је продубило и активирало све антијугословенске и антисрпске снаге. Ревизионистичке државе су отворено испољавале своје тежње за повраћајем територија које су изгубиле 1918. године. Управо у разбијању Југославије Немачка је подржавала намеру тих земаља да исправе „неправде“ тријанонског и нејског мировног уговора. На Мађарску и Бугарску посебно се рачунало при комадању југословенске државне територије, као и на подршку немачке, мађарске и бугарске мањине, у оквиру које су се сврстали и Македонци. Подстичући националне страсти у Југославији, Немачка је наступала као да је она та „која доноси ослобођење несрпским народима“ и исправља неправде мировних решења после Првог светског рата. Истовремено, Срби су, према немачким владајућим круговима, били стуб југословенске државе и њихова влада је одбацила Тројни пакт, а српска официрска клика је завереничким поступала уочи рата, изазивајући потребу за одмаздом Трећег рајха. Српски народ је, максималном експлоатацијом комунистичке терминологије, сажете у познате фloscuле унитаризма и централизма, проглашен поробљивачем других народа Југославије, пре свега Хрвата, Македонаца, Муслимана, Црногораца, Шиптара и других. Ту српску трагику су „симболизовали“ губитак државе априла 1941. и изложеност масовном геноциду у тзв. НДХ и на Косову и Метохији и немачка репресија и злочини у Србији по систему „сто Срба за једног Немца“. Трагична судбина српског народа на југословенским просторима избацила је егзистенцијални тренутак у први план као део стратегије доминантних покрета и субјеката који су испуњавали ратну сцену на југословенским просторима од 1941. године.

Успостављајући окупациони систем, нове „државе“ и режиме на разбијеном југословенском простору, окупатори су се ослањали на снаге које су пре рата биле носиоци сепаратизма, заговорници поделе Југославије и фашистичке идеологије, пре свега на усташе и немачку мањину, као и на друге националне мањине које су се сматрале угњетаваним и обесправљеним у Краљевини Југославији. Код националних мањина, незадовољних сопственим положајем, јављале су се илузије о националном ослобођењу. Немачка се пре рата у Југославији превасходно могла ослањати на своју јаку националну мањину. Културна организација југословенских Немаца „Културбунд“ годинама је коректно сарађивала са југословенским властима у настојању да обезбеди друштвени, економски и културни просперитет својих чланова. Међутим, победом „националсоцијалистичке“ струје међу немачком мањином у „Културбунду“ је створена најснажнија и најорганизованија „пета колона“ у Југославији. Својим политичким и обавештајним радом припадници те мањине постали су главно упориште немачке политике у Југославији.

Приближавањем априлских збивања, агресивност припадника те организације постајала је све изразитија, отворенија и безобзирнија. Пре, у току и након Априлског рата сви њени припадници су се, без изузетка, декларисали као немачки држављани и ступили у Вермахт, СС јединице и локалне полицијске станице. Следствено таквим стремљењима, немачка национална мањина се 1941. године готово у целини нашла на страни агресивне нацистичке политике своје земље матице. И остале националне мањине у Југославији следиле су политику својих матица и великих заштитника – Трећег рајха и Мусолинијеве Италије, представљајући на тај начин њихову трансмисију у остваривању сепаратистичких циљева. По уласку Македоније у фокус бугарских интересних сфера у њој су изразито јачали пробугарски елементи, нарочито у редовима ВМРО, па чак и међу комунистима. И у Македонији је антисрпска пропаганда имала великог утицаја, поготову у редовима профашистички и сепаратистички оријентисаног ВМРО-а. У таквим условима Македонци су углавном делили судбину нове власти, у којој су доминирали људи пробугарске оријентације. Аутономистичко-сепаратистичке идеје и антисрпско расположење продирали су све више у македонске градове и села. Просрпска струја у Македонији је уочи Априлског рата 1941. године сасвим изгубила ослонац.

Етничка разбијеност српских простора омогућавала је окупаторима да, ослањајући се на мањине, своју политику дезинтеграције југословенског политичког простора доведу до апсурда. На Косову и Метохији косовски комитет је био носилац иредентистичко-сепаратистичких схватања од свог оснивања 1919, а нарочито од 1939. године.¹ Од 1941. био је ослонац окупаторовој власти на Косову и Метохији. Словенско становништво нашло се под невиђеним притиском Албанаца. С добијањем права на језик, школе и национална обележја створене су илузије да је наступило национално ослобођење. Албанско антисрпство и фашизам у служби италијанских интереса били су изражени у политици пресија на Косову и Метохији и у граничним пределима према Македонији и Црној Гори. Таква политика довела је до прогона више од 70.000 Срба у Србију и Црну Гору.

На простору „Независне Државе Хрватске“ као доминантан политички чинилац након Априлског рата 1941. године израстао је хрватски усташки покрет, наглашене профашистичке проосовинске провенијенције, који је својом институционализацијом постао одлучујући чинилац власти у тој марионетској држави. Међу хрватским политичким странкама грађанске провенијенције, најутицајнија је била Хрватска сељачка странка (ХСС), која је имала богату традицију у политичком окупљању и страначком организовању хрватског народа у целокупном међуратном раздобљу, а нарочито неколико година уочи Априлског рата. У преломна збивања покренута Априлским ратом у Југославији, ХСС

¹ Веселин Ђуретић, *Савезници и југословенска ратна драма*, књ. 1, Београд, 1987, стр. 25–27.

ушла је с политичким капиталом успостављања хрватске аутономије, која је, нарушавајући до тада владајући принцип централизма, отварала питања даљег државотворног реорганизовања Краљевине Југославије. Априлски рат је окренуо токове историје у сасвим другом правцу, онемогућавајући даље остварење те идеје, што се одразило и на политичку судбину ХСС-а, њеног чланства и, нарочито, руководства.

Значај и величину те странке у хрватском народу у међуратном раздобљу потврђује чињеница да ХСС није пристајала да буде заступљена као странка ни у једном скупштинском или другом делу, већ је претендовала да симболизује непосредно вољу хрватског народа и да се кроз делатност поистовећује са њим. Због тога је као опозициона странка била много јача од других странака, на пример српских, које су биле бројне, али су разједињавале политичку вољу српског народа. Ниједна од српских странака није могла рећи да заступа српски народ у целини, док се за ХСС може рећи да је симболизовала хрватски национални покрет.

Након закључивања споразума о стварању бановине Хрватске (1939), све више је ХСС потресана унутрашњим раздорима, који су се максимално продубили у току Априлског рата. Њен вођа, др Влатко Мачек, изгубио је ореол неприкосновеног првака националног покрета јер се ХСС поларизовала на десничарски део, који је пришао усташком режиму, у чијем је апарату власти добио утицајна места, затим на центар, око Мачека, и на левицу, углавном у котарским и сеоским организацијама странке. Но, пасивним ставом Мачек је, у суштини, помагао усташама да се учврсте на власти, а инсистирањем на миру и пасивности његова струја у странци је дефетистички утицала на покушаје организовања НОБ-а у Хрватској. Прваци ХСС у земљи нису ризиковали да се јавно супротставе усташкој политици покоља српског становништва и његовог прекрштавања. Мачек је, испољавајући схватања „средњег дела“ ХСС, сматрао да се треба клонити борбе, поготову оне коју организују комунисти, и водити пасивну политику, како би се са што мање жртава дочекао крај рата и расплет на међународној сцени. У вези с тим је чинио и конкретне потезе када је, два дана након напуштања југословенске владе, 10. априла, преко радија позвао чланство ХСС да буде лојално новој влади. Том изјавом је дао легалитет усташкој власти у „НДХ“, и то у време док је у Југославији још увек пружан отпор. Позивом на подршку усташама Мачек је, иако је још формално био потпредседник југословенске владе, фактички потврдио сепаратистички чин усташа у разбијању Југославије као државе.

На простору тзв. НДХ не могу се заобићи муслиманско-национални чинилац у послеаприлским збивањима и улога Римокатоличке цркве, која је, као центар духовног окупљања католика, преко изграђене хијерархије на челу с надбискупом Алојзијем Степинцем, давала легитимитет усташкој власти. Муслимански политички и страначки прваци у „НДХ“ већином су се приклонили усташком режиму, изражавајући активан или пасиван став према њему. Међутим, с обзиром на веома

изражену политичку денационализацију муслимана у „НДХ“ (у стилу њиховог проглашавања „цвијетом хрватства“) међу том популацијом је постајала све присутнија аутономистичка струја, која је, негирајући тврдњу да су муслимани Хрвати, већ посебна народност, настојала у државноправном смислу да избегне патронат хрватско-ушашке власти, тражећи непосредно немачки патронат. Муслимански аутономисти су се и директно обраћали немачким владајућим врховима, али без успеха.

Грађанске снаге Словеније су, поготову после проглашења „НДХ“, настојале да се Словенија сачува од разарања, да се спречи подела њене територије и да се заштити словеначки народ и избегне претварање словеначког тла у полигон ратних операција. Због тога је бивши бан дравске бановине Марко Натлачен успоставио сарадњу с Италијанима по доласку на чело Народног вијећа (*Konsulte*), саветодавног тела које су чинили грађански политичари из редова Словеначке људске странке (СЛС) и либерали. Понашање Народног вијећа, проглас од 10. априла 1941, захтев да се Југословенска војска на територији Словеније подреди Народној вијећу, наглашавање да „Врховна државна власт Краљевине Југославије не може да делује над Словенијом“, ² преузимање на подручју Словеније извршне врховне власти до 17. априла, да би је после тога предали Италијанима – имало је, у основи, обележје сепаратистичког чина, због оспоравања југословенске државе и њене војске.

Насупрот тој грађанској групацији у служби окупатора, деловала је и група патриотски опредељених грађана, на челу са хришћанским социјалистима, „Соколом“ и групом напредних културних радника, који су са комунистима, 27. априла 1941, образовали Антиимперијалистичку фронту словеначког народа. Та јединствена антифашистичка организација словеначких грађанских родољуба и комуниста створена је у преломном тренутку за физички опстанак словеначког народа и у време када су везе с осталим деловима југословенског простора биле прекинуте. Антиимперијалистичка фронта словеначког народа у наредном периоду постала је језгро његовог ширег окупљања под вођством комуниста: „С порукама КПЈ о настављању борбе, оснивање Антиимперијалистичке fronte је била једина светла епизода у априлском беспућу“. ³

Италијански окупациони систем на српским етничким просторима, насупрот немачком, није се манифестовао патолошким антисрпством, али је био осмишљен тако да разбијањем српства оствари своје политичке интересе и у Црној Гори. Црна Гора је дочекала окупацију са грађанским фронтом подељеним на сепаратисте (међу којима је доминирала Црногорска федералистичка странка), који су могли легално и слободно деловати јер су се залагали за ново место Црне Горе у „новој Европи“, и унионисте, који су рачунали да ће се обновити Краљевина Југославија са српском премоћи. Међутим, због италијанског политич-

² Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988*, књ. I, Београд, 1989, стр. 399–400.

³ Бранко Петрановић, *исто*, књ. II, Београд, 1989, стр. 637.

ког смањивања те земље на рачун Велике Албаније, а затим анексије Боке Которске, као и остављања Црној Гори само два санџачка среза (пљеваљски и бјелопољски), разочарали су се црногорски сепаратисти и постала су илузорна велика очекивања да ће се, с ослободом на Италију, конституисати „Велика Црна Гора“.

За политичке снаге у Србији у целом међуратном раздобљу карактеристична је изузетна подељеност, која не само да није превазиђена у суочавању с државном кризом и почетком светског рата 1939. већ је и кулминирала у Априлском рату послеаприлским збивањима. Насупрот политичком јединству Хрвата, израженом кроз компактни национални фронт, и јединству свих националних мањина, „српска политика је налик на рат свих са свима“.⁴ Разне политичке струје српске националне провенијенције у периоду који је следио након државног разбијања Југославије и њене окупационе поделе могу се груписати углавном на антифашистичке, профашистичке, комунистичке и снаге које су биле окупљене око југословенске избегличке владе у Лондону. Духовни стуб оновременог српског друштва – Српска православна црква, сматрала се угроженом услед ослабљеног положаја Српства у Краљевини Југославији, док је након окупације буквално била обезглављена суровим прогонима и превођењем православаца у католичанство.⁵

Југословенска краљевска влада је после априлских збивања 1941. изашла из земље с великим моралним капиталом, стеченим збацивањем намесничког режима. Међутим, на велики чин двадесетседмартовског преврата пала је сенка општег распадања, које је захватило Југославију у Априлском рату. Напуштајући земљу, Влада се декларативно изјашњавала за наставак рата против сила Осовине, мада се од тога у перспективи ратних сукоба није далеко отишло. Од конкретних потеза у вези с тим југословенска влада у емиграцији пружила је легитимитет четничком покрету Драже Михаиловића, квалификујући његове оружане снаге југословенском војском у отаџбини. Везујући се за четнички покрет Драже Михаиловића, Влада је углавном определила своју судбину и „перспективу“ монархије у војно-политичком расплету који се у Југославији одиграо пред крај и непосредно по завршетку рата. Осим тога, југословенска влада у емиграцији није била хомогена и јединствена, пре свега због националних подела и сукоба. Налазећи се ван земље чланови Владе нису имали никакав значајнији утицај на догађаје у земљи, осим што су доприносили интернационализацији југословенског проблема. Чланови Владе нашли су се у односима које су оптерећивала стара неповерења и међусобна сумњичења. Српско крило у влади је за издају оптуживало Хрвате, а они Србе за двадесетогодишњу хегемонију, која је сматрана примарним узроком априлског

⁴ Бранко Петрановић, *Политичке снаге Србије 1941. и њихове поделе, (сепарат), „Војноисторијски гласник“, 3/92, стр. 73.*

⁵ Патријарх Гаврило је ухапшен у Острогу, а касније конфиниран као и епископ Жички Николај Велимировић. Три епископа су била убијена у „НДХ“. Митрополит скопски стављен је у кућни притвор, а затим је протеран са епископом злетовско-струмичким.

слома. Српска струја у Влади била је најјача, јер је имала за собом краља, капитал 27. марта и председника Владе, али је и она носила „хипотеку“ неуспешног Априлског рата. Међутим, ни то крило није било јединствено, јер су у њему често избијали сукоби не само политичко-страначке него и личне природе.

Од политичких субјеката који су значајно утицали на збивања у Србији у периоду од 1941. године до њеног ослобођења, а који су, на одређени начин, утицали и на стратегију и тактику Народноослободилачке борбе, значајне су и српске грађанске снаге антифашистичког опредељења. Наиме, оне су трагично доживљавале слом државе и њено војно расуло, окупацију Србије и прогон српског становништва у „НДХ“ и у другим деловима земље, а биле су оптерећене и свешћу о угрожености опстанка и несигурној будућности српског народа. Понашање српског грађанства антифашистичког расположења, његових страначких организација и вођа у условима окупације земље и забране сваког организованог страначког антифашистичког деловања карактеришу, с једне стране, масовне појаве повлачења „у себе“, дефетизам и уверење у бесмислености сваког отпора, који би био раван авантури, политичком самоубиству и биолошком угрожавању националне егзистенције, и, с друге стране, војно организовање за оружану борбу против окупатора и прилажење мањих делова народноослободилачком покрету. Идеолошко-политичка опредељеност не само српског грађанства већ и других слојева поларизовала је снаге још у току 1941. године на присталице народноослободилачког покрета и његове противнике, без обзира на основно опредељење – оружану борбу против окупатора. Према томе, грађански политичари у Србији, делови српског грађанства и официрског кадра изгубили су самопоуздање, а њихова обесхрабреност због текућих збивања прелазила је у дефетизам. Због тога се део грађанских снага у Србији 1941. године определио за окупатора, односно укључио се у институцију квислиншког апарата власти, инкорпорирао се у њега и институционално је чинио саставни део окупационог система, његових управних органа и оружаних формација.

У новонасталим условима, налазећи се на челу квислиншке владе „Националног спаса“ у Србији, Недић је имао планове о новој Србији у оквиру покрета „нове Европе“, испуштајући из вида чињеницу да за Србију није било места у новом устројству Европе и света онако како су га његови идеолози замишљали. Због тога су Недићев планови о српској етничкој интеграцији, уз помоћ Немачке, били нереални и неоствариви. Његову колаборацију су осудили комунисти, који су у њему видели националног издајника, затим краљ и избегличка влада у Лондону, па и сам Дража Михаиловић. Истовремено, за владе западних савезника Недић је био типичан квислинг.⁶

Рекапитулирањем појаве колаборације у „Недићевом случају“, који је био првенствено мотивисан егзистенцијалним разлозима, могу се

⁶ Тенденције о изједначавању М. Недића и А. Павелића, присутне у историографији, према резултатима савремених истраживања, не могу се прихватити. Наиме, првенствено се морају разматрати мотиви Недићеве сарадње са Немцима, с обзиром на тежак положај српског народа у Србији, за разлику од

пратити његова иступања против комуниста, партизана, четника – Југославије, сматрајући је вештачком конструкцијом коју су створили „мајстори с мора“ и опасном обманом Србије, СССР-а и западних плутократија (Енглеске и Америке). Вођен својим мотивима, Недић је настојао да „убеди српски народ“ да су му „Немци пријатељи“. Али, узалудно је стремио српској националној интеграцији под окупацијом, с обзиром на то да за Србе није било места у Хитлеровој „новој Европи“.⁷

Део грађанских снага у Србији профашистичке оријентације ставио се у службу окупационог режима. Међутим, била је то слаба струја, без запажене подршке у народу и утицајних политичких личности у свом саставу, што показују Аћимовићев савет комесара и фашистичка организација Димитрија Љотића „Збор“. Љотић је имао изграђен пропагандни апарат и уживао је поверење Немаца. Његове присталице, иако малобројне, истицале су се фанатизмом, а покрет се ослањао на снагу партијске војске основане у јесен 1941. године у виду добровољачких одреда, снаге 4.000 људи, који су, у садејству са немачким јединицама, непосредно учествовали у борбама против партизанских одреда.

Значајну антифашистичку снагу у српском грађанству, чија је активност у току рата била најнепосредније везана за војну и политичку стратегију НОП-а и његовог руководства, чинио је четнички покрет Драже Михаиловића. Његова организација је започета маја 1941. године у Србији, а касније се проширила и у друге крајеве Југославије. Но, у суштини, тај покрет је увек био српски. Око Михаиловићевог покрета нашле су се снаге из политичких грађанских и официрских кругова које су се залагале за обнову старог поретка односа, декларативно симболизовале отпор окупаторима и изражавале настављање отпора, као континуитета с активношћу краљевске југословенске војске из Априлског рата – снаге које нису хтеле да се приклоне капитулантском акту и окупацији. Историографија је утврдила да појава Драже Михаиловића на политичкој сцени после Априлског рата није била случајна, већ припремљена на основу његовог ранијег антифашистичког и антикомунистичког опредељења, иако још нема доказа да је постојао неки разрађени план о пружању отпора окупатору и случаја војног слома државе.⁸

Упркос декларативном антифашизму, четнички покрет је градио своју стратегију чекања на истим принципима као и српска грађанска струја у избегличкој влади, која је правдана очувањем „биолошке супстанције“ српског народа. У тактичко-стратешком смислу, био је то

положаја Хрвата у „НДХ“. У прилог таквог става иде и тумачење улоге М. Недића у прихватању избеглица и јавно изражена брига за биолошки опстанак српског народа уопште. Колаборација је, дакле, реална историјска чињеница, за разлику од тзв. егзистенцијалног понашања које се може тумачити на различите начине, па и функционализовати (опширније, Бранко Петрановић, *Политичке снаге Србије 1941. и њихове поделе, исто, стр. 73*).

⁷ Бранко Петрановић, *Србија – методолошки оквир*, „Војноисторијски гласник“, бр. 2/1991, страна 44.

⁸ Јован Марјановић, *Дража Михаиловић – између Британаца и Немаца I*, Загреб – Београд, 1974, стр. 54; К. Миловановић, *Контрареволуционарни покрет Драже Михаиловића*, књ. 1, Београд 1980, стр. 20.

антифашистички покрет дефанзивног карактера. С обзиром на изразито антикомунистичко опредељење, од потенцијалног савезника на платформи борбе против фашизма, четнички покрет се, у условима кризе устанка крајем 1941. у Србији, трансформисао у противника народно-ослободилачког покрета. Ставови покрета Драже Михаиловића о томе да се „чекају бољи услови за борбу“, затим на расплет на светским фронтовима и долазак савезничких трупа на Балкан, имали су подршку и у инструкцијама југословенске владе у Лондону. Након успостављања веза с избегличком владом и западним савезницима, четници Драже Михаиловића постали су Југословенска војска у отаџбини, а њихов командант – војни министар, што им је и формално обезбедило међународни легитимитет и афирмацију носиоца покрета отпора у Југославији. Настојање западних савезника да се све групе у Југославији ставе под четничку команду значило је званичну подршку чланица антифашистичке коалиције четничком покрету, а нарочито Британаца. На тој основи четнички покрет је углавном градио своју позицију и моћ, поготову у Србији, у односу на народноослободилачки покрет.

Идеолошко-политичка опредељеност и класна подвојеност снага које су представљале та два покрета, односно њихових руководства, не само што је карактерисала и међусобно супротстављала њихове војно-политичке стратегије већ је и неминовно водила ка дефинитивном разлазу, па и ка међусобном сукобу с типичним последицама грађанског рата. Класно и национално опредељен, пренебрегавајући смисао постојања другог субјекта и његових циљева, Дража Михаиловић је већ крајем 1941. ушао у тајну коалицију с квислинзима у Србији и оријентисао се на преговоре и контакте са Немцима, чиме је свој међународни и унутрашњи положај и судбину учинио крајње неизвесним. Међутим, Михаиловић је, будући да је био свестан својих реалних могућности и слабости, с обзиром на снаге с којима је располагао, знао да не може да опстане као аутономна снага без ослонца на спољни чинилац.

Политичко осамостаљивање Комунистичке партије Југославије

Комунистичка партија Југославије, као општејугословенска снага која је, за разлику од других партија и покрета, остала на политичкој сцени раскомадане и подељене југословенске државне територије, успела је да изгради војно-политичку платформу прихватљиву и примењиву у насталим условима. Комунистичка стратегија вођења рата и, кроз њега, остваривања национално-социјалних циљева полазила је од антифашистичко-антиокупаторског одређења, које се манифестовало кроз повезивање с родољубивим снагама без обзира на њихову политичку оријентацију, верску, етничку или класну припадност. Међутим, платформа широког савеза патриотских снага исказала је резултате само у Словенији.⁹ У другим крајевима политичке снаге су избегавале

⁹ Бранко Петрановић, *Србија – методолошки оквир*, исто, стр. 43.

сарадњу са комунистима, сматрајући их анационалним и нелојалним савезником. Истовремено, таквом односу су доприносили и сами комунисти, који су настојали да се то јединство постигне под вођством њихове партије. Ставом да не допусти индивидуализацију политичких група и странака у НОП-у, без обзира на декларисани позив свим снагама и верама, КПЈ наметала је, у ствари, своју улогу и бранила руководећи субјективитет, организациони и идеолошко-политички идентитет.¹⁰

Без обзира на пролазну поделу пробугарских оријентација македонских комуниста и договорну лојалност хрватских комуниста с усташком влашћу, комунистичка организација је била у знатној организацијско-хијерархијској предности у односу на друге снаге грађанског друштва. Захваљујући унутарпартијској дисциплини и искуству стеченом у пропагандном раду у илегалним условима, КПЈ сачувала је своју организацију, међусобну повезаност и комуникацију. Истовремено, то јој је омогућило да кроз писану реч, кроз штампу, износи своје ставове и да, кроз те материјале, наступа као „невидљиви антифашистички и антиокупаторски субјект“, и то у условима када се стара власт распала, када је држава окупирана, а њена територија издељена на интересне сфере. Таквим деловањем комунисти су обезбедили атрибут активног чиниоца рата, који своју активност операционализује војним и политичким ангажовањима на припремању услова за покретање оружане борбе. Припреме за устанак, његово покретање и руковођење оружаном борбом подразумевали су, прво, да се обезбеди подршка таквом опредељењу, а затим изградњу одговарајућих војно-политичких институција руководећих органа НОП-а, и то почев од највиших, преко покрајинских, до најнижих органа. Проблематика деловања, субординације, координације, метода рада и начина руковођења НОП-ом изражавана је и кроз писану реч.

Највише руководство НОП-а имало је обележје војно-политичког центра. Оно је, кроз прогласе и своје листове, синтетички изражавало правац укупног деловања. Врховни штаб је, у суштини, био нека врста „персоналне уније“ између политичког и војног руководства, па отуда и јединство укупне акције. Састав ВШ указује на чињеницу да је КПЈ од почетка обезбеђивала политичку доминацију и у војним структурама. Његово језгро, у којем су били генерални секретар КПЈ, чланови Политбироа ЦК КПЈ и одређени број војних стручњака и руководиоца, обезбеђивало је остварење војних и политичких циљева рата. Односно, оно је кроз штампу и друге акције одређивало тон, интензитет и правац политичко-пропагандне офанзиве, настојећи да обезбеди масовну подршку, јединство народа и јачање оружаних снага. Дакле, највише руководство НОП-а бавило се најважнијим-питањима руковођења ослободилачком борбом у Југославији, односно политичким и војним јединством руковођења и остварењем војно-политичке стратегије. Оно је одређивало задатке националним, односно покрајинским партијским руковод-

¹⁰ Бранко Петрановић, *исто*, стр. 41–45.

ствима и главним штабовима, а преко њих и другим сегментима НОП-а на терену. Одлуке је доносило и спроводило у облику директива, инструкција, упутстава и наређења, који су објављивани у штампи. Документи руководства НОП-а били су најчешће резултат договора малог броја људи. С обзиром на масовност која је карактерисала НОП, с веома различитим устаничким потенцијалом и снагама, деловање из једног „центра“ на целом југословенском ратишту и мале техничке могућности за одржавање веза и комуникација са нижим сегментима НОП-а, уз присуство и окружење окупаторовим снагама, класично командовање и руковођење није било могуће обезбедити. У таквим околностима успостављени систем распршене штампе свих структура НОП-а значајно је утицао на то да се обезбеди континуитет деловања и јединство пропагандне активности. Истовремено, тиме су створени услови да се безусловно поштује принцип централизације руковођења и доследност у поштовању идеје, циља и концепције вођења партизанског рата. Осим тога, ради обезбеђивања јединственог руковођења највише партијско и војно руководство НОП-а деловало је упућивањем својих делегата, са широким овлашћењима, да усмеравају оружану борбу и интензивирају управо политичко-пропагандни рад.

У наметању своје војно-политичке платформе вођења рата и његових циљева, конципирану према југословенским приликама, руководство НОП-а било је изложено и утицајима споља, пре свега утицају Коминтерне. Због тога је било приморано да тактизира у понашању према спољним и унутрашњим утицајима, па је своје одлуке, нарочито у идеолошкој сфери, често усклађивало са захтевима Коминтерне и совјетског руководства. Међутим, и у тим околностима није одступало од своје војно-политичке платформе и револуционарних циљева рата, али је зато осмишљеном пропагандом постепено обезбеђивало све већу подршку чланица антихитлеровске коалиције. Јер, тражење „копче“ за афирмативан однос савезника према НОП-у у току рата и ослонац на њих, који је био неопходан као подршка, а затим и материјалне и војне помоћи, условљавало је зависност, конфликтне ситуације и неслагања руководства КПЈ, односно НОП-а, са Коминтерном, пре свега због истурања у први план и револуционарног циља рата.

Већ на почетку рата појавиле су се разлике у концепцијама између КПЈ и Коминтерне. Док је КПЈ, осим ослободилачких циљева, тежила радикалним променама, иако је то пласирала из „другог плана“, Коминтерна и државно руководство СССР-а искључиво су се залагали за оружану борбу свих покрета отпора и за концентрацију свих снага у борби против нацифашистичке агресије, без икаквих социјално-револуционарних тонова. Антифашистички ангажман без резерве и императив борбе свих снага против заједничког непријатеља чинили су окосницу војно-политичке стратегије СССР-а на међународном плану, а ситуација на сопственом фронту, која га је приморавала да у вези с југословенским питањем чини уступке Великој Британији све до пред крај рата, одређивала је основу совјетске политике према Југославији у Другом

светском рату. Прихватање и декларативно подржавање британске иницијативе о уједињењу свих снага покрета отпора у Југославији под руководством Драже Михаиловића, што је такође био један од видова тактизирања у односу на Велику Британију, одбијање Титове иницијативе из августа 1941. и пролећа 1942. године за образовање неке врсте владе или комитета на југословенском нивоу; оштре критике упућене због стварања пролетерске бригаде, уз инсистирање да се преиспита тактика НОП-а; критика преласка на тзв. другу етапу (револуционарне) борбе, супротно директивама Коминтерне да се она суспендује до завршетка рата; проблеми деперсонализације и персонализације војно-политичког руководства Народноослободилачке борбе (с обзиром на то да је његова анонимност у почетку апсолутно одговарала Совјетском Савезу, непремном да открива своје везе са комунистичким покретима у свету, па и у Југославији, јер је сматрао да је непомињање КПЈ као организатора борбе првенствено у функцији концентрисања свих антифашистичких снага у јединствени народноослободилачки фронт) и бројни други конкретни примери указују да је у југословенско-совјетским односима постојао, без обзира на достигнути ниво међусобне синхронизације, одређени „сукоб“ због настојања руководства НОП-а да пронађе и наметне одређена самостална решења и путеве и прагматичне политике велике државе, која је гледала на збивања кроз своје интересе.

Питање „еманципације југословенског револуционарног субјекта“ у односу на штаб светског комунистичког покрета историчари сматрају једним од важнијих питања у односима између КПЈ и Коминтерне. Између тих субјеката у току рата (све док Коминтерна није распуштена 1943. године) било је нетрпељивости, прекора и неповерења, али није било ниједног отвореног, директног сукоба. Напуштајући слепо копирање совјетског решења, КПЈ залагала се за унутрашњу аутономију и примену нових решења у сложеним условима Народноослободилачког рата. Веома вешто је КПЈ уградила своју делатност у настале околности стављањем у први план опште прихватљивих опредељења, која детерминишу слободу и социјалну и националну равноправност, и наметнула себе као снагу која ће разрешити проблеме. Но, била је принуђена да узима у обзир и спољне утицаје и захтеве вођа антифашистичке коалиције Совјетског Савеза и Велике Британије, али није одустајала од својих иницијатива у креирању унутрашњих прилика и сопствених процена међународне ситуације.

Званични ставови и пропаганда

На основу критичке анализе садржаја штампе централних органа и масовних антифашистичких организација НОП-а, с обзиром на њен значај, може се пратити основна нит у деловању комуниста, посебно, када је реч о деловању конкретних чинилаца НОП-а који су се тицали организовања и успешног извођења Народноослободилачке борбе у Југославији. Штампa је у политичко-пропагандном смислу служила као

непосредно, у ратним условима примерено и најмасовније средство комуницирања са народом у вези с остваривањем одређених циљева или пласирањем доминантних идеолошко-политичких и војно-стратешких ставова који су практично утицали на опредељење маса.

Улазак Совјетског Савеза у рат значио је за југословенске комунисте промену карактера рата – од империјалистичког у антифашистички рат. То је био званични став КПЈ, што се може закључити из текста који је објавио „Пролетер“ почетком 1941. године. У њему се наводи теза комуниста о намерама енглеско-француских империјалиста да гурну Немачку у рат против СССР-а, док су се они правили „мирољубиви“, препуштајући „немачко-италијанско-јапанским империјалистима да поробљавају мале народе ...“ Међутим, „када је криза угрожавала да доведе капиталистички свијет пред нове револуционарне борбе, онда су енглеско-француски 'пацифисти' преко ноћи постали најодлучнији ратоборци за 'демократију', одбили су и одбијају све предлоге мира безобзирно, гуше тежњу за миром у својим властитим народима, преко читавог свијета су разбацали хиљаде својих агената, који требају радити на увлачењу других народа у рат. Рат је за њих постао једини излаз и да се ослободе империјалистичког њемачког терора и да побјегну пред новом револуцијом угњетених класа...“¹¹

За избијање и продужетак рата, према комунистима били су одговорни Лондон и Париз, као „центар свјетске реакције“ који су мобилисали око себе „све силе људског назатка“ да би спасили капитализам и своју превласт у свету. Ослањајући се на реакционарне снаге осталих народа, с намером да преко њих прошири ратни пожар, тај „центар реакције“ настојао је, преко Италије, да увуче у рат и балканске државе. Француски и енглески империјализам су, према аутору, постали „авангардан империјализам“ у борби против радничке класе и СССР-а. У тексту комунисти развијају занимљиву тезу да се и империјалистичке земље неминовно морају суочити са револуционарним покретима у својим срединама. Позивајући се на адекватан пример из 1917. године, када је једна бољшевичка партија претворила империјалистички у грађански рат (у Октобарску револуцију), комунисти су предвиђали сличну судбину и у другим земљама. Започет као реакционаран империјалистички рат уперен против интереса радних маса, он не може, тврдили су комунисти, ни имати друге обрте. „Овај реакционарни рат империјалисти покушавају да окрену против базе светске револуције, против СССР-а. Томе циљу служи и италијанска акција на Балкану, која је за балканске народе нарочито опасна. Балканска реакција је нарочито склона том плану да би спасла своје капиталистичке позиције...“ Комунисти су били убеђени да је најважнији задатак њихових истомишљеника да спрече остварење планова европске удружене реакције и да балкански народи могу очувати мир једино с ослоном на Совјетски Савез.¹²

¹¹ „Пролетер“, јануар-фебруар 1940, стр. 1–2.

У једној реченици из тог текста – која свакако одражава званичне ставове комуниста – тврди се да „започет као реакционарни империјалистички рат уперен против интереса радних класа, он не може ни имати друге обрте“. Међутим, обрт се управо десио у њиховим ставовима (након 22. јуна 1941. године) када је у питању оцена природе и карактера Другог светског рата.

Опасност од увлачења Југославије у рат комунисти су на време и правилно уочили, а за то су највише оптуживали „југословенске властодршце“ због вођења „врло сумњиве и колебаљиве политике неутралности, дволичне политике која може постати трагична за наше народе, ако они дозволе да се та политика оствари.“¹³ Заступајући, од половине 1940, тезу о одбрани земље и нападајући рат као империјалистички, југословенски комунисти су тражили ослонац на СССР и склапање пакта са њим о узајамној помоћи. Поздрављајући успостављање трговинских односа са СССР-ом, успостављање дипломатских односа и, нарочито, склапање пакта о заједничкој помоћи са СССР-ом видели су као „једину гаранцију да Југославија остане изван овог ратног покоља“.¹⁴ Поверење југословенских комуниста у Совјетски Савез било је безгранично и безусловно: „Ми тражимо поново да се успоставе дипломатски односи и пакт о узајамној помоћи са СССР-ом, са том заиста неутралном и најјачом силом света, која је кадра да брани и штити своје савезнике, која се бори доследно за мир и неће дозволити да се ратни пожар пренесе на балканске земље“.¹⁵

Током 1941. године у Југославији су стварани непосредни услови за организовање и војно-политичко ангажовање главних субјеката предстојећих збивања, испољавање њихових основних интереса и крајњих циљева и успостављање међусобних односа који ће, у основи, определити будући садржај, карактер, стратегију и тактику Народноослободилачке борбе.

Национално-ослободилачки и социјално-револуционарни аспект народноослободилачког покрета чинили су окосницу деловања комуниста и њихове војно-политичке стратегије у рату. Будући доследни југословенској концепцији ослободилачког рата – организационо, програмски, стварањем оружаних снага и устројством народноослободилачког покрета под својим недељивим руководством, за југословенске комунисте је правилно схватање националног питања било кључ за решавање суштинских проблема везаних не само за народноослободилачки рат већ и за међуратно раздобље југословенске државе. Према званичним ставовима комуниста, у националном угњетавању и националној неправди у многим земљама могу се наћи корени лакшег поробљавања тих држава.¹⁶ Тако је и у извештају са Саветовања ЦК КПЈ,

¹² Исто.

¹³ Исто, април-мај 1940, бр. 3–4, стр. 10.

¹⁴ Исто, Текст је писан од стране ЦК КПЈ, стр. 1.

¹⁵ Исто, стр. 3.

¹⁶ Ј. Б. Тито, Национално питање у Југославији у светлости НОБ-е, „Пролетер“, децембар 1942, бр. 16, стр. 1.

одржаног маја 1941: „Преко двадесет година води се злочиначка национална политика страховитог угњетавања и изабљивања Македонаца, Хрвата, Црногораца, Словенаца и других националних мањина са стране великосрпске владајуће клике која је под фирмом југословенства успјела задржати своју пљачкашку хегемонију. И кад јој није успјевало, онда је правила ангажмане и споразуме с хрватском, словеначком и другим буржоазијама, али увијек на штету народа. Систем владавине свих реакционарних капиталистичких клика, како српских, тако и осталих народности, које су се изређале на власти од оснутка Југославије па до данас, био је: национално и социјално изабљивање широких народних маса“.¹⁷ „Национално и социјално изабљивање је, тврде комунисти, било један од главних узрока слабости и пропасти версајске Југославије...“¹⁸

Тезу о Србима, Хрватима и Словенцима као племенима истог народа (актуелна у време стварања Краљевине СХС) комунисти су сматрали „упорним и глупим брбљањем хегемонистичке клике“, које је имало за циљ „србизацију Хрвата и Словенаца“. Према њима, Југославија је била само маска за ту србизацију.¹⁹

У тексту „Национално питање у Југославији у светлости НОБ-а“, који је објављен у „Пролетеру“ децембра 1942, детаљније су елаборирани узроци и последице неправилне националне политике у Југославији у међуратном раздобљу, која је, према схватању југословенских комуниста, неминовно довела, заједно са другим узроцима, до априлске катастрофе државе 1941. године. Уз признање да би било неправедно оптуживати само „великосрпску реакционарну хегемонистичку клику“ за вођење противнародне политике, јер су тим путем ишли и други „реакционарни врхови разних партија“, у тексту се наглашава да је КПЈ, „верна својим начелима да сваки народ има право да одлучује о својој судбини, за читаво време опстанка Југославије, стајала непрекидно у борби против такве националне политике великосрпских хегемониста. КПЈ устаје најодлучније против угњетавања Хрвата, Словенаца, Македонаца, Арнаута, Црногораца и других“.²⁰ Уочљива је паралела и потпуна коинциденција у елаборирању тих ставова између КПЈ, с једне, и националних (грађанских) партија и групација, с друге стране, што су, свакако знали и настојали да искористе окупатори као аргумент за организацију своје власти и поделу територије после Априлског рата.

За комунисте су, у условима НОП-а, Народноослободилачка борба и национално питање били „нераздвојно везани“. „Реч народноослободилачка борба – била би само једна фраза, па чак и превара, када она не би имала осим општејугословенског смисла и национални смисао за сваки народ посебице, итд., када она не би значила осим ослобођења Југославије у исто време ослобођење Хрвата, Словенаца, Срба, Маке-

¹⁷ „Пролетер“, *Извештај са саветовања КПЈ*, мај 1941, стр. 1.

¹⁸ *Исто*, стр. 2.

¹⁹ Ј. Б. Тито, *исто*, стр. 2.

²⁰ *Исто*, стр. 2–3.

донаца, Арнаута, Муслимана итд.; када народноослободилачка борба не би имала исту садржину да заиста носи слободу, равноправност и братство свих народа Југославије. У томе и јесте суштина народноослободилачке борбе“.²¹

Национални моменат у израженој антипропаганди против свега што је изазвало априлску државну катастрофу и повратка на старо, нарочито против југословенске избегличке владе и њиховог експонента у земљи – четничког покрета Драже Михаиловића, за комунисте је био један од снажних аргумената за масовно придобијање народа на платформи народноослободилачког покрета. Отуда су се обраћали „Македонцима, Арнаутима, Хрватима, Муслиманима и другима, са стрепњом се питајући – шта ће бити са њима ако се поврати оно старо? Лондонска избегличка влада већ прети, четници већ кољу где могу уз помоћ окупатора и бруре каме за још страшније покоље – то је оно чега се сви народи боје. Али ми довикујемо свима, нека се не боје, спас од свега тога је могућ и то једино на тај начин, ако се већ сада, одмах, без оклевања, узме пушка у руке и пође у свети бој кога бије наша јуначка народноослободилачка војска против окупатора, за слободу и равноправност свих народа Југославије. То је једини спасоносни пут којим треба да иду сви народи Југославије“.²²

Веома сличне пропагандне садржаје, срачунате на постизање масовног јединства НОП-а, комунисти су нашли и у чињеници да су се у редовима Народнослободилачке војске и партизанских одреда Југославије у огромној већини налазили Срби („уместо да то буде обротно“), односно српски, црногорски, босански и лички партизани и бригаде, које су биле састављене поново искључиво од Срба, што је, према њима, доказивало да „сви народи Југославије који су у прошлости били угњетавани од великосрпских хегемониста имају свог најбољег и најдоследнијег савезника – у српском народу. Српски народ је дао и још увек даје највећи допринос у крви у борби против окупатора и његових издајничких слугу, не само Павелића, Недића, Пећанца, него и против Драже Михаиловића и његових четника, за пуну слободу и независност свих народа Југославије. Српски народ исто тако не жели да се поврати оно старо, као што не желе ни Хрвати, ни Словенци, ни Македонци, ни Црногорци, ни Муслимани. Српски народ врло добро зна због чега је дошло до такве трагедије, ко је ту главни кривац и зато се он тако херојски бори и презире своје домаће издајнике. Стога је света дужност свих осталих народа Југославије, да барем исто толико, ако не и више учествују заједно са српским народом у овом великом ослободилачком рату, против окупатора и свих његових слугу“.²³

Поред националног (народноослободилачког), социјални (револуционарни) аспект је био преовлађујући чинилац у војно-политичкој стратегији НОП-а, мада се, зависно од глобалних интереса – стратешких

²¹ Исто, стр. 3.

²² Исто, стр. 4.

²³ Исто, стр. 4.

и идеолошко-политичких – чланица савезничке коалиције, нарочито када се узме у обзир непосредан утицај међународног чиниоца у сфери интереса и предвиђања послератног уређења Европе, могао потискивати у други план или модификовати попут Коминтернине директиве да се суспендују социјалне промене док траје рат. Међутим, у реализацији платформе НОП-а запажа се лева, радикална тенденција, јер сама „народноослободилачка стратегија није могла без политичко-социјалних промена у условима рата довести до елиминације супарничких снага, дијаметрално другачијег политичко-идеолошког и социјалног профила“.²⁴

Крајем 1941. и почетком 1942. године, после успешне контраофанзиве Црвене армије под Москвом, и Стаљинова изјава да ће се „рат завршити 1942. године“ утицала је на југословенске комунисте да поверују како „рат неће дуго трајати“ и да је време за прелазак на „другу етапу“. Тиме је напуштена Коминтернина директива о суспензији „свих акција комунистичких партија на мењању грађанског система“, и подређивању антифашистичкој борби комплетне тактике међународног комунистичког покрета.²⁵

Иако је након 22. јуна 1941. године настојала да прилагоди своју политику тој генералној линији, КПЈ није је потпуно поштовала. Наиме, још 1941. манифестовали су се елементи пролетерске револуције, и то најчешће истицањем разних парола о совјетској власти, ношењем црвених застава, пролетерских ознака и једностраним величањем Совјетског Савеза. Осим тога, када је на српском и црногорском ратишту 1941. године, после покушаја да се постигне договор о сарадњи и заједничким дејствима,²⁶ дошло до отворених сукоба између четника и партизана, руководство НОП-а проценило је, *прво*, да је дошло до уједињавања фракција свих боја, њиховог везивања за окупатора и окупљања „реакционарног великосрпског центра“, који је требало да одигра контрареволуционарну улогу без обзира на судбину немачког и италијанског окупатора, и *друго*, да су четници тиме постали главни непријатељи ослободилачке борбе. Став руководства НОП-а о уједињавању свих непријатељевих снага у један фронт и њиховој сарадњи „са окупаторима и његовим слугама, Павелићем и Недићем, у борби против народноослободилачког покрета у Југославији, а нарочито против комуниста“²⁷ одредио је укупну политичко-пропагандну делатност и борбене активности партизанских јединица. Та опредељења снажно се изражавају кроз садржаје штампе народноослободилачког покрета. Јер, већ од пролећа 1942. године централни листови, штампа масовних антифашистичких организација, органа народне власти и листови штабова и јединица НОП-а редовно су објављивали текстове о четничком

²⁴ Бранко Петрановић, *Србија 1941 – методолошки оквир*, исто, стр. 36.

²⁵ Бранко Петрановић, Сава Даутовић, *Југословенска револуција и СССР (1941–1945)*, Београд, 1988, стр. 80–82.

²⁶ Архив VII, ЦШК.

²⁷ „Пролетер“, бр. 14–15, март–април 1942, стр. 2.

покрету Драже Михаиловића.²⁸ У том контексту, Тито је већ у априлском броју „Пролетера“ писао да Дража Михаиловић доследно спроводи линију „реакционарних елемената, која се сада реализује у отворено служење окупатору, које се сада реализује у стварању разних четничких банди, не за борбу против окупатора, већ у борбу за окупатора, а против народноослободилачке партизанске и добровољачке војске ... Све ове реакционарне клике, исто тако као и окупатор, хтјеле би скренути народноослободилачку борбу на класну борбу. Оне би хтјеле преобразити ту ослободилачку борбу тако да је то ствар комуниста, који хоће, тобоже, да искористе садашњу ситуацију за своје циљеве, тј. ти реакционарни елементи не презају ни пред каквим клеветамa и лажима само да би оцрнили КП и партизански покрет. Они врло добро знају да је пред широким масама опасно иступити против НОП, и зато углавном нападају само комунисте, као вође, и настоје разбити изнутра јединство и борбеност народноослободилачких партизанских и добровољачких одреда“.²⁹

Садржаји бројних текстова значили су, у ствари, трајан правац и начин политичко-пропагандног деловања свих сегмената НОП-а, па је штампа НОП-а била незаменљиво средство за континуиран пропагандни рад у народу на ослобођеној, али и на неослобођеној територији.

Руководство НОП-а форсирало је пропагандну делатност ради раскринкавања „реакционарних снага, па је штампа НОП-а преносила ставове из централних листова, и то, нарочито, текстове у којима су наглашавани аспекти груписања и сарадње „реакционарних клика“ с окупаторовим снагама, а затим и оне у којима су навођене неке оцене и догађаји који су показивали смисао њихове сарадње. Из дела чланка „Под скутом окупатора“ види се које су све снаге фигурирале као непомирљиви противници НОП-а и прецизно указује на правац деловања комуниста:

„Најпре се овако груписање реакционарних лица испољило у Србији и то због тога су великосрпски шовинистички елементи, уплашени буђењем властитог народа, тежњама тог народа за заједничку братску слогу с другим народима против окупатора, почели, заједно са Недићем, Пећанцем и Љотићем да задају ударце у леђа предводницима ослободилачке борбе – јуначким партизанима. Официрска група Драже Михаиловића је на речима била против Немаца, али је, као на главне кривце за сва злодела која су задесила српски народ, указивала на Хрвате, Муслимане и друге народе. Она је у свакој прилици, у свакој тежој ситуацији, или отварала фронт окупатору, или пуцала у леђа бораца за слободу. Очеvidно, политика тровања односа међу народима, одговарала је тежњама окупатора – она је масама, у првом реду сељачким, скретала пажњу са главног кривца – Немца и Италијана и њихових отворених слугу. Подмукли напади с леђа омогућили су окупа-

²⁸ Исто, стр. 2.

²⁹ Исто.

тору уништавање слободне територије, а код колебљивих сељачких маса изазивали утисак грађанског рата. Силина борбе српског народа против окупатора, на крају крајева је натерала официрску клику Драже Михаиловића да скине маску с лица. Војска Дражина више не постоји. Официрске клике, бивши жандарми, финанси, шумари, полицијски агенти, пљачкаши, разбојнички олош, који се окупио око Драже, сада се слизао са бандама Недића, Пећанца и Љотића и дејствује по наредбама команди окупаторске војске. Ове клике свим силама раде на томе да народу наметну грађански рат у време када се ради о народно-ослободилачкој борби против омраженог окупатора. На тај начин они помажу окупатора да у нашој земљи оствари сношљив живот и њена богатства искористи за даље вођење рата, за продужавање робовања народа Југославије и осталих угњетених народа. Ове великосрпске шовинистичке клике, чија је дугогодишња владавина тако скупо стала народе Југославије а нарочито, најзад, сам српски народ, све више избијају на површину у борби против ослободилачког народног устанка. Немачки окупатор свим средствима подупире ове клике. Немци су ослободили из логора извесне назови демократске прваке, који сада бацају кривицу за немачке злочине на партизане и покушавају да распиривањем грађанског рата омету народноослободилачки устанак у борби националног опстанка, части и будућности српског народа.

„У Црној Гори издајничке федералистичке вође, после пропасти њихових превара с „независном“ и „слободном“ Црном Гором, удружиле су се с такозваним бјелашким кликама, које све више избијају на површину као водећа агентура окупатора и појављују се као најозбиљнија опасност не само за данашњу борбу црногорског народа, него и за његову будућност.

„У Санџаку издајничке официрске и четничке вође, које су до јуче проповедале крсташки рат против невиног муслиманског живља, по жељи окупатора, удружују се против партизана и народа с оним истим муслиманским врховима, који су били главна потпора крваве усташке владавине (заједнички комитети у Сјеници и Пријепољу за борбу против партизана).

„У Босни су бандити на челу са Дангићем и компанијом, под претњом смртне казне забранили људству којим су командовали да опали иједан метак против Немаца и усташа за време њихове офанзиве, олакшавајући на тај начин опкољавање и уништавање партизана. Ова акција издајничких официрских клика у Босни, последица је преговора између Недића и Павелића, до којих је по жељи Немаца, дошло пре извесног времена. Изасланици Драже и Недића у Босни већ покушавају, као на пример, мајор Рачић, да се измире са усташама после толико покланих Срба, Муслимана и Хрвата, од стране и једних и других. Можемо се оправдано надати да ће их Срби, Хрвати и Муслимани измирити у заједничкој гробници.

„У Хрватској већ сада немачки окупатор пушта из логора издајнике из вођства ХСС па и самог Мачека и увлаче их у Павелићев Сабор.

„Посматрајући овај процес у целини, могу се повући следећи закључци:

1. Све више избијају на површину великосрпски, шовинистички елементи;

2. Као руководиоци банди у служби окупатора, појављују се официрске клике бивше Југословенске војске;

3. Све очитије се обавља уједињавање свих реакционарних група, уз помоћ и по жељи окупатора, у борби против народноослободилачког устанка, упркос оштрих супротности које се и даље одвијају између врхова тих група;

4. Све ове клике форсирано раде на томе да још сада изазову грађански рат, да народима Југославије наметну класни рат, не би ли на тај начин спутавале полет ослободилачке борбе народа, који од њих траже обрачун за издаје и злочине;

5. Овај процес ће вероватно захватити и остале земље Југославије (Хрватску, Словенију и Македонију).

„Све ове околности су повољне за даљи развој народноослободилачке борбе. Супротности које постоје између реакционарних врхова, после безпримерних злочина које су ти злочинци извршили над народима Југославије, изазивајући покоље између Срба и Хрвата, кољући Србе и Хрвате, а све то по жељи и налогу окупатора, могу се искористити за уједињавање народа Југославије у борби против заједничког непријатеља и његових слугу. Отворено подвлачење ових клика под скут окупатора пред лицем читавог народа, олакшаће процес уједињавања народних маса у борби против слугу окупатора.“³⁰

Највише руководство НОП-а указивало је и наводило ко су „противници“ НОП-а и које крајеве тај „процес“ може да захвати, и зато су инсистирали да треба „свим силама радити на чврстом савезу радника и сељака, у облику НОО, окупљајући око Партије и СКОЈ-а раднике и сеоску сиротињу, обезбеђујући на овој етапи борбе чврст савез са средњим сељаком, као гаранцију за успех и победу“, те да комунисти „преко народноослободилачких одбора морају обезбедити чврсто и одлучно руководство“, затим да се „уједињење реакције одвија под скутом уз активну помоћ окупатора“, и да то „пружа могућност за најширу мобилизацију маса у народноослободилачкој борби. Чињеница да се приближују реакционарне клике из Србије са онима из Хрватске, Словеније, Црне Горе и др. пружа могућност да се до краја уједине народи Југославије против окупатора и свих издајника...“³¹ Руководство НОП-а своју политичко-пропагандну делатност и борбена дејства усмерило је готово искључиво ка етапама које су везане за „стару власт“. Нагласак је био на четничком покрету Драже Михаиловића, који се, како се у чланку каже, „шири и на друге крајеве“ и за који је кориштена карактеристична терминологија, која је изазивала одређено расположење и непомирљивост према том покрету.

³⁰ Исто, стр. 3.

³¹ Исто, стр. 4.

Међутим, иако је руководство НОП-а знало за масовне злочине и геноцид усташа и хрватске војске против Срба, Јевреја и Цигана, у партијским и другим чланцима тај проблем је само поменут, и то у контексту осврта на злочине и снаге других противника. Шта више, и у текстовима из централне штампе у којима се говорило о злочинима и геноциду над Србима и другим антифашистима нема искључивог и непомирљивог става, него се само, у оквиру садржаја, помињу сви „сарадници окупатора“ и њихова злодела.³² То је проблем који изискује свестрану анализу не само штампе НОП-а, докумената и чланака његовог централног руководства него и знатно шира, мултидисциплинарна истраживања што се, заправо, постизало усредсређивањем укупне делатности НОП-а на „реакционарне снаге“ као експонента избегличке владе, посебно на четнички покрет Драже Михаиловића. Поставља се питање да ли је то заиста било само у функцији борбе за остваривање циљева НОП-а, за стварање услова за реализацију и другог, револуционарног аспекта борбе, па отуда потреба за истицањем апсолутне непомирљивости са остацима „старог режима као омраженог у народу“. Или, да ли је то – у условима када су, практично, само Срби и Црногорци чинили војну снагу НОП-а, који су већ имали директан обрачун са четничким јединицама – усмеравање њихове борбене енергије не ка окупаторско-усташким снагама ради заштите српског народа од масовних прогона и страдања него, пре свега, против четничког покрета Драже Михаиловића, као представника старог режима, или је, напokon, тиме стварана претпоставка за разрешење бројних ратних непознаница. Намеће се као питање и да ли је везивањем борбе против окупатора, а онда и против снага старог режима, у ствари, решавано национално питање „Хрвата, Словенаца, Муслимана, Арнаута и др.“ на штету управо оног народа који је био носилац оружане борбе и народноослободилачког покрета у целини. Јер, у тексту „Национално питање у Југославији у свјетлости народноослободилачке борбе“ децидирано стоји „да је баш национално угњетавање и неправедност у многим земљама омогућила фашистичким освајачима да лако поробе земље“, да је Версајски мир, који је нарочито за народе Југославије имао катастрофалне последице, „родио и овај освајачко-фашистичко-империјалистички рат“, и да је због тога донета „Атлантска повеља“, која „не значи проширивање граница на рачун других народа, не значи поробљавање и угњетавање других народа, већ треба да значи слободно самоопредељење народа“³³, односно, да ли је такво опредељење имало за циљ, истовремено, и решавање српског националног питања или је, напротив, кроз осуду „старог ненародног, угњетачког, великосрпског хегемонистичког режима“³⁴ створена претпоставка за развијање снажне пропагандне делатности и, кроз њу, за освајање поверења у самим српским народним масама и снажење оружаних снага НОП-а, које су

³² Исто, стр. 10.

³³ Исто, стр. 11.

³⁴ Исто, стр. 4.

биле готово једнонационалне (српске) структуре, и за остваривање циљева народноослободилачког покрета.³⁵

Истина, руководство НОП-а позивало је на јединство народа и инсистирало на пропаганди као доминантном начину деловања комуниста, преко које ће се обезбедити да се у редовима НОВ и ПОЈ нађу они припадници НОП-а који ће непоколебљиво веровати у политичку и војну платформу КПЈ о вођењу и циљевима рата. Та пропаганда је била усмерена ка вођствима разних грађанских странака, али пре свега на „тзв. лондонску линију“, јер су „они главна сметња за такво пуно борбено јединство“, и јер, „теже да успоставе оно старо, као што је било до пропасти Југославије“. Односно, противник је „Дража Михаиловић и његови четници који под паролом ‘за краља и отаџбину’ воде борбу на страни окупатора против наше НОВ и ПО, то су, једном речи, сви они који се боје да народ добије оружје у своје руке, јер знају да ће онда бити немогуће више остварити њихове реакционарне, ненародне замисли о уређењу Југославије“.³⁶ Дакле, недвосмислен је био правац политичко-пропагандног деловања свих чинилаца народноослободилачког покрета. Ефекат је још већи ако се томе дода да је у штампи НОП-а често експлоатисана конструкција, веома црна за све народе који су били угњетавани од постанка Југославије, да би жандармски кундак и четничка кама били основно средство лондонске избегличке владе за уједињавање народа Југославије када би се она, којом несрећом, поново докопала власти у Југославији. „Македонци, Арнаути, Хрвати, Муслимани, итд., са стрепњом се питају – па шта ће бити са нама ако се поврати оно старо. Лондонска влада већ прети, четници већ кољу ...“³⁷

За разумевање такве пропаганде НОП-а користан је и чланак Милована Ђиласа „Шта значи садашња пропаганда о послератном уређењу Европе“. У том тексту се каже „уколико рат одмиче крају, иако се још не би могао прецизније одредити његов крај, у Америци, а нарочито у Енглеској постаје све активнија пропаганда о послератном уређењу Европе“, да су носиоци те пропаганде, поред других, и „људи из југословенске ‘владе’ у Лондону“, јер „њих не занима борба против Хитлера ни данашња судбина њиховог народа него како ће сутра остварити своје себичне великосрпске циљеве“. Занимљив је став из чланка да је „пропаганда из Енглеске чврсто инсистирала на томе да још није време за партизански рат. То се нарочито читовало у пропаганди појединих избегличких влада, као нпр. југословенске“. Међутим, „прави смисао те пропаганде“, каже аутор, „најјасније се види у оној политици коју је избегличка југословенска влада спроводила у земљи. За њих је био дошао ‘прави час’ да отворе братоубилачки рат и да распиривањем грађанског рата пролије море народне крви и нанесе

³⁵ „Пролетер“, број 16, стр. 2–4.

³⁶ Наведени термини налазе се у готово свим чланцима политичких руководства. Односно, штампа НОП-а у вези с тим је једнострана (за конкретни случај погледати „Пролетер“ и „Борбу“).

³⁷ До септембра 1943. године партизанске јединице су биле попуњене више од 80 одсто Србима, а неке јединице чак и са више од 90 одсто.

највеће и најдрагоценије губитке народима Југославије“. У наставку се каже: „Југословенска влада није учинила ни један корак који би демантовао њене реакционарне великосрпске тежње“, а после осврта на међународно стање у Југославији, које је управо произвела та „реакционарна великосрпска клика“, аутор пише да они „са читавом пропагандом о послератном уређењу народу обећавају некакву социјалну правду ...³⁸ Четничка кама – угњетеним народима“, „социјализам“ најреакционарних клика – радним масама“.³⁹

У оквиру тежишног деловања пропаганде НОП-а занимљив је и чланак Милована Ђиласа „Још једна издаја“, из новембра 1941, који такође садржи искључиву терминологију, ставове и поруке. Иако је то период преговора између партизанских и четничких представника, у њему нема помирљиве, сарадничке ноте. Наиме, аутор каже да је после капитулације издајничка клика „распоредила своје улоге. Недић је отворено ушао у владу коју су поставили окупатори, а Дража Михаиловић је отишао на Равну Гору да наоружа своје банде жандарма, полицијских агената, финансиа, итд., и да их у погодно време употреби као нож у леђа своме народу који се бори за слободу. Недић се разоткрио брзо, заједно са Пећанцем, Дража Михаиловић се ето разголићава тек сада и као најгори издајник од свију издајника“, и да „ту господу треба дотући до краја недајући јој ни дана одмора“.⁴⁰

Већ тада је препознатљив садржај пропаганде НОП-а, у којој доминирају ставови о четничком покрету Драже Михаиловића и избегличкој влади у Лондону. У истом тону, са сличним садржајем и порукама, објављени су у централним листовима радови: „Издајничка избегличка влада тоне у све срамнију издају“; „Издајнички пут и издаја Драже Михаиловића“; „Издаја народа и савезника“; „Један непријатељ више“; „Издаја у Книњској крајини“; „Четничка кама у срцу Хрватске“; „Круг је затворен“; „Злочин слугу окупатора – четника у долини Раме“; „Светска јавност открива издају избегличке владе у Лондону“; „Избеглице пред судом јавности“; „Њихови планови ће пропасти“.⁴¹

С обзиром на чињеницу да је штампа масовних антифашистичких организација била под непосредним утицајем највишег руководства НОП-а, њено пропагандно усмерење и садржаји чланака били су готово исти. На пример, у листовима ЈНОФ Србије штампани су наслови „Два лица издаје народа“; „Сарадња Драже Михаиловића са Недићем и немачким окупатором“; „За краља и отаџбину“; „Дражиновске банде кољу по Србији“ и „Дражиновци све отвореније сарађују са Немцима“.⁴² Истовремено, у „Вјеснику“ су објављени чланци: „Подла издаја четничког разбојника“; „Нова звјерства четничких крвника“; „Крваво коло“; „Јединство окупаторских слугу“; „Народ тражи ликвидацију фашистич-

³⁸ „Пролетер“, бр. 16, децембар 1932, стр. 1–3.

³⁹ Исто, стр. 4.

⁴⁰ Три тачке су у оригиналу чланка („Пролетер“, бр. 16, децембар 1942, стр. 19).

⁴¹ Исто, стр. 16–20.

⁴² „Борба“, бр. 10, од 8. новембра 1941.

ког агента министра Дражу Михаиловића“; „Главни унутарњи непријатељ“; „Нема повратка на старо“; „Уништићемо проклето сјеме Бранковића“; „Народ очекује ликвидацију избегличке владе у Лондону“, и други.⁴³ Од чланака истог карактера који су објављени у Словенији издваја се рад Едварда Кардеља „Велика победа Освободилне фронте словеначког народа“, у којем је садржана целокупна политика ОФ за самоопредељење и национално ослобођење Словенаца.⁴⁴

Према томе, очигледно је да је такву пропаганду усмеравало највише руководство НОП-а, односно Комунистичке партије Југославије. Јер, садржаји централних листова били су основни извор за рад свих сегмената НОП-а и значајно су одређивали тематско-садржајну структуру штампе масовних антифашистичких организација (народни фронтови), што потврђује садржај листова „Глас народа“⁴⁵ и „Вјесника“⁴⁶, и то од почетка 1942. године. Централни листови НОП-а садрже, осим наведених, и чланке о улози Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ), Антифашистичког фронта жена (АФЖ) у НОР-у и органа народне власти – народноослободилачким одборима (НОО), разне вести и извештаје са савезничких фронтова, о улози Совјетског Савеза у борби против фашистичких освајача и тумачења „шта значи пропаганда о послератном уређењу Европе“. Било је и чланака о борбеним дејствима партизанских јединица и стању на југословенском ратишту, као и незнатан број чланака о злочинима и геноциду над српским и другим народима у Југославији.

Карактеристика објављених чланака је афирмативан однос према дејствима јединица Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије (НОВ и ПОЈ), њиховим успесима и херојству, сарадњи са народом и његовој масовној подршци. Истовремено, наглашаван је позитиван утицај победе савезничких армија, посебно снага Црвене армије, на збивања у Југославији и распламсавање оружане борбе. У вези с тим, руководство НОП-а настојало је да оствари сталан контакт са њима и подршку за своју борбу. Због тога се у сваком националном, односно покрајинском руководству и нижим партијским руководством налазио члан (делегат) највишег, односно вишег руководства НОП-а, који је непосредно утицао на садржај и интензитет политичко-пропагандне делатности. У оквиру таквог ангажовања значајан је њихов утицај на структуру листова и, посебно, на садржај чланака, пре свега оних који су изражавали суштину политичке и војне стратегије народноослободилачког покрета.

Таква, класична хијерархијска организација НОП-а и деловања његових чинилаца обезбедила је непосредан утицај на све сегменте НОП-а и на средства политичко-пропагандног деловања. Наиме, анти-

⁴³ Садржај листа „Борба“ од 8. октобра 1942. до 22. фебруара 1943.

⁴⁴ Лист „Словенски порочевалец“, чланак са потписом Криштов, АВИИ, ЦШ 26, бр. рег. 40/1.

⁴⁵ „Глас народа“, од новембра 1942. до децембра 1943.

⁴⁶ Садржај листа „Вјесник“ НОФ Хрватске од марта 1942. до децембра 1943.

фашистичке – народнофронтовске организације НОП-а биле су распршене, добро организована трансмисиона снага која је „покривала терен“ и успевала да у народу континуирано обезбеди јасно опредељење за антифашистичку и антиокупаторску оријентацију и да, кроз своју делатност, омасови своје организације и обезбеди народну подршку. С обзиром на такву организацију, штампа НОП-а доследно је преносила основна идејна и војна опредељења централног руководства, а њени садржаји значајно су утицали на опредељење маса за оружану борбу против окупатора и његових сарадника.

*

* *

Руководећа снага НОП-а – Комунистичка партија Југославије, у условима „изолираног ратишта“ у поробљеној Европи, имала је одлучности да без помоћи споља покрене оружану борбу, да усредсређеном пропагандном делатношћу на осетљиве и „свеже“ проблеме задобије масе и њихово поверење, да омасови оружане снаге и да, на основу свега тога, НОП-у обезбеди атрибут активног чиниоца антиокупаторске борбе која заслужује савезничку помоћ. Истовремено, тежиште пропагандне и војне активности усмерила је ка противницима из редова присталица „старог – ненародног режима“. Односно, у условима државног расула, искористила је насталу ситуацију да, пропагандном офанзивом, заснованом на терминима који означавају универзалне вредности, као што су национална равноправност и социјално благостање, и који су прихватљиви у свакој средини и у свим условима, наметне решавање проблема из свог програмског опредељења. Тако је искористила страдање српског народа – страх његових припадника за биолошки и физички опстанак, да га, смишљеним пропагандним деловањем, привуче у свој покрет и да га, као основног носиоца оружане снаге и НОП-а у целини, употреби за решавање националног питања других народа у Југославији.

Никола Тесла је био савременик многих локалних и светских сукоба и често је учествовао у дискусијама о ратовима свог времена. У својим размишљањима обухватио је готово све аспекте савременог ратовања – од војно-политичког, преко историјско-социјалног и геостратегијског, до психолошког аспекта. За њега су ратови, превасходно, механички процеси на које се могу применити основни закони механике. Са тог становишта је посматрао ратове служећи се, при томе, статистичком анализом. Велики значај је придавао улози технологије у будућим ратовима. Требало би тек испитати да ли је, у вези с тим, Тесла претеча савремених ратних аналитичара. Његова мисао о рату није идеалистичка, већ рационална и хуманистичка. Поседовао је слојевит патриотски осећај, који се кретао од привржености српском роду до идеала космичке припадности заједници живих бића. Сазнајни основ Теслиних погледа на ратове значајан је за разумевање његове сложене личности и још недовољно испитан, а код њега су приметни различити утицаји – од религиозних до научно-филозофских утицаја.

Познати енглески филозоф *David Hume* је рекао о ратовима: „Када гледам данас народе заузете ратовима једни против других, мени се чини да гледам два пијана момка који се туку тољагама у порцеланској радњи“. ¹ Еразмо Ротердамски је био строжи у опису ратова свог времена: „Рат је нешто тако окрутно да више пристаје дивљим животињама него људима: нешто тако неправедно да га могу најбоље водити само најгори разбојници“. ² Владика Николај Велимировић, после ужаса које је видео у балканским ратовима и Првом светском рату, писао је о будућем рату: „То ће бити рат потпуно лишен милости, поштења и витештва. Витешки рат између Израиљаца и Филистејаца, у коме две војске посматрају борбу између својих представника, Давида и Голијата, очекујући од исхода те борбе своју победу или пораз, само је једна чобанска идила према рату предстојећем. И рат Арцуне против Бхишме, описан у *Махабхарати*, само је једна идила. Као идила је и рат на Косову између Срба и Турака. Па је идила чак и рат Наполеонов против Москве... Јер будућим ратом неће се циљати само победа над противником него истребљење противника. Потпуно уништење не само

Енциклопедија лексикографског завода, Вол. 6, Загреб, MCMLXII, издање I
накладе Југословенског лексикографског завода, стр. 359.

Исто.

бораца него и целе њихове позадине, њихових родитеља, деце, болесника, рањеника и заробљеника, њихових села и градова, стоке и кошева, железница и друмова“.³

Међутим, током историје, било је и отворених апологета ратова, који су их, као на пример *Joseph Moistre*, проглашавали божанственим. У нацистичкој теорији рат је највиши израз расне воље за животом, а *Max Scheler* га описује као „подручје на коме се појединци морално високо уздижу и остварују вредности храбрости“.⁴

Наш геније Никола Тесла, као савременик многих локалних и светских сукоба, често је учествовао у дискусијама о ратовима свог времена. Настојао је, при томе, да дубље од осталих проникне у тајне њиховог настанка, трајања и престанка. У својим размишљањима Тесла је обухватио готово све аспекте савременог ратовања; војно-политички, историјско-социјални, геостратегијски, психолошки и друге. За њега су ратови превасходно механички процеси, на које се могу применити основни закони механике: великим масама придружена је велика инерција. С тог становишта посматрајући ратове, уз статистичку анализу познатих података о ратовима, једном је успешно предвидео трајање Првог светског рата.⁵

Теслина мисао о рату није идеалистичка, већ рационална и, у основи, хуманистичка, а донекле и противуречна. Њен циљ није стварање и појачавање мржње, већ оплемењивање, уз реално сагледавање ситуације и чињеница. Међу првима је предвидео велику улогу технологије у будућим ратовима, а своје проналаске је видео уграђене у ратове будућности.

Хронолошки, као тема о Теслиним размишљањима и инспирација у раду, рат се појављује с избијањем америчко-шпанског спора око Кубе 1898. године. Суштина спора је била борба за превласт, а самом ратном сукобу претходила је снажна кампања америчке штампе. Многе познате личности позиване су да дају подршку влади и да образложе своје ставове. Такав позив упутио је и Тесли *Union Leguae Club* и он је у писму од 16. фебруара 1899. одговорио да је спреман да, као држављанин САД, испуни своју грађанску дужност. Истовремено, искрено је признао да би неупоредиво више волео да остане у својој лабораторији и настави с истраживањима. У писму је навео и какав би, према његовом мишљењу, у идеалном случају требало да буде однос научника према рату: „Циљ научника не би требало да буде проналажење средстава за уништење или одбрану, већ осигуравање мира путем просвећења маса и отварања нових могућности за егзистенцију“.⁶ У пракси, Тесла је тај став саопштавао најчешће кроз писање и објављивање чланака

³ Епископ Николај, *Сабрана дела*, књига 5, Дизелдорф, 1977, стр. 188.

⁴ *Енциклопедија лексикографског завода, исто*, стр. 359.

⁵ Видети чланак „Наука и проналасци су значајне силе које ће довести до престанка рата“, објављен у књизи: *Никола Тесла – Чланци*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1995, стр. 393–411.

⁶ Архив Музеја Николе Тесле, преписка, *писмо Тесла – Union Leguae Club* од 16. фебруара 1898.

у дневној и периодичној штампи, али се и активно односио према ратовима кроз предлоге о примени својих проналазака у оружаним сукобима. Понесен ситуацијом и одласком неких својих пријатеља у рат против Шпанаца, размишљао је о томе да се и сам пријави у добровољце, али је, срећом по науку, рат окончан већ у августу исте године.

Први Теслин чланак о рату појавио се 13. новембра 1898. у листу „New York Journal“, под називом *My New Submarine Destroyer*. Повод је био патент који му је непосредно пре тога био одобрен за брод – робот којим се управљало радио-путем. „Знам да ово звучи готово невероватно“, говорио је Тесла описујући своје ново оружје, „и уздржавао сам се од објављивања овог открића све док нисам прорадио сваки практичан детаљ. У мојој лабораторији имам сада један такав модел и у мојим плановима и патентној пријави Патентном заводу у Вашингтону, он је потпуно описан“.⁷ У примени тог проналазка видео је могућност не само за нова оружја – на даљину вођене подморнице и торпеда – већ и за промену тактике и стратегије ратовања. У чланку је писао да ће, због велике разорне моћи коју пружа примена принципа који је применио на нову врсту оружја, доћи до постепеног успоставања мира међу народима. Тиме се надовезивао на идеју америчког генерала Гранта да ће се проналаском довољно страшног оружја спречити сваки рат.

После завршетка америчко-шпанског рата Тесла је у више наврата покушавао конкретно да заинтересује америчку владу за своје ново оружје, али са мало успеха. Теслин пријатељ пуковник *Edward Creesy* био је један од сведока његових раних радова на том пољу. У својим сећањима из 1914. године описао је сусрет са Теслом и преговоре о оружју с почетка века: „Предлог контроле бродова или других објеката на даљину од више миља путем бежичне телеграфије са копна на море, није нов ни у једном погледу. Никола Тесла је пре више од десет година у Вашингтону објаснио цео план мени и двојци мојих пријатеља. Моји пријатељи су били адмирали у морнарици. Тесла је захтевао да посетимо његову експерименталну лабораторију близу Њујорка и будемо сведоци демонстрације коју је био спреман да изведе. Са успехом је тада извршио демонстрацију и после тога још једном“.⁸ Међутим, знатно детаљније о тој теми писао је у чланцима *Problem of Increasing Human Energy* (Проблем повећања људске енергије), објављеном у часопису „Century Magazine“, јуна 1900, *The Transmission of Electrical Energy Without Wires As a Means for Futhering Peace* (Пренос електричне енергије без жица као средство будућег мира), објављеном у часопису „Electrical World and Engineer“, 7. јануара 1905. године.

Рат је за Теслу историјска појава чији узроци имају социјалне, биолошке и психолошке корене. Наиме, степен развоја људског друштва, заједно са биолошким и психолошким препрекама, одређује код

⁷ Никола Тесла, *My new Submarine Destroyer*, New York Journal, N. Y., Nov. 13, 1898, књига исечака бр. 52, стр. 82.

⁸ Писмо Е. W. Creesy – Тесла, од 9. марта 1914. Архив Музеја Николе Тесле, к. 70/1, ф. 937.

човека степен његове свести, односно степен његовог незнања. У незнању је велико зло – сматрао је Тесла, преузимајући ту идеју из будистичког учења и примењујући је на ратове. Незнање, тј. међусобно непознавање, доводи у сукоб не само појединце већ и читаве народе и нације.

Као присталица механичке теорије природе и друштва, Тесла је и на ратове примењивао свој метод, па за њега ратови нису били само сукоби оружаних сила, већ сударање, тј. кретање великих маса: „Ја на ратове гледам као на механичке процесе у којима се празни енергија нација. Може се рећи у строго техничком смислу да се сва многострука дејства учесника, претварају у топлоту. Мада то можда не изгледа тако, закони који леже у основи су исти као и они који објашњавају кретања инертних маса... Систематско истраживање ратова прошлости јасно доказује да је њихово трајање увек у сразмери са бројем учесника. Ово је у сагласности са општим законом механике да је време убрзања или успорења тела које се креће пропорционално његовој маси“.⁹

За разлику од неких других теоретичара, који су у ратовима видели позитивне појаве, Тесла је сматрао да је рат, у целини, негативна појава која кочи напредак људског друштва, јер уништава материјалне и духовне ресурсе човечанства и подстиче варварски дух у људима. У наведеним чланцима Тесла је даље кориговао свој став из 1898. године о томе да ће развој оружја довести до успостављања мира, сматрајући да ће међуфаза у ратовању бити све већа примена савршених аутоматских машина и технологије, што ће, на крају, довести до тога да се боре саме машине, без учешћа људи.

У периоду од 1913. до 1922. године Тесла је у више чланака и интервјуа анализирао Први светски рат, у целини и поједине његове аспекте. У чланку *That Waste Due to War Will Be \$ 70.000.000.000* (Овај рат ће коштати 70 милијарди долара), објављеном 23. августа 1914. у листу „N. Y. Herald“, покушао је да израчуна трајање и трошкове рата који је тек био отпочет. Метод који је користио заснивао се на процени на основу статистичких података из балканских ратова о броју учесника, дневним трошковима војних операција, укупно ангажованом економском потенцијалу и другом. Његова процена је била да ће рат трајати четири-пет година, и да ће коштати 70 милијарди долара.

У чланку *The Coming Giant Struggle Under The Sea*, почетком 1915. године, објавио је војно-политичку процену остварљивости Немачке претње Енглеској о блокади њених обала и закључио да, с обзиром на енглески поморски потенцијал, Немци планирају изненађење, највероватније у облику јаке флоте подморница. У истом чланку указао је на значај технологије за ратовање, а као пример му је послужио француски хемичар *Berthelot*, који је открио могућност производње чистог атмосферског ваздуха за дисање, што је брзо примењено у подморницама.

⁹ Теслин интервју у листу N. Y. Herald, 7. априла 1917, Архив Музеја Николе Тесле, к. 5.

Поводом уласка Сједињених Држава у рат, у интервјуу листу „N. Y. Herald“, 7. априла 1917, анализирао је војну моћ америчке армије и сугерисао измене које би допринеле повећању њене стратегијске, оперативне и техничке моћи. Сматрао је да треба појачати ваздухопловне снаге ради веће укупне покретљивости и бољег осматрања, као и морнарицу, и то мањим и брзим бродовима, који би могли да се носе са непријатељевим подморницама. Посебно је указивао на важност развоја електронских средстава, који је тада био још на почетку.

Коментаришући последице Првог светског рата, предлагао је мноштво мера које би америчка влада требало да предузме ради консолидације земље и припреме за следећи рат, који је, према њему, требало да буде још тоталитарнији. Предложене мере су биле интересантне утолико што се нису односиле само на усавршавање војног потенцијала, већ су подразумевале и бројне акције које је требало предузимати у миру и које, наизглед, нису имале везе са ратним припремама. Оне су обухватале, између осталог, подстицање техничког напретка земље уопште и, посебно, ангажовање најбољих стручњака и разних талената у науци и индустрији. Посебну пажњу требало је посветити рационалном трошењу расположиве енергије. У вези с тим, Тесла је предлагао да се одмах заустави прекомерно трошење извора енергије, посебно нафте, и да се траже начини да се активирају секундарни извори и повећава проценат искоришћености енергије у процесима њене експлоатације. Остварење тако амбициозних планова захтевало је промене у многим секторима друштва, а посебно у образовном систему, па је предлагао и његово што чвршће повезивање с лабораторијама и другим институцијама које су се у то време бавиле експерименталним истраживањима без већих контаката са науком. Посебно је указивао на значај подстицања и неговања инвентивног талента нације, као снажне полуге за развој индустрије и науке. Сматрао је да, ради консолидације политичког стања у земљи, у корену треба сузбити сваки шовинизам, национализам и друге врсте предрасуда које су могле да доведу до сукоба унутар државе. Предузимање таквих мера, уз јачање војне моћи, довело би Америку, сматрао је Тесла, у положај значајног чиниоца мира у свету: „Постоје два разлога због којих верујем да ће војна и поморска премоћ Сједињених Држава представљати снажан аргумент против рата. Један треба тражити у идеалном географском положају који им омогућава супериорност команде на морима а други, у практичној интелигенцији, правичности и мирољубивом карактеру њених људи. Одбрана и онемогућавање примене силе дужност је ове земље не само према самој себи већ и према остатку света“.¹⁰

У разматрању општих карактеристика Првог светског рата, које су га повезивале с претходним ратовима у историји људског друштва, Тесла је много времена и труда посветио могућностима за дефинитивно окончање ратних сукоба и остварење универзалног мира. При томе је

¹⁰ Исто.

своје проналаске и своје идеје видео уграђене у будуће мировне акције у свету. Проналазак принципа даљинског управљања био му је повод за размишљања о новој врсти оружја. За разумевање Теслиних идеја о миру важан је и његов покушај, на прелазу два века, да оствари бежични пренос снаге. У тим својим, како се касније испоставило, безуспешним настојањима да направи циновски технолошки напредак и револуционизује све сегменте друштва, видео је клицу онога што је неминовно брзо дошло и што је значајно утицало, између осталог, и на начин ратовања, односно успостављања мира.

После десетогодишњег истраживања, које је достигло врхунац 1899. године у експериментима у Колорадо Спрингсу, Тесла је тврдио да је пронашао начин за глобално преношење електричне енергије бежичним путем, у којем би се Земљина кугла користила као огроман проводник. Због тога је почео 1901. године да гради постројење за пренос, на Лонг Ајленду, близу Њујорка, али је ускоро морао од тога да одустане због недостатка новца. Надајући се да ће пронаћи нове финансијере, 1904. године издао је проглас, у којем је, у 12 тачака, навео могућности свог система. Између осталог, навео је да ће бити могуће повезивање свих телеграфа и телефона на свету, општа дистрибуција вести и музике, светски пренос писама, чекова, фотографија и другог материјала, успостављање универзалне поморске службе, увођење система светске штампе, и друго. Увидевши 1917. године, када је срушена антена на Лонг Ајленду, да су његове идеје сувише испред времена и да нема могућности да се пројекат доврши, Тесла је одустао од његове реализације, али не и од размишљања о последицама од таквог система у будућности. Наиме, једна од најважнијих последица, сматрао је, било би укидање удаљености, као основне препреке за међусобно упознавање и зближавање људи, односно једног од значајних узрока за настајање сукоба међу њима. Дакле, две идеје на којима је Тесла радио требало је да имају велики значај у будућем мировном процесу. Телеаутоматика или даљинско управљање требало би да доведе до међуфазе у ратовању, у којој би се, уместо људи, борили аутомати, а светски информациони систем, уз решење енергетског проблема и побољшање транспортних средстава, да постепено доведе до стања међусобног уважавања и толеранције. Значи, сматрао је да би технологија могла да нас доведе до сталног мира, али се постављало питање да ли ће то и остварити. Своју сумњу у вези с тим Тесла је у више наврата изражавао: „Али могуће је, да чак и онда када се све расе на земљи уједине у једну са заједничким језиком и обичајима, када се патриотизам замени једним вишим заједничким идеалом, природан и неумољив закон, исти онај који планетама омогућава егзистенцију у бескрајним небулама, може довести до стварања новог нуклеуса сукоба и силе. Стални мир, на крају, је можда само Химера, стање које је због саме природе људског бића неостварљиво на земљи“.¹¹

¹¹ Исто.

Контекст у којем је Тесла у том цитату помињао патриотизам у његово време, а вероватно би и сада било тако, изазивао је велике полемике. За већину становника на нашој планети патриотизам је већ хиљадама година један од највиших идеала. Према Тесли, он је заснован на ирационалном делу људске индивидуалности, на поносу, ексклузивности и посесивности, и као такав је негативна појава, коју би развој људске свести и друштва требало да замени вишим идеалом. Као Србин по рођењу и пореклу, Тесла се поносио својим српским родом, херојском историјом свога народа, и више пута су забележене његове речи земљацима: „Треба да се поносимо што смо Срби“. Међутим, национализам и шовинизам нису били у Теслиној природи и он је пажљиво правио разлику између осећаја припадности свом народу и национализма. Његов патриотски идеал у класичном смислу био је само део једног дубљег и финијег осећаја. Тако је Тесла могао да каже да се поноси Југославијом и да буде, у исто време, као амерички држављанин, добар и лојалан грађанин те земље. Изнад свега тога стајао је идеал и осећај планетарне припадности људској врсти, заједници једнаких, блиских и сличних становника ове планете. Али, чак и изнад тог идеала постојао је један још виши – осећај космичке припадности, или припадности космичкој заједници живих интелигентних бића. Наиме, Тесла је дубоко веровао да је Земља само једна од планета у космосу насељених интелигенцијом, односно да постоји велика вероватноћа да се негде живот развио до још савршенијих облика.

У основи свих Теслиних погледа на свет била су три става:¹²

- 1) Све појаве се могу тумачити природним законима.
- 2) Нема енергије у материји изузев оне апсорбоване из спољне средине.
- 3) Сва жива бића су аутомати покретани спољним импулсима.

Са тог, материјалистичко-механицистичког становишта Тесла је покушавао да објасни различите феномене, који нису били значајни само за егзактну науку као што су, на пример, питања постојања духовног света, живота и смрти, разни социјални и психолошки феномени, и друго. Постоје извесне противуречности у тим погледима, које су, вероватно, настале због тога што је Тесла морао током живота, посебно у периоду интелектуалног и духовног развоја, да помири утицаје различитих знања. До сада је најпознатији утицај који је на њега имала научна филозофија с краја 19. века, коју карактерише научни оптимизам у позитивно сазнање материјалног света. Мање су истражени утицаји литературе, на коју Тесла скреће пажњу у својим аутобиографским казивањима, као и утицаји религије. Јер, осим православног хришћанског васпитања и образовања, које је од оца и ујака добио у младости, могућ је и утицај индијског мисионара Свамија Вивекананде, кога је Тесла упознао 1893. године у Америци. Сагледавањем чињеница везаних за те утицаје могу се јасније сагледати Теслина сложена личност и боље разумети његови погледи на различите проблеме, посебно на рат.

¹² Ово је изложио у чланку „Како космичке силе утичу на наше судбине“, објављеном у књизи: *Никола Тесла – Чланци, исто*, стр. 147–153.

Фрањо Зах – војник и политичар*

УДК 355:929

Божидар Јововић

Готово половину свога живота Фрањо Зах је посветио Србији, њеној војсци и политици. Сматрао је својом другом домовином и за њу се борио најватренијим патриотизмом. Један је од утемељивача српске државне стратегије, идејни поборник познатог *Начертанија*, главни творац прве српске савремене војне академије, војник у ратовима за ослобођење и уједињење и васпитач многих генерација српских официра. Бројни српски и други историчари посветили су своје радове дјелу тог пробитачног дјелатника. Српски владари и политичари цијенили су његово мишљење и указивали му повјерење савјетника. Кретао се у самом врху српске државне политике и посредовао у многим озбиљним пословима. У знак захвалности и поштовања за услуге што их је учинио Србији, њеном народу и војсци, краљ Милан Обреновић подарио га је „целом платом као пензијом из признања за његове особите заслуге по отаџбину“.

Европски интелектуалац и панславист

Животни пут Франтишека¹ Александра Заха почиње у граду Оломоуцу, гдје се родио 19. априла (1. маја) 1807. године. Поникао је у породици скромних грађана чешке народности. Још док је био веома млад, родитељи су му се преселили у Брно, гдје су се бавили угоститељством (отац је купио тада познату гостионицу „Код Црног орла“). У том послу стекао је знатан иметак, који је, касније, младом Заху користио за школовање и самосталан политички рад, као и за многа путовања по Европи.

Основно и средње школовање, „гимназију и философију“, Зах је завршио у Брну. Ради вишег образовања отишао је у Беч, тадашње културно и политичко средиште простране аустроугарске државе, у чијем су саставу били и многи словенски народи. Тамо је завршио „четворогодишњи течај правног факултета“ 1828. године. У Бечу је млади Зах већ био познат као интелектуалац чији је углед утицао на

* Из рукописа „Допринос официра српске војске националној култури“.

¹ У неким изворима именују га Францишек. Његово презиме треба изговарати дуго, према чешком Zách.

политичко опредјељење многих Словена, који су се тамо школовали. Његове идеје заснивале су се на потреби буђења националног осјећања словенских народа, чије се упориште тражило у њиховој историјској и културној прошлости.

Послије завршетка студија Зах је добио службу у моравском мјесту Знојиљу, али се ту није дуго смирио. У то вријеме, дигнут је у Пољској устанак (1830) и он је покушао да му се придружи.² Напустио је службу, иако су га пријатељи од тога одвраћали, прешао границу, коју су чувале јаке страже, и доспио у Краков, који је тада био слободан град, али су већ устаници били разбијени. Послије повратка у домовину није више хтио да се прими службе. У њему се револуционарни немир већ био распалио, па је отишао у Француску да потражи подршку код бројне пољске емиграције. Из те средине Заха ће судбина упутити на Балкан, а одатле у Србију.

Зах се од младих дана везао за прости сељачки народ и доста је зазирао од града. У првим животним искуствима осјетио је неисквареност једноставног човјека, па му се са захвалношћу обраћао читавог живота. Много година касније, у једном писму Јовану Драгашевићу, Зах се сјетио пресудног утицаја својих другова, сеоских младића из околине Брна, који су га одвратили од погрешног пута у живот: „Да нисам имао, као младић, два пријатеља, ваљда би пропао, и то најпре син једног честитог сељака, из околине Брна, који је мене љубазно одвратио од варошког живота, а други изображенији од мене, придобио је мене за читање народне историје.“³

Са својим друговима ишао је на поклоњење старом научнику Добровском, који је својим бесједама у младом Заху „положио један од темелни камена за воскресјење славенских народа“. Узео је ранац и путовао по домовини ради упознавања народа, његове историје, обичаја и живота. Тада је уочио да треба међу људе дјеловати из села према граду, и ослањати се на свештенике и учитеље. Касније је упознао многе вође чешког народа, међу којима се нарочито истицао Јан Палацки, с којим је одржавао пријатељство читавог живота.

У Француској се Зах окренуо изучавању војних наука и њима се бавио од 1832. до 1836. године. Пољска емиграција му је омогућила запослење на мјесту библиотекара Краљевске библиотеке у Фонтенблоу. Ту је био у прилици да много чита и стиче своје, касније свестрано, енциклопедијско знање. Ту је упознао и савремену војну литературу. За француског генерала де Брака (de Brack) превео је с њемачког на француски језик тада познато дјело, *Декерову тактику*.⁴ Та књига је штампана у Бриселу „о трошку и под именом Генерала де Брака“.

Исте, 1836. године, Зах се вратио у Беч и окупио око себе младе словенске интелектуалце, који су размишљали и стварали планове о

² Војноисторијски институт у Београду. Откупљена архива Јована Драгашевића, 33, 42/4–1. *Захово повјерљиво писмо Ј. Драгашевићу*.

³ Исто.

⁴ Die Taktik der 3 Waffen von Decker.

будућности својих народа. То је брзо пало у очи Метерниховој полицији, која их је растјерала, а неке и казнила. Зах се вратио у Француску, што није било једноставно, па је користио везе својих пријатеља у Тирољу и Швајцарској. У Швајцарској се неко вријеме задржао, радећи код познатог библиотекара и школског инспектора Димона, као његов секретар, што му је касније много користило. Ту се упознао са швајцарским школским системом и организацијом наставе, а то искуство и знање касније је зналачки примијенио приликом организовања Артилерijske школе у Београду.

У Француској је више година био предавач њемачког језика у војној школи у Бријену, оној истој у којој је учио и познати војсковођа Наполеон Бонапарта. Са неким друговима основао је у Паризу „чешку касину“, у којој су се окупљали сљедбеници панславистичких идеја. Ту се дружио с пољским и чешким емигрантима, од којих је стицао драгоцену искуства и знања о савременим политичким збивањима у Европи. У Швајцарској и Француској Зах је боравио до 1843. године. Тада је с познатим пољским емигрантом грофом Замојским, зетом познатог Пољака, кнеза Адама Чарторијског, отпутовао у Цариград. Управо је тамо било средиште пољске емиграције, која се окупљала око Михаила Чајковског. Веома одан идеји пољских бјегунаца, образован и упућен у многа знања и науке, брзо је стекао углед и повјерење међу њима, особито образованог кнеза Чарторијског. Недуго послје тога доспио је Зах у Београд ради обављања повјерљивих послова пољске емиграције. Истовремено, радио је као преводилац у француском конзулату за Србију.⁵

Долазак у Србију био је пресудан за читаву другу половину Захова живота. Његова европска углађеност, широки распон знања и енциклопедијско образовање привукли су пажњу многих личности србијанске високе државне управе. Тихе нарави, отворен и поштен, ненаметљив и пријатан, постао је омиљена личност београдског друштва. У неколико наврата путовао је по Србији да би упознао њене крајеве и људе. Касније је писао о српским сељацима, тврдећи да су паметнији од чешких,⁶ те да би волио, да је млађи, да се насели на југу Србије.⁷

Кад је 1848. године у Прагу сазван Свесловенски конгрес, Заха су повукле старе жеље, које су га везивале са друговима из младости. Међутим, није заступао пољске интересе јер се с њима већ био разишао. Наиме, они су се договарали с Мађарима, који су тада били највећи непријатељи Словена, па су их окренули против себе и своје револуције. Из истих разлога су се против њих окренули и Срби. Зах је у раду тог конгреса био веома активан. Нарочито је тада дошло до изражаја његово искуство и познавање политичких прилика у Европи. Многи документи с тога скупа замишљени су у његовој глави и потекли су испод његова пера. Међутим, због буне, која је исте године избила у

⁵ Гласник Историског института у Новом Саду IV, 1931, стр. 65.

⁶ АСАНУ, 9264/390.

⁷ АСАНУ, 9264/76.

Прагу, конгрес је прекинут без икаквих закључака и успјеха. У држави је проглашено ванредно стање и Зах се склонио код родбине у Брну. Касније је пошао у Беч да настави рад на развијању панславистичких идеја. У Бечу је ријешио да се прикључи добровољцима који су се сакупљали за одлазак у Горњу Угарску, да се боре против Мађара на страни Словака, па је учествовао у неколико бојева. Био је најприје ађутант команданта словачке народне војске, коју је водио царско-краљевски потпуковник Блоудек. Устаници су вођство нудили Заху, али он се те части одрекао у корист искуснијег и стручнијег Блоудека. Касније је добио дужност замјеника команданта и борио се заједно с одредима редовне царско-краљевске војске. Ни та војска, ни многи патриотски позиви нису могли да наговоре Словаке на масовнији устанак. У том се подухвату нарочито истицао Зах, али је и његов ауторитет био недовољан.

Фрањо Зах по други пут међу Србима

Послије неуспјеха словачког устанка, разочарани Зах се поново нашао у Бечу. Тамо је сусрео старог знанца, из претходног боравка у Београду, Стевана Петровића Книћанина, прослављеног заповједника српских добровољачких одреда против Мађара у Банату 1848. године. И један и други су на неки начин били саборци: штитили су интересе својих сународника од мађарских револуционара. Зах је био понесен одушевљењем због исхода српског отпора, видећи у њему зачетак нових борби на словенском југу и нових успјеха. У једном писму Книћанину, са бојишта у домовини, пророчки је наговјестио каснија збивања у Србији:

„У Великој Роси у Горњој Хунгарији
3. фебруара 1849.

Високородниј Господине,
често спомињем на Вас, јер Ваша слава и до нас дошла.

Нека Бог Вас живи на корист Вашога народа с којим Ви так храбро против Мађаром војујете. Та војна бит ће школа за будућност, у којој се млади србли изкуством приправљају до боја великога за србство.

С Богом останите а не заборавите Вашег почитатеља Фр. Заха.
3 фебруара 1849 г.
у Великој Роси, у
горној Хунгарији,
начелничество оревске.“⁸

У Бечу је Зах, по наговору Книћанина и његових једномишљеника, замислио документ с плановима за организовање војне школе у којој би се припремали официри српске војске. Приликом доласка у Београд, тај писани докуменат је предао свом старом познанику и поштоваоцу Илији Гарашанину. На основу тога је Гарашанин, као министар уну-

⁸ АСАНУ, 497/7050.

трашњих дјела, тражио пристанак државног савјета, чију је сагласност и добио. Зах се нашао поново у Београду с јесени 1849. и одмах је започео вишедневно путовање по Србији, како би се упознао с приликама у њој. Из непосредног споразума с Гарашанином настала је идеја за оснивање војне школе, па је Зах у децембру исте године јавио свом пријатељу Блоудеку како се нада служби у тој школи. Није без разлога мудри Гарашанин тај посао намијенио управо Заху: он је добро знао његово обимно наставничко и војно искуство, па му је повјерио цјелокупну наставну организацију школе. Зах је иза себе имао педагошка знања стечена у Швајцарској и Француској, упућен је био у војну теорију и праксу и уживао је повјерење врха српске власти.

Управник Артилеријске школе

Поучен искуством дотадашњег неуспјешног отварања војних школа за вријеме владавине кнеза Милоша, о чему је био добро обавијештен, Зах је приступио стварању савремене, европски замишљене војне академије у околностима које му је наметала србијанска стварност. Предвидио је да школовање траје четири године и да се на почетку упише 20 питомаца.⁹ За себе је намијенио мјесто професора француског језика, војне историје и опште тактике. У круговима власти најприје су за њега предвиђали службу педагошког инспектора – да надгледа наставу и да се бави васпитним проблемима питомаца. Његове присталице у влади касније су га истакли као главног кандидата за управника. Тај су приједлог подржали старији официри, а млађи су, из зависти, били против њега. Из њихових редова касније се формирала група његових противника. Осим тога, руски и аустријски конзул чинили су све да онемогуће послове „француски оријентисаног министра Гарашанина и његова штићеника Чеха“. Зах је дефинитивно примљен у војну службу 8. јуна 1850, и добио је чин артилеријског капетана прве класе. Од тог времена, и поред свих тешкоћа у раду, „топцијска школа“ стално је напредовала под непрестаном бригом њеног управника. Он је ту школу сматрао својим домом, а њене питомце својим укућанима.

Зах је увео да се питомци Артилеријске школе, како се она службено називала, воде на практична занимања по Србији. Из свог искуства знао је да се љубав према домовини стиче упознавањем њених људи, њиховог живота и националне историје. Обављајући практичне радове, они су посјећивали мјеста знаменитих битака из оба устанка, разговарали о томе с још живим учесницима и тако његовали епски занос и ратнички дух. Захваљујући програму те школе, питомци су добијали веома широко и разноврсно образовање и темељито стручно знање. У многим записима, без обзира на то да ли су их писали људи пријатељски или непријатељски наклоњени, увијек је наглашавана Захова ученост и углађеност. Његов пријатељ Густав Раш је писао: „...

⁹ Архив главног града Прага. *Захово писмо Боудеку од 12. XII 1849.*

Мој пријатељ, артиљеријски пуковник Зах, веома ваљан и учен војник, један је од најинтересантнијих, најљубазнијих и најобразованијих личности Београда... То је човек демократских назора, широког политичког погледа и – поред својих великих заслуга – веома скроман.¹⁰ Да би се школи поставили добри основи, Зах се побринуо да за наставнике доведе најобразованије људе до којих је могао доћи. То потврђује изјава његовог некадашњег питомца, који се нашао на школовању у Пруској, Тодора Бојовића, у писму свом наставнику Ранку Алимпићу: „Ништа опширније, ништа потпуније не предаје нам се Тактика, него што си нам је ти у нашој Академији предавао.“¹¹

Још приликом свог првог боравка у Србији и писању предлошка за Гарашаниново „Начертаније“, Зах напомиње потребу оснивања војне школе за „војено изображеније официра“. Он се залагао за уређење читаве државе на војничкој основи, како би се искористио национални ратнички дух, који Србији уздиже углед међу другим државама. „Кабинети не уважавају зато Србију“, написао је, „што су њени житељи паметни, него зато што су добро наоружани и храбри људи; овај војени дух мора се врло прилежно чувати и подрађивати, и добрим војеним устројенијем народа србског целој држави војени карактер дати...“¹² Но добро устројеније војено изискује особито и војено изображеније Официра и унтерофицира војске. И зато ми мислимо да је овде место утемељити војено заведеније под именом политехничке школе,¹³ која би унутрености земље бити морала. Питомци овога заведенија имали би прилику технички изобразити се у познавању градења оружја у фабрики, која би у истом месту била.¹⁴ Седам година касније, уз разборитог Илију Гарашанина, Зах ће ову своју идеју потпуно уобличити и практично остварити.

Захови државнички послови у Србији

Истраживачи Заховог боравка у Србији, као заступника пољске емиграције, наводе да „Гарашанин... није одолео његову убеђивању и јануара 1844. га је позвао да му изрази план дејства на Словене јер схвата да је већ време да се њима формално систематски позабави“.¹⁵ О настанку и ауторству тог документа написана је бројна литература, у којој се сматра темељним дјелом српске политике унутар земље и према иностранству. У ствари, духовни отац тог документа је вођа пољске емиграције у Цариграду, кнез Адам Чарторијски. Он је Заху,

¹⁰ Густав Раш, *Светионик Истока*, Београд, 1967, стр. 220, 221. Некадашњи Карађорђево секретар, Јанићије Ђурић, назива га у једном писму, од 4. јануара 1843, „врло ученим Пољаком“.

¹¹ Милева Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића у свези са догађајима из најновије српске историје*, Београд, 1892, стр. 26.

¹² Много касније тако ће мислити и Јован Цвијић.

¹³ Слично је предлагао кнезу Милошу инжењер Савић 1832. године.

¹⁴ Глас Историског друштва у Новом Саду IV, 1931, стр. 101.

¹⁵ Вацлав Жачек, *Улога Франтишека А. Заха у Србији*, Глас САНУ ССХС, 1974, стр. 159.

приликом упућивања у Београд, дао главне идеје за рад са Словенима на Балкану. Те замисли Зах је зналачки уобличио, знајући добро потребе и правце усмјерења тадашње српске политике. Документ је био уопштен, па га је мудри Гарашанин прилагодио могућностима Србије и условима у којима га је могао проводити. Знатно га је скратио, допунио новим идејама и коначно уобличио. Многе Захове идеје остале су неизмијењене, што свједочи о његовом познавању прилика и зналачкој процјени српских интереса и могућности. На тај начин ступио је у рјешавање државотворне српске политике, чије су идеје потхрањивале генерације политичара и војника. Те идеје су остварене успостављањем Краљевине СХС, односно Југославије, али не онако како су замишљали њихови заговорници током готово читавог деветнаестог вијека.

Вјероватно је Зах, како се наводи у неким документима,¹⁶ прије одласка у Београд предао Чарторијском један поднесак „о својој мисији коју има да испуни у Србији“. Тиме би он био главни зачетник идеја које је Гарашанин навео у *Начертанију*. Неистичање Заха у свему томе сасвим је разумљиво. Пољска емиграција и њено присуство у Београду требало је да остану тајна, јер је Захов основни задатак био да придобије српску уставобранитељску владу за идеју успостављања велике независне Пољске. Осим те активности, Зах је слао неким европским листовима написе, који су се као чланци објављивали у Лондону и Паризу, заговарајући успостављање обновљеног Душановог царства на просторима Турске и Аустрије. Тако је он, заступајући интересе пољске емиграције, истовремено био у служби интереса српске владе. Документ, који је настао као редакција Захових идеја, Гарашаниново *Начертаније*, донијела је његовом творцу име „највећег државника кога је кнежевина имала у 19. веку“.

За вријеме првог боравка у Србији Зах је написао још један вриједан државни докуменат, који се, због неслоге министара, није остварио. О томе је писао пријатељу: „Управо сам довршио највећи политички посао који сам у Србији прихватио. Назвао сам га *Основне мисли*. Има готово 18 листова. Говорим у њима о главним принципима конституционалне државе и при том водим рачуна о савременом стању у Србији, о њеним законима и обичајима.¹⁷ Настојим да докажем неопходност (конституционалног) система владавине, јединственог министарства које би тај систем примењивало. Говорим о кнезу, министрима, представницима народа итд., предлажем организовање савета кабинета српског кнеза. Развијам народну политику Србије. Не заборављам ни династију. Овај рад читаће се на савету и надам се да сам прикупио бар већи део материјала на чијој основи би српско министарство требало да отвори дебату како би се дошло до јединства у влади.“¹⁸

¹⁶ Гласник Историског института, стр. 7, и АН БиХ, Грађа књ. 17.

¹⁷ И творац чувеног Имовинског закона Кнежевине Црне Горе, познати научник Валтазар Богишић, радио га је по „законима и обичајима“ народа.

¹⁸ В. Жачек, исто, стр. 164.

Зах је приступио том послу послје тешких унутрашњих прилика, насталих у Србији након 1844. године, због неслоге уставобранитеља. Њихова подвојеност и склоност према сопственим интересима спријечили су провођење државног плана Илије Гарашанина. У *Основним мислима* Зах је настојао да спроведе своја демократска гледања у приликама које би настале у Србији послје распада Турског Царства, како би се српско државно руководство боље снашло у насталим условима. Предвиђао је неминован пад Отоманске Империје и знао да ће поједине њене територије на Балкану подијелити Русија и Аустрија. Зато је савјетовао српске државнике да с Турском воде обазривију и пријатељску политику, а да се, истовремено, спремају да њен распад искористе у своју корист, како би изненадили Русију и Аустрију и ставили их пред свршен чин: „Предупредити, ми би одговорили, да ово паденије брзо неускори, и да пре не следује, док Србија не буде у стању из овог догађаја највећма ползовати се; до овог дакле догађаја морала би Србија к држању Турског царства содијствовати, па онда морала би се Србија на вр' движенија поставити и прва се подићи и појавленије сама произвести за које се спремала.“¹⁹

У другом дијелу тога списка, који је назван „О удијствовању једне уставне државне политике“, Зах је наметао потребу стварања једног уставног поретка, уклањања разлога за сукобе између највиших државних чинилаца и стварања услова за увођење демократских установа у земљи. У вези с тим, нарочито је занимљив одјелак „О књазу“, гдје истиче предност и потребу уставне кнежевине. Зах је добро знао колико су српски владари били склони поштовању уставног поретка, па је хтио да се то у будућој држави избјегне и тиме је сачува од унутрашњих сукоба. Поводом тога је писао: „Уставни књазеви који законом владају, свагда много су јачи од савршених (апсолутних) Монарха, будући да слободним грађанима владају, од кои се од патриотическе увиђавности веће жртве очекивати могу него од затупљеног и тежког робовског народа.“²⁰

И тај план Зах је предао Гарашанину да га, по његовом обичају, редигује. Он је то само започео и оставио да се том послу више никада не врати. Врења у српском политичком врху скренула су његову пажњу на друге послове. Поред тих докумената, Зах је за потребе српске државне политике радио и на планирању развоја жељезничких пруга 1846. године. Он је замислио и написао „меморандум“, у којем разлаже Гарашанину могућности „о бољем обучавању српске војске и њеној спремности за рат“. Гарашанин је с тим документом могао да се упозна већ идуће, 1847. године. Истраживачи Захове сарадње с Илијом Гараша-

¹⁹ Војислав Вучковић, *Прилог проучавању постанка „Начертанија“ – 1844. и „Основних мисли“ – 1847.* Југословенска ревија за међународно право 1/1961, стр. 49.

²⁰ Исто, стр. 75.

нином наглашавају да је то „његов први потврђени акт из области организације војске“. У том послу свесрдно му је помагао Стеван Петровић Книћанин, који је цијенио Захову способност и ученост.

Поштен и постојан у вртлогу искушења и смицалица

Први дио Заховог боравка у Србији везан је за рад на помоћи у стварању државних, политичких и привредних пројеката, који, углавном, никада нису успјешно и до краја примјењивани у пракси због неслоге у унутрашњим односима Србије. Посао којим је Зах највише задужио српски народ и који је у њему оставио најдубље трагове јесте формирање прве, савремено успостављене војне академије. Њоме је он, с малим прекидом, управљао све од 8. јуна 1850. до 22. септембра 1865. године. Прекид је настао због сплеткарења неких народних посланика и официра, наставника у школи, а крајњи учинак је било његово протјеривање из Србије. Да је све то било бесмислено и измишљено види се по томе што га је Михаило Обреновић одмах позвао да се врати и преузме управу над школом, а био је, наводно, карађорђевићевац и непријатељ Обреновића. Један докуменат у оставштини Илије Гарашанина говори да то није била прва сплетка око Заха. Њега су и за вријеме владе Александра Карађорђевића клеветали за неку завјеру („ком-плот“) против кнеза у договору с Чесима!? Кнез је био наредио да се одмах проведе истрага и да се Зах стријеља, уколико се утврди кривица.²¹

Отпуштање с посла и прогонство непријатно су изненадили Заха послје повратка с путовања ради утврђивања коначног правца жељезнице од Београда према Солуну. Он је тада путовао у друштву с познатим аустријским научником и конзулом у Јањини Хансом Георгом Ханом. Уз Заха су протјерани и показњавани многи посланици уставобранитељске владе. Захваљујући каснијем дописивању с некима од њих, може да се прати његов живот и послје одласка у пензију, до саме смрти. С путовања по Балкану Зах је прикупио много података, највише оних који су имали војни значај, које је оставио српској влади.

Неуспјех Ибарске војске у српско-турском рату, на Јавору 1876. године, покушавали су неки да припишу Заховој неспособности. Међутим, ни по доласку његовог замјеника, „сангвиничног пуковника Илије Чолак-Антића“, није постигнут већи успјех. У непристрасним документима о тим догађајима не окривљује се Зах, већ главна команда и неприпремљеност народне војске за рат. Исто тако, наглашава се турска надмоћ у свему. Њему је и касније кнез и краљ Милан указивао врхунско повјерење и поштовање његове жртве за Србију.

²¹ *Оставштина Илије Гарашанина*, ИГ-979, Архив Србије (АС), Белешка Илије Гарашанина о некој Заховој завери, због чега је отпуштен и подвргнут ислеђивању. Тај докуменат не помињу истраживачи Заховог рада у Србији.

Фрањо Зах је 10. августа 1875, уочи српско-турског рата добио чин генерала, а почетком 1876. постављен је за начелника главног генерал-штаба српске војске. У том чину и звању руководио је припремама за рат. Његово име било је познато и Србима у Аустроугарској и уливало је наду за скоро ослобођење и присаједињење Србији. Историчар Владимир Ђоровић пише да се сјећа стихова који су му остали у памћењу из дјетињства: „Генерал је стари Зах, што Турцима даје страх.“ Велике наде у његов ауторитет и успјех српске војске нису се испуниле.

Обраћајући се једним писмом Јовану Драгашевићу, у којем је укратко описао свој живот, Зах је писао: „Но заиста 1850. год. нисам сањао, да ћу у скупу за (са) питомцима исте школе војевати против Турчина.“ Ипак, он је повео у рат најбоље официре које је Србија имала, и они су показали све оне вриједности које је код њих стари управитељ усрдно и упорно развијао. Ниједан од Захових сабораца, касније, није указивао на његово погрешно командовање. Можда је у свему томе он сам био најискренији: „Није требало да нападам стрмо каменито стење него на голе камените узвишице обрасле травом. Непријатељ је тада имао мало топова; његова пешадија је ипак одолевала, мада непокривена, у слободном простору. Ипак смо је потисли натраг у шанчеве. Да сам за своје бројне топове имао погоднији положај, зло би се провели. Био сам лично у истуреној батерији (8 топова), али су ти топови морали да гађају са знатне удаљености и с нижег положаја, зато је ефекат био слаб. Кад се пак наша пешадија више приближила непријатељу, морао сам да обуставим палбу да не би погађала наше људе. Никад ми непријатељ није заробио ниједан топ, а нити уништио“.²²

У српско-турском рату 1876. године Зах је постављен за команданта Западноморавске дивизије, која је касније названа Ибарском војском. По наређењу Врховне команде, повео је војску преко турске границе и предводио је у два позната боја: 24. јуна на Калипољу и Кладници и 12. јула на Јавору. Његов пријатељ, пуковник Павле Шафарик, сјећајући се тих догађаја, писао је да је „у тим приликама показао толико храбрости и одважности, да се може слободно рећи: да су ти бојеви били од најкрвавијих у том рату, услед примера у јунаштву, који је он давао целој својој команди“. Аустријски конзул В. Агнер писао је да је читав Захов штаб на Јавору рањен и да није имао попуте.

Жестину бојева на Јавору потврђују многи извори, чија су свједочанства увјерљива јер су их писали учесници. Међу бројним записима су и *Ратне белешке* Мите Петровића²³, записи архимандрита Нићифора Дучића²⁴ и забиљешке Јована Мишковића.²⁵ Под Захом је убијен коњ,

²² В. Жачек, *исто*, стр. 191.

²³ Мита Петровић, *Ратне белешке 1876, 1877 и 1878 I*, Чачак, 1955.

²⁴ „Гласник СУД“, 1881, књ. XIII.

²⁵ АСАНУ, 7242/8.

а чланови штаба су рањавани, од чега су неки касније умрли. Заха је несрећним случајем повриједио коњ, па је због тога постао тешки инвалид. Наиме, понесен пословима командовања, заборављао је на повреду, која се претворила у озбиљну сметњу у обављању дужности. Због болова није могао више да јаше, па су га војници носили на рукама, а касније су га возили на колима. Када су болови постали несносни, замолио је Врховну команду да му пошаље замјеника. У почетку његова молба није прихваћена, и тек је на поновни захтјев послан замјеник, пуковник Илија Чолак-Антић. Зах је, преко Крагујевца, отишао у Београд, али покушаји љекара да му сачувају ногу нису успјели. После тога о даљем преузимању команде више није могло бити ријечи.

Заха је дубоко дирнуо пораз српске војске на Јавору и читавог живота повремено се присјећао тих догађаја. Желио је да своје некадашње питомце поведе у ослободилачки рат и потврди им оно чему их је непрестано учио у академији: издржљивост, храброст и одлучност. О својој повреди јавио је архимандриту Дучићу, вођи добровољачког корпуса, „13. јула, прије подне“: „Нога ми се погоршала, лежим у колима, што ме је приморало молити Господара, да мене замени са другим лицем. Ваш Зах.“ О Заховој повреди Дучић је записао: „...бóља, коју је ђенерал Зах имао на нози, позли му се од тешког напрезања на бојном пољу и мучног живота у простим колима! Навалице од боја на Калипољу, када је под њим коњ погинуо и ногу му позлиједио.“ Зах је тешко поднио напуштање војске и немогућност да се покаже као успјешан војсковођа. Учинио је све да остане међу својим саборцима када им је било најтеже, али га је судбина подмукло уклонила. Том приликом обратио се архимандриту Дучићу кратким, другарским писмом:

„Господине и брате!

Жао ми, но морам одлазити, јер не би било поштено командовати, лежећи у колима. Поздравите старешине и своју трупу. Видио сам да се добро боре. – Ма Дервиш-баша довео до 4 батаљона, па је, тако рећи, ђубре из Македоније оно, што у почетку нијесу смјели повести. Арнаути у Новом-Пазару и око Сјенице су из Тетова, жестоци у првом навалу, после не држе и беже. – Моћи ће се дакле борба с успехом наставити, само топове и мерзере пре да раде. На таку несигурну трупу, могао би се и ноћни напад учинити.

Хвала за спомен, само молим вас, за име оног Турчина, чиј је био нож.

Писаћу вам из Београда, а ви, молим вас, из вашег логора дајте се чути.

С Богом остали! Сретни били! и не заборавите пре поласка са Јавора.

Заха.

14. јула 1876 год.²⁶

²⁶ „Гласник СУД“, стр. 182,3.

Тако је стари генерал с болесничке постеље издавао посљедње директиве и храбрио своје војнике. Али, отишао је да се више никад не врати на бојно поље.

У забиљешкама Мите Петровића

Димитрије Мита Петровић оставио је у својим *Ратним белешкама* веома јасан и непосредан лик старогa ђенерала, који је већ био на прагу седамдесетих година. Те забиљешке су вишеструко занимљиве. Њихов писац је био у могућности да дође до многих докумената који су настајали на бојиштима, а био је несуђени сликар, уочљиве надарености, човјек, дакле, који је умио да опажа и обликује. Из његове породице поникли су чувени српски ствараоци: позната академска сликарка Надежда Петровић и брат јој, истакнути књижевник Растко Петровић. Подаци које је оставио о Заху говоре о човјеку – војнику, који није знао за умор, нити је штедио себе када је у питању био заједнички интерес. Живио је изузетно скромно и тражио је поштовање војника. С официрима се односио уљудно, али је тражио њихову издржљивост и војничко држање. У ратним условима за све је тражио једнакост, па ни себе није изузимао:

„Ђенерал је свој стан сместио у једним колима, која беху покривена мушемом (арњевима). Пред њим стоји мали пољски сто и две столице...

Ђенерал не даде да се његови официри раскомоте и боље заклоне имају но остали војници. Хтео је да они буду пример издржљивости. Не дозволи ни младом коњичком потпоручнику, свом ордонанс официру, да разапне свој добављени шатор и кревет из Париза. Па ни храна им није била ништа боља од војничке. Ђенерал је све те тегобе подједнако сносио са својом војском, зато је тражио најстроже и од официра, којима то ниуколико не беше право и на страни гунђаху. Али он се на то не обазираше. Његов логор изгледаше сасвим пристојан, како само доликује у оваквој прилици.“²⁷

Петровић је, поред јаворског хероја Михаила Илића, најљепше осликао Заха. Он је запажао не само црте већ и покрете, који су забринутом војсковођи давали живост, а војсци уливали повјерење. Његово малено тијело зрачило је снагом и поуздањем, а његова мирноћа повјерењем и устрајношћу:

„Седи ђенерал, коме су се ситне боре на лицу дубоко урезале, које га још више представљаху као озбиљна и строга старца, из чијих очију још севаше свежи и бистри поглед, јахаше на коњу врло лако као какав младић, а не старац који је навршио 76 година²⁸ свога живота. И он хиташе у тим годинама на крвави разбој, да привреди Српству пре него што га смрт свали у тамни гроб. Бела коса испод загасите шајкаче лепо му доликоваше према оном ђенералском оделу, које сакриваше бледо

²⁷ М. Петровић, *исто*, стр. 94 и 95.

²⁸ Пишчева омашка: Зах је рођен 1807. године.

и слабачко лице и ситни стас његова тела. Он изгледаше у оној гомили као зачин – прави јунак старац, који врло мало говори, што је допуњавао његов озбиљан поглед, који је сваки разумевао.²⁹

Колико је на Заха дјеловао тај почетни пораз српске војске на Калипољу, емотивно, с много разумијевања за немоћ старог генерала, прича Мита Петровић на 171. страници својих *Ратних бележака*:

„Кад на Калипољу изгубисмо битку 24 јуна, ђенерал Зах не даде да музика засвира, која беше са шабачком војском дошла на Јавор. Он не даде да ико запева, или да се весели, он је осећао јак бол, он је био потресен, он је знао да је такво стање овладало код већине српских војника. Он је будно на том радио да уједначи стање како код војника, тако и код официра и сам је томе прилегао и делио с војском све тегобе и све патње. Он тада није изгубио ни педаљ српске земље, он је изгубио само битку, изгубио неколико стотина врских јунака.“

Много година касније, као стари пензионер, у једном писму пријатељу Тимотију Кнежевићу, Зах се опет, по ко зна који пут, дотакао изгубљене битке на Калипољу. Тога пута окривио је фабрику муниције у Крагујевцу, јер „арсенал није подобних циндера (упаљача – Б.Ј.) дао изградити!“ Једна реченица у том писму необична је по садржини, и сумња, коју је у њој исказао стари генерал, никада није побудила пажњу истраживача тога времена српске историје: „Није ни онда било све у незнању или само случајно; нешто и то најглавније било је удешено“. Зах је тим писмом посредно оптуживао и самога себе, јер је морао бити упућен у све оно што му је било предано у бригу о војсци.

До краја живота везан за Србију

Иако су га београдски паланачки духови оптуживали за наводне тајне завјере, час против Карађорђевића, час против Обреновића, Зах је свим својим добрим срцем остао вјеран српском народу. У једном писму Илији Гарашанину наводи да је све што је радио чинио „за храбре Србе, који ће ми увек остати као браћа“. Он је међу највећим српским државницима уживао потпуно повјерење и поштовање. Није узимао за зло људима који су га неоправдано клеветали, нити се игдје може наћи трага који би наводио на Захове лоше људске особине.³⁰ Направили су грешку и они који су га прогнали због Обреновића, јер су га управо Обреновићи (Михаило) вратили из прогонства и поставили на пређашње мјесто управника Артиљеријске школе. Познато је да се тада гледало на Србе из Аустрије као на „Швабе“ и „србождере“, а исто тако и на странце, па су их протјеривали „како не би скрнавили нашу чисту и невину земљу“. То је био став млађе србијанске интелигенције, школо-

²⁹ М. Петровић, *исто*, стр. 17.

³⁰ У књизи *Поправке и допуне на Истинске приче Драгашевићеве и његову аутобиографију*, Београд, 1898, Коста Митрићевић, до 1869. српски официр, а од 1870. руски, крајње неуљудно и нетачно говори о Заху, називајући га авантуристом и шарлатаном.

ване на страни, која је у „пречанима“ видјела конкуренцију и зазирала је од њихових идеја.

И као инвалид Зах је остао у војној служби све до пензионисања, 31. марта 1883. године. У другом српско-турском рату, 1877–1878. године, помагао је савјетима, као први ађутант кнеза Милана. Изнурен ратним напорима, затражио је од кнеза дуже одсуство и неко вријеме је борао код родбине у Брну и пријатеља у Бечу. По повратку, 1880. године, провео је у Београду више од годину дана, а затим је поново отишао родбини да се више никада не врати. Умро је у Брну 14. јануара 1892. године, „посве сиромаш, јер је иза њега остало таман толико да се подмире погребни трошкови“. По нарочитој заповијести аустријског цара и угарског краља, одао му је почаст гарнизон у Брну, према свим правилима која се односе на његов чин.

И као пензионер, живећи у Аустроугарској, непрестано се интересовало за Србију, њене људе, политику и војску. Задовољавало га је све добро што би о њима чуо. Непрестано се дописивао с Тимотијем Кнежевићем, који је био заједно с њим прогнан одлуком Народне скупштине 12. јануара 1859. године. У тим писмима стари Зах се носталгично присјећао дана када је управљао Артиљеријском школом, и обрадовао се кад је чуо да га по добру помиње Јован Драгашевић у *Истинским причама*, пишући, „ово ласка старцу“.³¹ Колико је Зах био везан за српску посебност и националност види се и по томе што је, док је био управник, предлагао 1862. године „(у војном устројству) *батаљоне гусларе и четне гајдаре*“, а „за питомце народно одело као униформу“.³²

Југословенски и српски историчари, а и страни, веома су често и помно истраживали Захов политички рад у Срба, а нарочито идеју за стварање државе Јужних Словена. Напротив, мало је писано о његову раду на стварању прве савремене војне академије у Србији, која се одржала све до нестанка српске државе, а њена традиција настављена је до 1941, дакле, пуних деведесет година. Генерације које је он школовао повеле су и успјешно завршиле рат за ослобођење од Турака.

За успјешне послове у српској војсци Зах је одликован Орденом белог орла II степена, Таковским крстом I степена, Златном колајном за храброст и Ратном споменицом за ослобођење и независност Србије. Био је носилац и више страних ордена I, II и III степена. Примљен је у чланство Српског ученог друштва 1870. године. Од мртвог Заха се опростио у име српских официра пуковник Павле Шафарик. У његовим топлим и скромним ријечима препознаје се и живи Зах: „Умро је без икакве бољке, од старачке изнемоглости, тихо као што се ватра гаси кад јој нестане горива.“

³¹ АСАНУ, 9264/299.

³² Исто.

Заха су веома цијенили владари и државници Србије. Због искрености, великог искуства и широког образовања, у њему су налазили поузданог пријатеља и савјетника. У државотворној политици Србије он је незаобилазна личност, а у идеји за стварање државе Јужних Словена један од њених најистрајнијих заговорника. Управо његове идеје искористио је Илија Гарашанин и на њиховој основи стекао име највећег српског државника 19. вијека.

У српској војсци залагао се за њено јачање и осавремењивање. Захваљујући великом педагошком искуству и образовању, одгојио је елиту европски образованих и балкански храбрих официра, који су своја широка знања унијели у националну културу и науку. Војну академију је сматрао својим домом, а њене питомце својом дјецом. Уносио им је дух родољубља и човјечности, а по војничкој етици били су изнад свих у Европи. Библиотеку Војне академије обогатио је мноштвом књига, од којих је многе набављао сопственим средствима. Био је љубитељ лијепог цвијећа, његовом заслугом и трудом Војна академија је била окићена дивном баштом, у којој су њени питомци могли да се одморе и уживају.

Као војник био је строг и правичан, али меке душе и отворен сваком ко би му се обратио за помоћ. Био је у свему трезвен и умјерен, несклон према раскоши и сујети. И поред богате пензије, умро је као сиромаш, помажући другима да успију у животу. И као што може да се деси великим именима, Зах је у Чешкој био сасвим заборављен. Због тога што његови потомци нису плаћали гробно мјесто, Захова вјечна кућа је прекопана и земни спомен на њега потпуно нестао. „Тако поштовалац његова дјела“, каже В. Жачек, „не зна где да положи букет признања и захвалности“.

Чешки историчари су са жаљењем установили да њихов народ није умио да цијени и користи велико искуство и знање свога сународника. У српском народу Зах је нашао другу домовину, којој је помогао да у тешким временима покрене свој политички, војни и културни замах. Тај Захов дух просвијећене Европе најбоље се осјетио и најдуже је трајао у српској војсци. Јер, из Војне академије излазили су официри који су у много чему засјењивали сјај европских војних школа.

Литература:

1. *Оставштина Илије Гарашанина*, Архив Србије (АС).
2. *Оставштина Стевана Петровића Книћанина*, Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ).
3. *Захова писма Тимотију Кнежевићу*, АСАНУ.
4. *Бележнице ђенерала Јована Мишковића*, АСАНУ.

5. Откупљена архивска грађа Јована Драгашевића, Војноисторијски институт у Београду.
6. Подаци и оцене артиљеријских официра и коњичких официра за 1879. годину, Војноисторијски институт у Београду.
7. Војислав Вукчевић, Прилог проучавању постанка „Начертанија“ – 1844 и „Основних мисли“ – 1847, „Југословенска ревија за међународно право“, 1/1961.
8. Нићифор Дучић, архимандрит, Борба добровољачког кора Ибарске војске и усташких чета Јаворског кора 1876, 77 и 78 год. (грађа за историју српског рата за ослобођење и независност), „Гласник Српског ученог друштва“ (СУД), 1881, књ. XIII.
9. Вацлав Жачек, Улога Франтишека А. Заха у Србији, „Гласник САНУ“, 1974, књ. ССХС.
10. Слободан Јовановић, Уставобранитељи и њихова влада, Београд, 1912.
11. Феликс Каниц, Србија. Земља и становништво, Београд, 1985.
12. Мита Петровић, Ратне белешке 1876, 1877 и 1878, I, Чачак, 1955; Ратне белешке са Јавора и Топлице 1876, 1877 и 1878, свеска прва; Догађаји са Јавора 1876.
13. Станоје Станојевић, Народна енциклопедија.
14. Драгослав Страњаковић, Југословенски национални и државни програм Кнежевине Србије из 1844 године. „Гласник Историског института у Новом Саду“, Сремски Карловци, 1931.
15. Драгослав Страњаковић, Србија Пијемонт Јужних Словена 1842 – 1853, Београд, 1932.
16. Драгослав Страњаковић, Како је постало Гарашаниново „Начертаније“, Споменик Српске краљевске академије, 1939, ХCI (70).
17. Владимир Ћоровић, Из преписке Фрање Заха, „Српски књижевни гласник“, 1932, књ. 36.
18. Павле Шафарик, пуковник, Генерал Фрања А. Зах (некролог), „Службени војни лист“, 1892.
19. АН БиХ. Грађа, књ. ХХI. Одјел друштвених наука, књ. 17. Сарајево, 1976.

Мр Славица Ратковић-Костић

Пуковник Драгутин Димитријевић Апис један је од најугледнијих, најауторитативнијих и најутицајнијих личности не само у Српској војсци већ и у јавном животу Србије његовог доба. У јуну 1917, против њега и групе српских официра, оптужених за кривично дело организовања преврата и атентата на тадашњег регента Србије, Александра Карађорђевића, као и зато што су 1911. тајно основали организацију „Уједињење или смрт“, вођен је у Солуну монтирани судски процес пред војним судом за официре. На основу лажних сведока и докумената, Апис и његови другови осуђени су и стрељани.

Драгутин Димитријевић родио се у Београду 1876. године. Отац Тодор, лимар, умро је рано и оставио небринуту породицу, жену Јованку, две кћери и сина Драгутина. Основну школу и гимназију Драгутин је учио у Краљеву и Нишу код своје сестре учитељице. Гимназију је завршио у Београду и определио се за војни позив. Двадесет шесту класу (1893–1896) трогодишње Ниже школе Војне академије завршио је као шести у рангу од 65 полазника.¹ Веселе природе и изражених карактерних особина, стекао је репутацију врсног официра, омиљеног међу друговима. Како је сматран за демократу, око њега су се прво у класи, а потом и у официрском кору, сврставали сви они који су били истински демократски оријентисани.² До 1900. године био је командир вода у 7. пуку Дунавске дивизије у Београду. Као поручник, школовао се од 1898. до 1900. године на Вишој школи Војне академије. Постао је 1901. године командир чете у Подофицирској школи у Београду. Годину дана касније унапређен је у чин капетана друге класе. Говорио је и служио се руским, немачким и француским језиком. Од 1902. године у Генералштабу је стицао више образовање као приправник за генералштабну струку. На тој дужности учествовао је у покретању, организовању и извођењу завере која је, 29. маја 1903. године (односно 11. јуна по новом календару), довела до обарања аустрофилске династије Обреновића и доласка Петра I Карађорђевића на српски краљевски престо.

Такозваном Мајском преврату претходило је тешко стање у Србији. Аутократски режим краља Александра Обреновића, грубо газећи зако-

¹ Споменица педесетогодишњице Војне академије 1850–1900, Војна штампарија, Београд, 1900, стр. 139.

² С. Скоко и П. Опачић, Војвода Степа Степановић, БИГЗ, Београд, 1984, стр. 159.

не и игноришући јавно мњење и основне интересе земље, навучао је мржњу српског народа. Својом спољном политиком Александар је довео земљу у веома тежак међународни положај. Аустроугарска је све безобзирније спутавала и гушила развитак Србије како на унутрашњем тако и на спољнополитичком плану. У унутрашњој политици краљ Александар био је превртљив, самоуверен и груб. Честим и грубим променама устава, владе и политичких циљева, ометао је континуирано вођење државне политике.

За разлику од свог оца Милана, краљ Александар Обреновић није показивао бригу за официре и војску. Унапређивани су неспособни официри јер су били одани краљу, а краљ није бринуо за опрему и наоружање, што је, с обзиром на прилике на Балкану, стварало уверење да није био спреман да се бори за моћ и углед Србије. Земља је била у тешком материјалном положају, финансије су лоше вођене, а нови зајмови и дугови стално су се повећавали. Држава није била у стању да их отплаћује, а ни да исплаћује чиновнике. Официри месецима нису примали плате и зато су западали у велике дугове.

Кад се без сагласности владе, краљ Александар оженио дворском дамом Драгом Луњевицом, удовом пуковника Машина,³ нерасположење међу официрима дошло је до врхунца. Јавно мњење сматрало је Драгу недостојном да буде српска краљица. Када је постала жена врховног команданта војске официри су то доживели као увреду целог официрског кора. Међутим, она је себе стављала изнад жене Петра Великог, руског цара, јер руска царица није била ћерка ни обичног војводе.⁴

Краљица је имала велики утицај на краља. Њен рођендан је прослављен у целој земљи много помпезније него краљев, а њено име добијали су поједини пукови и присуствовала је свим војним маневрима. Браћа краљице Драге, отворено фаворизована у војсци и на двору, претендовала су да наследе српски престо.⁵ Патриотски оријентисани официри, претежно из скромнијих слојева, били су дубоко и искрено убеђени да ће Србија пропасти и да неће доћи до уједињења националних територија ако се не уклоне краљ Александар и краљица Драга.

На челу завере

Унутрашњи политички сукоби праћени су у војним круговима са све већим интересовањем. У почетку сукоба официра су се држали по страни. Али, мало-помало, под утицајем одважног писања опозиционе штампе, многи од њих су се определили за опозицију.

³ „Вечерње новости“, бр. 201, Београд, 23. јул 1900, „Застава“ бр. 162, Нови Сад, 23. јул 1900; „Ново време“, бр. 59, Земун 23. јул 1900.

⁴ М. Екмеџић, *Аустро-Угарска обавештајна служба и мајски преврат у Србији 1903*, Историјски институт, „Историјски часопис“, XXXII (1885), стр. 222.

⁵ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. II, Српска књижевна задруга, Београд, 1929, стр. 135, 162, 195, 207, 214, 217, 244 и 328; Ж. Мишић, *Моје успомене*, ВИЗ, Београд, 1969, стр. 163–166.

Заверу против последњег Обреновића покренули су и организовали цивили – завереници, припадници Либералне странке. На њиховом челу био је председник Јован Авакумовић, бивши министар. Када су, посредством коњичког поручника Антонија Антића, сестрића бившег министра Генчића, једног од главних цивила завереника, привукли к себи и Аписа, до остварења завере и постављеног циља био је још само корак, јер је Апис у то време имао међу млађим официрима много присталица, спремних да за њим пођу без размишљања. У јесен 1901. завереници су одржали прве састанке, донели одлуке о организацији и извођењу завере и положили заклетву да ће убити краља Александра и краљицу Драгу као главне кривце за све невоље у које је земља увучена.⁶

Круг завереника се стално ширио, па су у завери 1903. године учествовали: два генерала, четири пуковника, три потпуковника, три мајора, 30 капетана, 47 поручника, 13 потпоручника и пет цивила – вођа Либералне странке.⁷ Од старијих је у заверу први ушао пуковник Дамјан Поповић, а затим генерал Атанацковић и други. Иницијатор завере, организатор и покретачка снага, био је млади Апис, који је у то време завршавао своје више војно образовање у Генералштабу. Познати историчар Слободан Јовановић пише како је Апис имао нарочити дар да придобије присталице, како је смео да понуди учешће у завери чак и онима који су на први поглед изгледали најнеприступачнији, „и то на тако прост и природан начин као да их зове на излет, а не у заверу“. Наводи да је један пријатељ, када је чуо да он врбује заверенике међу краљевим ађутантима и ордонансима, узвикнуо: „Ти, како си почео, понудићеш учешће у завери и самом краљу“. И даље: „Правна завереничка природа, он је тренутно умртвљивао код људи осетљивост за опасност и грешности својих планова; људи су газили за њиме у завере и злочине чили и весели, као да не знају шта чине. Он сам био је потпуно присебан. Пио је само воду, а имао је главу увек трезну“.⁸

Лична владавина Александра довела је 1903. до мартовских демонстрација. Трупe београдског гарнизона изведене су на улицу да растуре демонстранте. Међутим, када је један коњички ескадрон наишао на густе редове домонстраната, њихов командир се окренуо према својим војницима и, уместо наредбе да употребе сабље и карабине, гласно им довикнуо: „Пазите добро да кога не прегазите!“ Истовремено, на Калемегдану, један инжињеријски потпуковник разоружао је жандарма који је намеравао да употреби револвер против демонстраната. То нису били случајни и појединачни гестови, већ расположење целе војске која је показала да се солидарише са демонстрантима.⁹ Маса је клицала:

⁶ С. Скоко, П. Опачић, *исто*, стр. 160.

⁷ Списак у: М. Живановић, *Пуковник Апис*, изд. писца, Београд, 1955, стр. 654–668.

⁸ С. Јовановић, *исто*, стр. 332–333.

⁹ М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, трећи део (1900–1903), Српска академија наука и уметности, Београд, 1988, стр. 458–463.

„Живела војска!“ Народ и војска стопили су се у један фронт, прожети истим мислима и жељама.¹⁰ Али, мартовске демонстрације биле су само повод краљу да изврши свој четврти државни удар, распусти Скупштину и смени судије виших судова.

Апис и његови другови, због велике непопуларности Александра Обреновића, били су уверени да ће их народ носити на рукама ако им завера буде успела.¹¹ Зато су убрзали одлуку да изврше преврат. У ноћи између 28. и 29. маја (10. и 11. јуна) 1903. године, Апис је издиктирао текст заклетве, коју су потписали сви завереници: „Увиђајући сигурну пропаст отаџбине ако се данашње стање продужи за најкраће време, и оглашавајући као главније виновнике за све краља Александра и његову милосницу Драгу Машин, заклињемо се и потписима својим обавезујемо да ћемо их побити. На престо српски, опран крвљу ових бешчасника, доведешемо Петра Карађорђевића, унука Вождовог и сина законитог кнеза пок. Александра Карађорђевића.“¹²

Кнез Петар, који се тада налазио у Луцерну, избегавао је да се сусретне са завереницима и њиховим изасланицима, правдајући свој став „неповерењем у србијанске политичаре и странке“. Тек када је чуо да заверу предводе официри, променио је свој став и пристао да буде кандидат за српски престо.¹³

Аписови завереници упадају у двор

Два месеца после краљевог државног удара, група од 28 официра завереника, предвођена Аписом, пред зору 29. маја (11. јуна) 1903. упала је у двор, који је добро чуван.¹⁴ Неке јединице београдског гарнизона биле су изведене из касарни и постављене око двора. Завереници су запосели пошту, телеграф и Министарство унутрашњих дела. Око четири часа убијени су краљ Александар и краљица Драга.

Намера завереника била је да те ноћи убију само Александра и Драгу. Међутим, догађаји су се другачије одвијали, па је било жртава на обе стране. Убијена су оба краљичина брата Луњевице, краљев први ађутант генерал Лаза Петровић, жандарм који је био код њега на служби, поднаредник на стражи у Двору, председник владе Цинцар-Марковић и министар војни пуковник Милован Павловић. Тешко је рањен министар унутрашњих дела Велимир Тодоровић. Погинула су три официра завереника, и ордонанс-официр, капетан Јован Миљковић. Њега је Апис обавестио о завери, али је он одбио да му се прикључи (био је зет председника владе Цинцар-Марковића). Међутим, Апису

¹⁰ С. Скоко, П. Опачић, *исто*, стр. 161.

¹¹ С. Јовановић, *исто*, стр. 297–299.

¹² Д. Васић, *Деветстотрећа, Мајски преврат*, шт. „Димитрије Туцовић“, Београд, 1925, стр. 66.

¹³ Д. Живоиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. 1, БИГЗ, Београд, 1994, стр. 426.

¹⁴ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века*, „Геца Кон“, књ. IV, Београд, 1925, стр. 327–394.

је дао реч да заверу неће одати, а да ће краља бранити ако се нађе у служби на двору. На његову несрећу, то се и догодило. Када су завереници упали у двор и у једној соби нашли Миљковића на спавању, Апис је, у жељи да спасе живот свог доброг друга, покушао да га умири и спречи да употреби револвер. Други завереници су помислили да је Апис у опасности и убили су капетана Миљковића, што је веома ожалостило Аписа. Затим су унутрашње страже наставиле да пружају отпор. Један стражар је са три метка, из непосредне близине, погодио Аписа. Тешко рањен, Апис није дозволио да буде пренет у болницу, већ је, лако превијен, остао да лежи на једној клупи у дворишту с револвером у руци, спреман да изврши самоубиство ако завера не успе. Када су га касније пренели у болницу, лекари су сумњали да ће због тешких рана и великог губитка крви остати у животу, али је његов снажни организам одолео, па је после два месеца напустио болницу и вратио се својим друговима.¹⁵

Народна скупштина једногласно је 2 (15) јуна изабрала и прогласила за краља Србије кнеза Петра Карађорђевића, сина кнеза Александра Карађорђевића, кога је из земље протерала Светоандрејска скупштина 1858. године. На снагу је враћен Устав из 1888. који је Александар Обреновић укинуо државним ударом 1894. године. Устав је потписала Влада, а краљ Петар је на њега требало само да се закуне. То је значило да народ доноси устав којем се и краљ морао покоравати. Краљ је ступио на престо 12 (25) јуна.

Мајским превратом угасила се династија Обреновића. Тиме је престао период династичких борби у Србији, које су вођене кроз читав 19. век између Карађорђевића и Обреновића, с тешким последицама по српски народ. Србија се ослободила економске и политичке зависности од Аустроугарске и у спољној политици ослонила се на Русију и Француску. У Србији је уведен и учвршћен парламентарни систем владавине, јер је и краљева власт подређена Народној скупштини. Аустроугарска и Русија прећутно су се сагласиле с довођењем за краља Петра Карађорђевића.¹⁶

Одлучујући утицај у војсци

После избора Апис и његови другови, октобра 1903, пренели су власт коалиционој влади две радикалне странке, које су на изборима добиле огромну већину. Дакле, онима којима је она по Уставу и припадала. Међутим, иако нису задржали власт, извршиоци Мајског преврата преузели су све главне положаје у војсци. Војска се нагло политизовала и стекла велики утицај у политичком животу земље. Посебно Апис, који је брзо задобијао поверење и утицај у средини

¹⁵ Д. Васић, *исто*, стр. 82, 183.

¹⁶ М. Војводић, *исто*, стр. 462.

у којој је живео.¹⁷ Имао је способност да се сав посвети једној жељи и једној идеји, а то су били војска и циљеви који су, касније, формулисани у програму организације „Уједињење или смрт“. Живео је животом пуним рада и с много лишавања. Никада се није женио и до смрти је остао члан породице своје сестре и зета.

У богатој историографској литератури Апис је приказан као идеалиста, поштен до крајности, отворен, веома приступачан и интелигентан. Амерички историчар Дејвид Мекензи, у својој монографији о Апису „кључној личности из времена у којем је српска борба за ослобођење и уједињење свих Срба била на врхунцу“, пише: „као човек, члан породице и ватрени родољуб, Апис је показивао многе дивне и готово јединствене особине које су га чиниле изузетном личношћу. По способности да придобије верност, подршку и љубав других људи практично је био без премца. Умео је да најтеже и најопасније подухвате прикаже једноставним, и никада није тражио од других да ураде нешто што сам није био спреман да учини“. Мекензи, иначе познат по томе што је строго критиковао Аписа, замерао му је што се стално мешао у политику и у завере, „које су га неодољиво привлачиле“, и што „не може да поднесе ни један режим који се заснива на приоритету грађанске над војном влашћу“.¹⁸

Апис и његови другови заклели су се да за себе лично неће тражити никакво признање или награду.

Међутим, поједини завереници су касније уновчили своје заслуге и услуге новом краљу, али су Апис и већина, нарочито млађих завереника, остали верни тој заклетви. Апис се вратио свом војничком позиву не тражећи за себе лично никакве почести и звања. На пример, унапређен је у чин капетана прве класе тек 1905. године, када је завршио више образовање у генералштабној струци, у чин мајора унапређен је 1908, у чин потпуковника 1913, а у чин пуковника 1915. године. Исто је било и са дужностима у војсци. После Мајског преврата остао је на школовању за генералштабну струку, а 1905. и 1906. године био је помоћник начелника штаба Дунавске дивизије у Београду. У току 1906. и 1907. био је на инструктивном одсуству у Берлину ради усавршавања немачког језика. То је било правило за све официре који се преводе у генералштабну струку. Апис је желео да и тамо буде од користи, па је, иако није био обавезан, присуствовао великим маневрима немачке војске и о томе поднео опширан извештај. Поред тога, у неким немачким листовима писао је чланке о проблемима Србије.¹⁹ Затим је, 1908. године, био начелник штаба Дринске дивизијске области у Ваљеву, од 1910. до 1912. начелник штаба Коњичке дивизије у Београду,

¹⁷ К. Милутиновић, *Историјске интерпретације о Апису*, „Историјски записи“, I/1995, Подгорица, стр. 122; М. Живановић, *исто*, стр. 25–33; Д. Батаковић, *Сукоб војних и цивилних власти у Србији у пролеће 1914*, „Историјски часопис“, XXIX – XXX, 1982–1983, стр. 476.

¹⁸ Д. Мекензи, *Апис*, „Дечје новине“, Горњи Милановац, 1985, (превод с енглеског), стр. 313.

¹⁹ Д. Васић, *исто*, стр. 82; В. Дедијер, *Сарајево 1914*, „Просвета“, Београд, 1966, стр. 738.

1913–1914. начелник Обавештајног одељења Главног генералштаба. Од 1910. до 1914. предавао је стратегију у Војној академији и Генералштабној припреми. Дакле, редовно је унапређиван према Уставу и законској процедури и дужностима које су реално одговарале једном способном генералштабном официру.

Стварна Аписова моћ, међутим, била је несразмерна са чиновима које је имао и дужностима које је обављао. Његов утицај на целокупни живот земље био је изразит. Већ 1903. године са друговима је, без зазирања, цепао краљеве и владине указе. На основу сумњичења и измишљених кривица, често су предузимана „чишћења“ официрског састава. Тако је из војске отпуштен део добрих и способних официра, а међу њима и генералштабни пуковник, касније војвода, Живојин Мишић, као неподобан за нови режим.²⁰ То је изазвало подвојеност међу официрима. У току 1903. дошло је до тзв. контразавере незадовољника новим режимом. Контразавереници су помагали из иностранства, посебно из Беча, који је преко штампе и дипломатије то надувао до неслућених размера. Против Србије вођен је прави медијски рат, у којем су створене заблуде у европској јавности о стању у Српској војсци. Заправо, контразавереници су имали мало присталица. Апис је ухапсио 20 официра, тзв. контраћа, који су осуђени на временске казне и губитак чина.²¹ Такве завере брзо су сузбијане, али оне нису остале без утицаја ни на унутрашњи, ни на спољнополитички положај Србије. У ствари, због Мајског преврата дошло је до прекида дипломатских односа између европских влада и Србије. Европски владари осетили су потребу да заштите владалачке позиције, па је убиство Александра Обреновића осуђивано у име неког вишег, моралног чина. Посебно је био огорчен енглески краљ Едвард, чији је лични упорни став утицао одлучујуће на енглеску владу.²²

Европска штампа је писала да Србијом господаре завереници, па је „завереничко питање“ остало и даље једна од основних препрека за обнављање дипломатских односа с Енглеском. Тек кад се Србија нашла у Царинском рату (1906–1911) с Аустроугарском, када је пет по чину најстаријих завереника, на изричит писани захтев енглеске владе, пристало да се 1906. године уклони из војске, успостављени су дипломатски односи с Енглеском и добијена њена подршка. Захваљујући и томе, Србија је из Царинског рата изашла као победник јер је сачувала своју независност, а потом доживела привредни полет. Међутим, подвојеност у Српској војсци остала је све до пред Први балкански рат.²³

²⁰ Ж. Мишић, *исто*, стр. 175.

²¹ Д. Васић, *исто*, стр. 66, 182–209.

²² Љ. Алексић – Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Историјски институт, Београд, 1965, стр. 49, 50 и 67.

²³ *Исто*, стр. 225; Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Историјски институт, Београд, 1962, стр. 41–153; Д. Батаковић, *исто*, стр. 478.

Апис и његови другови задобили су одлучујући утицај у војсци захваљујући и томе што су уживали глас способних и храбрих војника, искрених родољуба. Официр, бивши завереник Панковић касније је писао: „Када ме је Апис упознао са припремама за извршење преврата дао сам му пристанак одмах, без икаквог промишљања, јер сам био тврдо уверен да је све што Апис уради, или што намерава да уради, само за добро отаџбине“.²⁴ А тако су о Апису мислили и остали официри бивши завереници. Сви су у њега имали поверење и због његових великих способности и због личних врлина. Када су му неки приснији другови приговорили што је у борбу послао малолетног сестрића Сању, с којим је живео у истом породичном домаћинству, сматрајући да ће бити кориснији земљи касније, када заврши школовање, пошто Србија оскудева у школованим стручњацима, Апис се са њима није сложио. Рекао је: „Није тако, у овим судбоносним данима по нашу отаџбину и наш народ, ми сви, без разлике, треба да дамо све од себе, па да жртвујемо и оно што нам је најмилије, па ће само тако бити и успеха.“ Људи су га зато још више ценили и поштовали (Сања је убрзо погинуо 1912. на граничном фронту).²⁵

С поверењем су Апису приступали и официри родољуби који нису били завереници. Тако су се око Аписове мале групе официра бивших завереника с одушевљењем окупили бројни, нарочито млађи официри. Поверење су им поклањали и старији официри, међу њима и генерали, касније војводе – Радомир Путник и Степа Степановић, затим пуковници, касније генерали – Илија Гојковић и Милош Божановић, и многи други виши официри под чијом су командом у Балканским ратовима и у Првом светском рату извојеване све велике победе Српске војске. Тако је створена широка основа без које Апис и његови другови не би, као незнатна мањина, могли остварити пресудан утицај у Српској војсци.

Официрски кадар и војска уопште имали су увек значајну улогу у животу Србије. Народ је војску сматрао гарантом независности и за њу је издвајано 25 одсто од укупног државног буџета, узимани су зајмови за модернизацију њеног наоружања, а многи официри су школовани и у иностранству. После 1903. године утицај војске на унутрашњу политику земље још више је повећан. Наиме, Народна скупштина не само да је ослободила Аписове заверенике одговорности за убиство краља Александра Обреновића, већ је и одала признање војсци, одобравајући њен поступак у Мајском преврату. Сенат је, такође, прихватио оцене догађаја од 29. маја и настало стање: „Српска војска је вазда била и остала одбрана отаџбине, потпора реда и законитости и залога за светлу будућност Србије.“²⁶

²⁴ М. Живановић, *исто*, стр. 28.

²⁵ *Исто*, стр. 648.

²⁶ Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. 2, БИГЗ, Београд, 1990, стр. 29.

Карађорђевићи у Србији нису имали ни много присталица, ни политичку странку на коју су могли да се ослоне. Њихов најсигурнији ослонац била је војска, у којој су бивши завереници имали одлучујући утицај, па им је краљ Петар остао лојалан пријатељ. Уживајући његову подршку, Апис и официри који су извели Мајски преврат имали су значајну улогу у политичком животу земље. Краљ Петар им је био увек близак не само зато што се осећао њиховим дужником већ и стога што је био уверен да је његова дужност била да ради на ослобођењу и уједињењу Срба растурених на просторима две велике суседне царевине – Аустроугарске и Турске, што је и био циљ Аписов и његових другова.

Осим тога, Апис и бивши завереници били су му потпора у сукобима с политичким странкама и присталицама свргнутог режима и династије. Зато су дуго краљеви ађутанти и ордонанси, команданти Београдске области, команданти Дунавске дивизије, инспектори војске, начелник Главног генералштаба и министри војни, били блиски завереницима. Због свега тога краљ није ни помишљао на то да уклони бивше заверенике, и поред притисака великих сила и изолације Србије, што јој је наносило велику штету.

Апис и престолонаследници Ђорђе и Александар

У почетку се Апис дружио са Ђорђем, старијим сином краља Петра. Међутим, намирни и необуздани престолонаследник рано је почео да прави изгреде који су штетили угледу Србије. Поред разуданости, био је насилан и самовољан. Председник владе Стојан Новаковић писао је: „Влада му не може ништа, оца не слуша, министар војни не може да га пошаље у труп, ништа не ради и не учи“. Апис се озбиљно забринуо што такав човек може постати краљ, па је још у октобру 1907. ступио у везу с Александром. Престолонаследник Ђорђе сазнао је за те састанке, па му је правио разне непријатности. Ипак, Апис је обавестио неке истакнуте политичаре о жељи већине официра да се промени редослед наслеђивања престола и добио је њихову сагласност. Тако су Апис и људи блиски краљу радили на уклањању престолонаследника Ђорђа без краљевог знања, који се томе дуго опирао из емотивних разлога. Желели су способног и ефикасног владара, који ће помоћи њихове војне припреме за остварење српских националних интереса.

Почетком марта 1909. престолонаследник Ђорђе брутално је изудао свог слугу Стевана Колаковића, који је после неколико дана подлегао повредама. То је изазвало огорчење и узрујаност у јавности. Влада је спровела истрагу и, под притиском, краљевић Ђорђе се одрекао својих права на престо.²⁷ Краљ Петар је, затим, објавио Прокламацију којом је обавестио српски народ да је уместо престолонаследника Ђорђа постављен његов млађи син Александар. Међутим,

²⁷ Исто, стр. 300–312; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар (1888–1934)*, „Војноисторијски гласник“, I–III/1995, стр. 219.

влада није хтела да прихвати абдикацију пре него што је сазнала став Аписових завереника, а њихово мишљење тражио је и Александар, што показује велики утицај Аписов и његових другова на доношење највећих државних одлука. Иако је краљ Петар био против абдикације, због ње се није удаљио од Аписа и његових другова.

Насупрот неподношљивом Ђорђу, Александар је својим пријатним опхођењем придобијао људе за себе. Умео је да обезбеди подршку и групе официра окупљених око Аписа, чиме је стекао популарност у целој српској војсци. У његову корист окренуло се и расположење у земљи. С Аписом је успоставио још присније пријатељске везе, јер му је био потребан чврст ослонац у учвршћивању власти. С друге стране, Апис је подржавао Александра сматрајући да је он личност која ће Србију успешно водити ка остварењу националних циљева. Међутим, сарадњу и пријатељство између Александра и Аписа настојали су да покваре радикали и мајор Петар Живковић, који је смислио интригу да је Апис припремио бациле тифуса од којег је престолонаследник Александар тешко оболео. Живковић је и касније наставио с интригама против Аписа и знатно је утицао на Александра.

Између Александра и Аписа избио је сукоб и 1911. године. Неко је саопштио престолонаследнику да Апис није пружио подршку династији и да је настојао да се у Србију доведе странац за владара, што је Александар у Генералштабу оштро пребацио Апису. Апис је одговорио: „Да, а шта Ви мислите да смо ми ставили главе у торбу да се ви двојица (Александар и Ђорђе – прим. С. Р. К.) свађате и отимате око престола, као какве играчке. Варате се, јер смо у стању да и по други пут ставимо главе у торбу“. Претио је, дакле, државним ударом. После тога, Александар је тражио од министра војног, генерала Степе Степановића, да Аписа и Миловановића Пилца прекомандује у неки гарнизон ван Београда, до чега није дошло.

Ипак, повремени сукоби нису отуђили Аписа од Александра. Почетком фебруара 1911. Апис је посетио краља Петра и отворено му саопштио да треба да преда краљевску власт Александру. Објаснио је то улогом Србије као центра окупљања Јужних Словена. Краљ је, под утицајем радикала, одбио тај предлог. У лето 1911. Апис је поново покушао да приволи краља да се повуче у Александрову корист. Страховао је од Ђорђа, који је био променио свој став, говорећи да је његова одлука о абдикацији била непромишљена и да ће он бити краљ. Процењујући да би његова кандидатура могла да изазове велику пометњу и сукобе у случају смрти озбиљно болесног краља, желели су да се питање наслеђа реши у Александрову корист за краљева живота. Александар је, дакле, имао на својој страни Аписа и његове другове.

Оснивање организације „Уједињење или смрт“

Све до августа 1911. Аписови официри, бивши завереници, нису имали своју организацију, али су остали окупљени и повезани заједничком идејом о ослобођењу и уједињењу свих Срба, али и Аписовом

личношћу. Незадовољни владином политиком у вези с ослобођењем и уједињењем српског народа и њеном спољном политиком, мајор Апис и већина официра бивших завереника формирали су 9. маја 1911. организацију „Уједињење или смрт“, и у августу су почели да издају свој лист „Пијемонт“.²⁸

На формирање организације „Уједињење или смрт“ и на њен програм утицало је велико незадовољство већег дела војних кругова због тога што је српска влада, приморана од Аустроугарске, а неспремна за рат, изјавила 31. марта 1909. да Србија признаје акт анексије Босне и Херцеговине, да ће војску смањити на стање из пролећа 1908, распустити и спречити формирање добровољачких и других нерегуларних јединица које су Апис и његови другови интензивно организовали. Наиме, анексија Босне и Херцеговине примљена је у Србији и Црној Гори с изненађењем, али и с бурним реаговањем. Гореле су аустроугарске заставе, организовани су протестни зборови и поворке, држани су ратоборни говори с позивима на оружје. Посебно су били незадовољни бивши завереници, па је Апис добио важан задатак у вези с одбраном земље – постављен је за начелника Штаба Ужичке војске, усмерене према Босни. Истовремено, многи Аписови другови добили су задатке у народној одбрани, или су обучавали добровољце из разних крајева вештини четничког ратовања. Очекивао се рат са Аустроугарском, али Русија није била спремна, па је тражила од Србије да га не изазива. Аписови другови били су због тога разочарани и незадовољни, јер су се рушиле наде о припајању српских области Србији. Официри бивши завереници оптужили су тадашњу владу и краља за капитулацију под притиском великих сила. Почели су јавно да се мешају у спољну и унутрашњу политику земље и да испољавају неслагање с владајућим врхом Србије о многим питањима.

Организација „Уједињење или смрт“ деловала је јавно и тајно, па су израђена и два програма. Јавни програм је објављен у листу „Пијемонт“, а тајни део програма био је садржан у Уставу и Пословнику. Организација је имала свој печат: у савијеној руци застава с мртвачком главом и укрштеним костима, а поред заставе нож, бомба и бочица с отровом. Приликом ступања у организацију, чланови су полагали заклетву у којој је било посебно наглашено да ће у случају кршења заклетве прекршиоцу судити чланови организације. На челу организације од око 2.500 чланова била је Врховна централна управа од 11 чланова. У Уставу се говори о уједињењу српства, као српске покрајине означене су Босна и Херцеговина, Црна Гора, Стара Србија, Македонија, Хрватска, Славонија, Војводина и Приморје; организација се простире на све крајеве где живе Срби а Србији је одређена улога Пијемонта у борби за уједињење Јужних Словена. Сваки члан, уместо имена, имао је број, групу и вишу везу, а између појединих органа могло се општити само усмено. У јавном делу Програма била је наглашена

²⁸ „Пијемонт“, бр. 1, од 21. августа 1911.

улога војске и омладине у препороду Србије.²⁹ Тајанственост и мистика који се кроз та два документа уочавају преузета су, у ствари, из сличних организација створених у Европи у фази националног романтизма 19. века.³⁰

Сукоби са престолонаследником Александром

Према одлуци Врховне централне управе, Апис је о формирању организације „Уједињење или смрт“ лично обавестио председника Владе Милована Миловановића и престолонаследника. Александар је дао 20.000 динара у злату за лист „Пијемонт“, али његово право расположење према Апису и новоствореној организацији кретало се од неповерења ка непријатељству. Да би ослабио Аписов утицај у војсци Александар је око себе окупио дворске офицере, под вођством свог присног пријатеља мајора Петра Живковића. Тако је од својих приврженика официра почео да ствара групу названу „Бела рука“. Преко мајора Петра Живковића, Јосипа Костића и осталих Белорукаца, срачунато је дао Аписовој организацији име „Црна рука“ (према криминалистичком роману), а њеним члановима – Црнорукци. Тако је наглашавањем њеног терористичког карактера, створио у јавности незадовољство против Организације, чиме је компромитовао Аписа и његове другове. Снажна пропаганда да се ради о унутрашњој официрској превратничкој и терористичкој организацији изазвала је у јавности узбуну.³¹ Престолонаследник је покушао да то искористи и уклони из војске Аписа и његове другове, али га радикална Влада није подржала. Заправо, председник Владе не само да је знао за формирање организације и за њен програм, већ је био прихватио и сарадњу коју му је Апис понудио.

Истрага против Живковића и Костића, коју су водили генерали Степа Степановић и Милош Божановић, закључила је да су они не само ширили лажи против официра окупљених око Аписа већ и да је на челу „Беле руке“ био престолонаследник. Божановић је писао: „Они су му толико напунили главу да је био убеђен да смо ми против њега и династије. Тешко је било разумети га“.³² Белоруки су премештени и поред жестоког противљења престолонаследника и његовог покушаја да се Апис и Живковић измире. Краљ Петар је наставио да подржава Аписа и Црнорукце. Када га је Божановић известио о разговорима са престолонаследником, казао је: „Што ћеш, моја су деца лаковерна, и све што им се каже верују. Говорио сам ја, Александре, не веруј у све што ти се говори а за ове превратничке смерове Црне руке – не веруј, то је апсурд. То би значило да ти људи сами себи међу нож под грло,

²⁹ Војна енциклопедија, II издање, том 10, Београд, 1975, стр. 219, 220; Б. Нешковић, *Истина о Солунском процесу*, „Народна књига“, Београд, 1953, стр. 301.

³⁰ М. Живановић, *исто*, стр. 629.

³¹ М. Живановић, *исто*, стр. 34.

³² Д. Живојиновић, *исто*, стр. 311.

то је немогуће“.³³ Али, 18. марта краљ је претрпео мождани удар, од којег се споро опорављао. Александар је у двочасовном разговору са Аписом разјашњавао међусобне односе. Тих дана је престолонаследник у стану Аписовог друга Кајафе (Анђелковић) прихватио *Мемоар*, који су саставили официри окупљени око Аписа. У очекивању да ће краљ умрети, у *Мемоару* су биле основе за будућу сарадњу. Апис је обећао будућем владару потпуну подршку, док су Аписови другови захтевали искључиво право одлучивања о војним питањима.³⁴ Ипак, до заоштавања односа између Аписа и Александра дошло је већ после оставке министра војног Степе Степановића и неочекиване смрти председника Владе Миловановића, који су били блиски завереницима. Међутим, обрачуна са „Црном руком“ није погодновало то што су војни министри Радомир Путник, Радивоје Бојовић и командант Дунавске дивизије Милош Божановић такође били наклоњени Аписовим завереницима, а наишли су и балкански ратови (1912–1913), после којих су Аписови завереници још више ојачали. Но, сумњу и неповерење изазване у јавности том кампањом против Црнорукаца Александар је искористио касније да би организовао и оправдао Солунски процес 1917. године.³⁵

У књизи *Моји савременици* Слободан Јовановић пише да је Апис, човек који је учинио велике услуге Карађорђевићима, тврдио да они не умеју да праве пријатеље, а да је у том погледу Александар био најгори, јер није ни ценио, ни уважавао ничије пријатељство. „Од људи не тражи оданост, већ удворништво, а ја удворица нисам“ – казао је Апис.³⁶ Заправо, брзо се показало да се нови наследник престола, када буде постао краљ, неће задовољити пасивном улогом уставног владара. У вези с тим, Владимир Дедијер сматра да је Апис погрешно што је потценио младог Александра, који је показивао политичке способности, али и жељу за влашћу.³⁷ Он је, наиме, желео да влада. На томе је радио систематски, упорно, годинама. Знао је да тај свој план не може остварити без војске, а у официрском саставу, па самим тим и у војсци, одлучујући утицај имали су Апис и официри бивши завереници. Међутим, они су се супротставили његовим плановима већ тиме што 29. маја 1903. нису убили Александра Обреновића само због тога да би омогућили Александру Карађорђевићу да успостави своју личну владавину.³⁸ Дакле, Апис и његови другови били су главна сметња остварењу Александрових планова, па, према томе, и његови највећи противници.

³³ Исто; В. Вучковић, *Унутрашње кризе Србије и Први светски рат*, Историјски часопис, књ. XVI, (1963–1964), стр. 175–178.

³⁴ Д. Живојиновић, исто, стр. 338.

³⁵ Д. Батаковић, исто, стр. 480.

³⁶ С. Јовановић, *Моји савременици*, Виндзор, 1962, стр. 43 и 44.

³⁷ В. Дедијер, исто, стр. 649 и 650.

³⁸ С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 200.

Аписова организација „Уједињење или смрт“ задржала је највећи утицај у војсци и у политичком животу земље све до првих година Првог светског рата, па је за образовање сваке нове Владе пре требало осигурати њихову подршку него Народне скупштине. Радикали и самосталци, који су се смењивали, посебно су се трудили да због зајма за наоружање и железнице заслуже благонаклоност водећих бивших завереника. После победе Српске војске у два балканска рата, њихов утицај се повећао, јер су се Црнорукци у ратовима добро држали и дали велике жртве. Припадници Аписове организације имали су своје људе на свим положајима и вршили су велики притисак на јавност и Владу како би остварили своје програмске циљеве. Веровали су да су они позвани да реше српско национално питање, а у томе су их подржавали и официри који нису припадали њиховој организацији. Све то је неминовно доводило до сукоба са Владом.

Десет година након Мајског преврата, а непосредно пред Први светски рат 1914, радикали су у Србији били на врхунцу своје моћи и сами на власти. Били су веома заслужни у борби за уставност и грађанску демократију и за сређивање економско-финансијске ситуације у земљи, одлучно вођени и добијени Царински рат с Аустроугарском, наоружање војске, стварање Балканског савеза и победе у оба балканска рата. Али, све је то допринело и да њихова владавина постане неограничена и безобзирна. Сукоби између Владе и Аписа, односно војске, заоштрили су се након балканских ратова због политике у новим областима. Радикалска влада сматрала их је сфером свог утицаја и новим извором политичке и економске моћи странке, па није хтела Устав Србије да прошири на Македонију и друге ратовима присаједињене крајеве, већ је желела да тамо влада уредбама које је сама прописивала. Тако је радикалски бирократски апарат, са бројним чиновницима одведеним из Србије, завео у Македонији колонијалну управу, са много насиља, крађа и пљачке.

Апис и његови другови отворено су били против радикала и њихове корумпиране власти. Сматрали су да је она својом политиком у Македонији компромитовала победе Српске војске у балканским ратовима и да ће њихова владавина довести у опасност највиши национални интерес – ослобођење и уједињење. У војсци се повећавало незадовољство против Владе која није била у стању да дипломатски обезбеди ратне тековине, већ је, под притиском великих сила, пристала на повлачење с албанског приморја, које је заузето уз велике жртве. На челу официрског отпора Влади био је прослављени војсковођа, војвода Радомир Путник, најауторитативнија личност тадашње Србије. Када је на страну опозиције стао официрски кор, радикалска влада морала је да поднесе оставку. Тада је интервенисала руска влада, па је поново формирана радикалска влада Николе Пашића.³⁹ Незадовољан тиме, а

³⁹ Д. Живојиновић, *исто*, стр. 442–443.

joш више претњама Црноукаца поводом његовог држања у вези с Уредбама о приоритету, краљ Петар је тихо абдицирао. Под изговором да му је нарушено здравље (што је било тачно) и да му је потребно дуже лечење, 24. јуна 1914. потписао је Указ којим је краљевску власт пренео на престолонаследника Александра, који је постао регент. Краљ Петар се после тога повукао и није обављао краљевску власт иако је умро (1921) као краљ Државе Срба, Хрвата и Словенаца. Заказани избори нису одржани јер је Аустроугарска 28. јула 1914. објавила рат Србији. Тако су радикали остали на власти и за време Првог светског рата, па и касније, све до слома Југославије 1941. године.

Сукоби између Владе и Аписових присталица избијали су на свим странама. У јесен 1913. настала је велика узбуна када је смењен генерал Живојин Мишић због упада Албанаца у Дебар и Стругу. Ноћу, између 15. и 16. јануара 1914, чланови организације „Уједињење или смрт“ одржали су саветовање у штабу Дунавске дивизије због уклањања Божановића из Владе, који је поднео оставку због тога што је Влада одбила његов предлог војног буџета. Страхујући од војног удара, Влада је ставила полицију у стање приправности.⁴⁰ Истовремено, оптуживала је Аписа и његове другове да спремају убиство краља Петра I, покољ првака Радикалне странке и увођење војне диктатуре. На скупштини официрске задруге, којом је председавао војвода Путник, официри су јавно спречили покушај министра унутрашњих дела Стојана Протића да прикаже Аписа и његове другове као људе који су бесправно дошли до материјалне користи у официрској задрузи. Наиме, радикали су ширили гласине да је у задрузи нађен мањак од 720.000 динара, и да је тај новац утрошен у национално-пропагандне сврхе, иако су трошење тог новца одобрили војвода Путник и престолонаследник.

Официри су јавно протествовали и против Уредбе о приоритету цивилних власти, која је на свечаностима давала првенствено компроми-тованој и корумпираној радикалној бирократији, испред припадника војске.

На пример, у Штипу је срески начелник био неки бивши наредник, који је због својих махинација избачен из пука пуковника Викторовића. Када је постао генерал и командант дивизије у Штипу, Викторовић је, према спорној уредби, приликом државних светковина морао да стоји лево од свог бившег наредника и да му иде на додворавање. Због таквих и сличних случајева официри су се осетили погођеним,⁴¹ али је спор решен у корист Владе, одлучне, како је изјавила, да пресече покушаје „Црне руке“ и официрског кора да се поставе изнад ауторитета цивилне власти. Међутим, доношење Уредбе имало је супротан ефекат. Сви официри су били јединствени, чак и они који се раније нису слагали са мешањем Аписове организације у политику. А када се и опозиција повезала с њом, постојећа криза се још више заострила. Сукоб се

⁴⁰ Б. Нешковић, *исто*, стр. 25.

⁴¹ Д. Батаковић, *исто*, стр. 483 и 484.

распламсавао, а официри су нескривено припремали државни удар. Апис се више пута састајао са представницима опозиције да би обезбедио њену подршку. Нови командант Нових области, генерал Петар Бојовић, указујући на велико незадовољство официра, тражио је укидање или измену Уредбе о приоритету. Нагласио је да ће војска служити краљу и држави, а не политичким странкама. Суочена с таквим притиском официра, Влада је дала оставку, али је унутрашња криза паралисала земљу. Влада је оценила да би „Црна рука“ могла да изведе државни удар, па је поднела краљу указ о пензионисању Аписа и тројице виђенијих завереника. Међутим, краљ је одбио да то потпише и покушао је да помири „Црну руку“ са радикалима, што је огорчило Црнорукце. Генерал Дамјан Поповић, бивши командант трупа Нових области, кога је нешто раније радикалска влада пензионисала, поручио је краљу: „... прво ће се његова глава котрљати по београдским улицама, па ће се помирити Црна рука са Пашићевом владом“. Када је краљ чуо ту поруку, узјогунио се и решио спор у корист радикала.⁴² Ипак, коначан обрачун између Владе и Аписа и његових другова привремено је одложен због аустроугарске агресије на Србију, којом је отпочео Први светски рат.

Шеф обавештајне службе

Апис је постао начелник Обавештајног одељења Генералштаба у јулу 1913, одмах након балканских ратова. Веома успешно је руководио својом службом, радећи даноноћно. Стварао је срдчане односе са војним изасланицима, али амерички историчар Мекензи сматра да није успео да добије довољно података о освајачким плановима Аустроугарске због тога што су му политичке активности одузимале много времена,⁴³ што се не слаже с оценама војводе Путника, који је био Аписов претпостављени старешина.

Апис је на положају начелника Обавештајног одељења Генералштаба остао непуне две године, али не због неспособности, већ због сукоба са престолонаследником. Када је избио сукоб између опозиције и радикалске владе, престолонаследник је одмах стао на страну радикала. Тиме је, до тада усамљен, добио важног савезника. С друге стране, нова Влада радикала Николе Пашића изменила је свој став и подржала престолонаследника у његовом сукобу с Аписом.⁴⁴ Сарадња између Александра и Пашића успостављена је почетком маја 1914, баш у време када се у влади решавало о пензионисању тадашњег потпуковника Драгутина Димитријевића Аписа и још неких официра бивших завереника. Но, томе се супротставио војвода Путник, који је изјавио да неће дозволити да се из војске уклањају у ратовима прослављени команданти и најспособнији генералштабни официри. С тим се сагласио и краљ

⁴² Д. Живојиновић, *исто*, стр. 439.

⁴³ Д. Мекензи, *исто*, стр. 314.

⁴⁴ М. Живановић, *исто*, стр. 42.

Петар, који је одбио да потпише указ о пензионисању. Два месеца касније, Александар је постао регент и добио је краљевску власт.

Почетком 1915. у Крагујевцу је, на очиглед персонала Врховне команде, дошло до сукоба између војводе Путника и регента Александра, који је, супротно Уставу и Путнику, желео да непосредно обавља дужност врховног команданта. Пашићева влада нашла је компромисно решење: Путник је требало и даље самостално да управља ратним операцијама, али да Александар може да распоређује више официре. Прво што је регент учинио било је да премести Аписа из Врховне команде за начелника Штаба Ужичке војске. Апис је нову дужност радо прихватио, јер се Ужичка војска припремала за офанзиву у правцу Сарајева. Новој дужности радовао се и зато што је дошао под команду свог старог команданта, генерала Илије Гојковића, с којим је за време анексионе кризе, као млади начелник Штаба Дринске дивизије, припремао с успехом одбрану од очекиваног напада аустроугарске војске. Нову дужност обављао је веома успешно, а наставио је да се бави организовањем добровољачких четничких одреда, који је требало, у случају потребе, да се боре у позадини аустроугарске војске. Сви команданти тих одреда у балканским ратовима и у Првом светском рату били су чланови организације „Уједињење или смрт“. Пријатељи, другови и истакнути људи разних политичких странака, уместо у Крагујевац, где је била Врховна команда, долазили су у Ужице да се информишу о ситуацији. На све њих Апис је умео да пренесе своју непоколебљиву веру у крајњу победу и уједињење. То је јачало углед, ауторитет и утицај који је и иначе имао не само у војсци већ и у јавном животу Србије.

Начелник Штаба Тимочке војске

У јесен, пред напад Бугара на Србију, Ужичка војска прешла је у Зајечар, под називом Тимочка војска. Од октобра 1915. Апис се са њоме повлачио и водио сталне борбе. Тимочка војска је од 18. до 20. новембра учествовала у пробоју кроз Качаничку клисуру, ка Скопљу, у сусрет савезницима, који су у међувремену добили наређење да се повуку ка Солуну. Одатле се Тимочка војска повукла правцем: Урошевац – Призрен – Љум Кула – Пишкопеја – Струга – Елбасан – Тирана. Све до фебруара 1916. она је била заштитница повлачења целокупне Српске војске кроз Албанију, од Скадра, преко Драча и Валоне. Пуковник Апис био је последњи српски официр који се фебруара 1916. повукао из Драча, пошто је на положајима код Рашбула предао заштиту Драча италијанским трупам. Милић Илић, жандармеријски поднаредник, који је у рату био ордонанс пуковника Аписа све до његовог хапшења, причао је касније о Апису: „Ако смо имали бољи залог, морао се поделити; ако беше топла пића прво другоме па њему; ако је постела другоме удобнија то њему. Сваку пару (ради се о Аписовој плати коју је држао Милић) морао сам на послетку крити, јер му се маса обраћала а он наређиваше да дајем до послетка...“⁴⁵

⁴⁵ Исто, стр. 647.

После сјајних победа на Дрини, Церу и Колубари 1914, Српска војска је, под притиском надмоћнијих снага Централних сила, лишена помоћи савезника, била присиљена на повлачење, кроз Црну Гору и Албанију, на Јадранско море и острво Крф, ослоњена само на братску црногорску војску. Од око 420.000 људи, колико је Српска војска имала у октобру 1915, страхоте рата и повлачења преживело је једва око 140.000 потпуно изморених војника.⁴⁶ Одмах после доласка на Крф, заоштрили су се односи између регента Александра и председника владе Пашића, с једне, и Аписа и организације „Уједињење или смрт“, с друге стране. Чланови те организације оптуживали су Пашића, а посредно и регента, да је крив за пораз и повлачење Српске војске и слом Србије 1915, јер није дозволио да се, у току њених припрема за агресију на Србију, превентивно нападне Бугарска, која је убрзо, без објаве рата, мучки напала Србију и у Македонији, у најодсуднијем тренутку, с бока и из позадине осујетила планирано спајање Српске војске са савезничким трупaма из Солуна. Пашић се бранио да су тада савезници били одлучно против напада Срба на Бугаре. Убеђени да су основни циљеви организације „Уједињење или смрт“ угрожени, Апис и остали чланови сматрали су Пашића издајником националних и државних интереса. Увредљиво су га звали „Јуда“. Отворено су иступали и против регента Александра, кога су подругљиво називали „носоња“ или „онај мали“, што је значило да су га сматрали незрелим.⁴⁷ Док је војска још била на Крфу регент је безуспешно покушавао да изглади сукоб с Аписом. Црнорукци су отворено запретили министрима Пашићеве радикалне странке да им неће дозволити да се врате у земљу. Претња је озбиљно схваћена, јер су чланови организације „Уједињење или смрт“ и њене присталице имали високе положаје у војсци, док је Влада, која се такође налазила на Крфу, имала ограничену власт. Стога је регент искористио реорганизацију војске и, уз сагласност Николе Пашића, уклонио са свих важнијих положаја официре организације „Уједињење или смрт“ и њихове присталице. Прво је сменио начелника штаба Врховне команде, прослављеног војсковођу војводу Радомира Путника. За начелника штаба Врховне команде постављен је генерал, касније војвода, Петар Бојовић, који није био близак Апису. Тиме је нарушен систем војничке хијерархије, јер су војводе Степа Степановић и Живојин Мишић били најстарије и најспособније личности у војсци после војводе Путника. Регент је, међутим, сматрао да му само те промене могу обезбедити контролу над војском. После тога, дубоко увређен, војвода Путник је напустио Крф и отишао у Француску. Тамо је, негован од своје две кћери, умро 4. маја 1917, далеко од своје војске, коју је сјајно водио у историјске победе. Французи су га сахранили са свим почастима које

⁴⁶ Б. Гледовић и група аутора, *Први светски рат, Србија и Црна Гора*, књ. I, „Обод“, Цетиње и Београд, 1975, стр. 233.

⁴⁷ Б. Храбак, *Делатност припадника организација „Уједињење или смрт“ за време Првог светског рата*, „Наша прошлост“, 6 (1971–1972), стр. 5–19; М. Алимпић, *Солунски фронт*, Војноиздавачки завод, Београд, 1967, стр. 284.

су одавали и својим маршалима. После Првог светског рата пренет је у Београд и сахрањен у Маузолеју на Новом гробљу.

Алаксандар је настојао да Апис и његови другови добију ниже положаје од оних које су до тада имали, желећи на тај начин да ослаби њихов утицај у војсци. Зато је Апис постављен за помоћника начелника Штаба Треће армије, иако је дотад био начелник Штаба Тимочке војске, која је имала ранг армије. Међутим, утицај Аписов не само да није слабио већ се и повећавао, јер је, после слома Србије, незадовољство у војсци било велико. Као и раније, и на Крфу је Апис био личност од које се очекивало да одреди свој став према актуелним догађајима. Свима је говорио да с реорганизованом војском треба што пре на Солунском фронту наставити борбу за ослобођење окупиране земље и за уједињење, а касније, у ослобођеној земљи, са народом решити сва остала питања. Александру је, међутим, било јасно да је Апис тиме само одлагао борбу против његове личне владавине, пошто су то захтевали интереси земље, а да ће Апис, после ослобођења, наставити борбу прекинуту 1914. године.⁴⁸

У биткама на Солунском фронту

Распоређена дуж северне грчке границе, од Вардара, преко Кожуха, Ветерника, Доброг Поља и Кајмакчалана, до Пелагоније, на планинском земљишту вишем од 2.000 m надморске висине, Српска војска је већ након месец дана од поседања фронта морала да води тешке борбе у рејону Малка Нице, Горничева и Островског језера. Офанзива је 13. августа заустављена, али су Срби имали око 5.000 бораца избачених из строја. У бици код Горничева учествовао је и Апис. У ствари, главним делом битке он је и руководио, јер су у току саме битке смењени начелник Штаба пуковник Никола Стефановић, затим и командант Армије генерал Павле Јуришић Штурм.

Савезници су 12. септембра прешли у противофанзиву. На правцу главног удара српске 1. и 3. армије, у тродневним оштрим борбама, пробијени су бугарски положаји код Горничева. А у наставку, после деветнаестодневних тешких борби, заузети су Кајмакчалан (2.525 m) и планина Нице. У нападима на Кајмакчалан, који је био прекривен погинулим, само Дринска дивизија изгубила је 3.800 људи. У тим јуришима изгубио је живот и војвода Вук (потпуковник Војин Поповић), присни Аписов друг, један од челних људи организације „Уједињење или смрт“. Главнокомандујући савезничких снага у Солуну објавио је његову смрт посебном наредбом. Неки историчари сматрају да је војвода Вук, са својим Добровољачким одредом, састављеним углавном од припадника и симпатизера „Црне руке“, намерно послат на најутврђенији положај бугарске одбране да би се ослабила Аписова организација.

Апис је у истој улози руководио тим офанзивним операцијама Треће

⁴⁸ М. Живановић, *исто*, стр. 50.

армије, чија је Дринска дивизија заузела Кајмакчалан. Затим је учествовао у руковођењу операција те армије на Црној реци. За три и по месеца тешких окршаја, налазећи се на тежишту борби, дејствујући по врлетном и тешком земљишту, пробијајући више пута одбрамбене линије непријатеља, Српска војска је продрла 50 km на север и избацила из строја око 60.000 непријатељевих војника (заробила 8.000). Али, и сама је претрпела велике губитке: имала је рањених и погинулих 1.209 официра и око 32.000 војника.

Непрекидне борбе и велики губици изнурили су обе стране, па су 6. децембра прешле на рововски начин ратовања. Проређена Српска војска, будући више месеци непрекидно у борби, без попуне и смене, распоређена на широком фронту дуж високих планинских гребена, по преласку на рововски рат почела је да губи наду у брз повратак у отаџбину. Тежак живот у рововима, исцрпљеност због непрекидне ватре непријатеља, у непосредној близини бугарских и немачких ровова, чежња за кућом и разне епидемије, слабили су њен борбени дух.⁴⁹ Депресију и клонулост у рововима Српске војске изазивале су и вести о жалосним приликама у окупираној отаџбини, у којој су немачки, аустроугарски и бугарски окупатори тежили да униште што више српског народа. У фебруару 1917. избио је Топлички устанак, у вези са тада очекиваном Солунском офанзивом. Ослобођена територија, са центром у Топлици, имала је милион становника и војску од око 13.000 наоружаних људи. Али, одржала се свега десетак дана. Три бугарске дивизије у крви су угушиле устанак, убијено је око 20.000 људи, жена и деце, а око 50.000 одведено је у интернацију.⁵⁰ Вести о крвавом гушењу устанка и о масовним зверствима Бугара над незаштићеним народом у окупираној Србији нарочито су неповољно утицале на морал Српске војске.

После бројних војних и политичких догађаја 1917. године изгледало је да се и ратна срећа окренула на страну непријатеља. Нарочито неповољна била је вест о катастрофи италијанске војске код Кобарида, у октобру 1917. године. Улазак Сједињених Америчких Држава у рат био је охрабрење, али је иступање Русије, после револуције, дочекано са великом зебњом. Јер, Русија је у очима Српске војске била главни ослонац Србији у борби против Немачке, Аустроугарске и Бугарске и гарант победе у рату. Изјаве председника британске владе Лојда Џорџа и председника САД Вудро Вилсона о томе да савезници немају за циљ рушење Аустроугарске још су више продубиле песимизам и суморно расположење Српске војске.

Утицај непријатељеве пропаганде био је, такође, поразан. Из ровова, који су понегде били педесетак метара удаљени од српских, непријатељ је, дуж целе линије фронта, свакодневно, уверавао српске

⁴⁹ П. Опачић, *Солунски фронт. Зејтинлик*, „Дечије новине“, Горњи Милановац, 1990, стр. 79.

⁵⁰ П. Опачић, *Србија и солунски фронт*, „Књижевне новине“, Београд, 1984, стр. 45.

војнике да могу слободно да се врате својим кућама и породицама, да Бугарска и њени савезници, Немачка и Аустроугарска, не намеравају да униште Србију, па да, зато, они немају разлога да се даље боре и гину за туђе интересе. Протуране су и лажне вести како Французи желе да повуку Српску војску у позадину на одмор, што спречава, тобоже, председник владе Пашић, желећи да кроз непрекидне борбе уништи војску да му после рата не би сметала да се учврсти на власти.⁵¹

Инсценирани атентат на Александра

Пошто је већ на Крфу уклонио са свих важнијих положаја Црно-руцке и њихове присталице, Александар је проценио да ће присуство савезничких оружаних снага на Солунском фронту смањити могућност побуне унутар Српске војске, која је била стављена под команду савезничке Источне армије. Тако се приступило организовању монтираног Солунског процеса против Аписа и чланова његове организације.

Регент Александар се враћао 11. септембра 1916. аутомобилом са положаја Треће армије. На путу између Острова и Владова чула су се два пуцња из пушке, па је аутомобил заустављен. Терен је детаљно прегледала француска полиција, која је обезбеђивала Александра, али је пронађен само један пастир без оружја. Полиција о томе није сачинила никакав извештај, али је,⁵² без обзира на то, Влада наредила хапшење многих официра, чланова и присталица организације „Уједињење или смрт“. Они су били смењени са положаја и интернирани у логоре по Грчкој и у француске колоније у северној Африци.

Крајем децембра 1916. Апис је ухапшен на фронту, у Штабу Треће армије, који се налазио у селу Воштаране. Затим је ухапшено и девет других високих официра, оснивача и припадника удружења „Уједињење или смрт“. Поред похапшених, под истрагом су била још 124 официра.⁵³ Двадесет тројици међу њима претило је да буду изведени пред Војни суд. Такође, било је ухапшено неколико цивила и добровољаца из југословенских крајева Аустроугарске, и сви су били интернирани у логоре. Хапшење Аписа и осталих, после успешне офанзиве на Кајмак-чалан и Битољ, изазвало је узбуђење и дубоку кризу у Српској војсци, јер су ухапшени били познати као способни и храбри официри и војни команданти, окићени највишим ратним одликовањима. Изненађени и запрепашћени били су и савезнички официри. Криза је захватила и саму српску Владу, која је морала да оправда хапшење и смирује узбуркане духове.⁵⁴ Међутим, Пашићева радикална већина у Влади била је одлучна да ликвидира свог старог и опасног противника „Црну руку“, па је захтевала да се поведе судски поступак.

⁵¹ Исто, стр. 46.

⁵² М. Алимпић, исто, стр. 285; М. Живановић, исто, стр. 624.

⁵³ Архив Војноисторијског института, п. 3, к. 474, ф. 6, р. б. 3/6.

⁵⁴ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Српска књижевна задруга, Београд, 1984, стр. 310 и 311; Б. Нешковић, исто, стр. 29–60.

Војни тужилац оптужио је 20. марта 1917. генералштабног пуковника Драгутина Димитријевића Аписа и девет његових другова да су радили на обарању владе, свргавању династије Карађорђевића са српског престола, завођењу диктатуре и на убиству Александра. Раде Малобабић и Мухамед Мехмедбашић оптужени су као извршиоци атентата. Првооптужени био је Апис. Њима је у Солуну, пред Војним судом за офицере, суђено од 2. априла до 23. маја 1917. (по старом календару). Пресуда је изречена већ последњег дана претреса, 23. маја (5. јуна), само три часа пошто је претрес завршен. На смрт су осуђени пуковници Драгутин Димитријевић Апис, Милан Миловановић, Радоје Лазић, Владимир Туцовић, Чедомир Поповић, потпуковник Велимир Вемић, мајор Љубомир Вуловић, вицеконзул Богдан Раденковић и Раде Малобабић. На 15 година робије осуђени су генерал у пензији Дамјан Поповић и Мухамед Мехмедбашић, један од шесторице атентатора на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву 1915. године. Мехмедбашић је тада успео да побегне у Црну Гору и избегне смртну казну аустроугарског суда.

Осуђени су искористили рок за жалбе од само 48 часова и жалили се Великом војном суду, који је смртну казну Чедомиру Поповићу и Раденковићу преиначио у казну од 20 година затвора, али је генералу Дамјану Поповићу повећао казну за још пет година. Судија Великог војног суда потпуковник Бранко Гаталовић, није се сложио са смртном казном Апису, Вуловићу и Малобабићу, па је удаљен из тог суда, а касније је пензионисан и до краја живота прогањан.

Регент Александар, као суверен, заменио је казне Миловановићу, Лазићу, Туцовићу и Вемићу са по 20 година затвора, а Чедомиру Поповићу и Раденковићу смањио је казне на 10 година затвора. Драгутин Димитријевић Апис, Љубомир Вуловић и Раде Малобабић изведени су на губилиште у близини Солуна и стрељани у зору 13. јуна (по старом календару) 1917. године.⁵⁵

Незадовољни извршењем смртне казне, министри чланови Демократске странке, који и поред свог настојања нису могли да измене смртну пресуду, поднели су оставке и изашли из коалиционе Пашићеве владе изазвавши тиме њену кризу.⁵⁶ Све је то лоше утицало на српске војнике на фронту, јер се радило о познатим и у јединицама омиљеним људима, истакнутим борцима за ослобођење свог народа. До највећег незадовољства дошло је у 10. пуку, састављеном од Чачана и Рудничана, али тињало је на целом фронту у Српској војсци. Ипак, није било отворене реакције.

⁵⁵ *Тајна превратничка организација*, извештај са претреса у Војном суду за офицере у Солуну, према белешкама вођеним на самом претресу, „Велика Србија“; Б. Нешковић, *исто*, стр. 222.

⁵⁶ А. Митровић, *Надрастање пораза и подела*, Историја српског народа, VI-2, Београд, 1994, стр. 132.

У току 1917. на Крфу и доцније, када су се вратили у Србију, Пашић и радикали су се правдали да Апис, Вуловић и Малобабић нису могли бити помиловани и да су морали бити стрељани због писане изјаве у којој је Апис признао да је имао извесну улогу у организовању Сарајевског атентата 1914, што је Аустроугарској послужило као повод да нападне Србију. Наводно, њиховим стрељањем се „ослобађала одговорности српска влада и круна“ за избијање Првог светског рата 1914. године. Наравно одговорност Србије за рат никада није ни постојала, јер је Аустроугарска рат против Србије годинама припремала, а сарајевски атентат је искористила као изговор. Но, у то време Беч је водио преговоре с Антантом да се закључи сепаратни мир. Поред осталог, постављао је и услов да Србија забрани рад својим удружењима и организацијама које су радиле против Аустроугарске, као и да се у Србији уклоне с положаја људи који су, по наводима Беча, организовали Сарајевски атентат 1914. године. Влада Николе Пашића се надала да ће, ако дође до сепаратног мира, бити у повољнијем положају при нагодби са Аустроугарском ако уклони људе које је Беч оптуживао за учешће у Сарајевском атентату. Александар, Пашић и Стојан Протић су још у Београду, у јулу 1914, знали за извесно учешће Аписа, Вуловића и Малобабића у организовању тог атентата, односно да је у њему непосредно учествовао Мухамед Мехмедбашић. Међутим, после Сарајевског атентата Беч је у свом ултиматуму захтевао од Србије да казни мајоре Танасковића и Милана Цигановића. Апис, Малобабић, Вуловић и Мехмедбашић нису помињани као лица која су била у вези с атентатом.

Апис је стварно дао поверљиву изјаву 28. марта (10. априла) 1917. да су он, Вуловић, Малобабић и Мехмедбашић имали одређену улогу у Сарајевском атентату, јер је био изненађен и потресен када је видео на оптуженичкој клупи Малобабића и Мехмедбашића. Желео је да им као храбрим и заслужним људима помогне. Признајући да је, преко Малобабића, суделовао у организовању Сарајевског атентата и да је Мехмедбашић био непосредни учесник у његовом извођењу, Апис је сматрао да ће не само спречити њихову осуду већ и да ће онемогућити и сам Солунски процес. У писму суду писао је: „Ја не бих ни у гробу могао бити миран при помисли да сам из ма којих разлога могао допустити да српски војни суд за официре заврши и доврши пресуду аустроугарског војног суда у Сарајеву и да том приликом српским судом буде осуђен једини Србин, муслиман (Мухамед Мехмедбашић) који је био учесник у протесту српског народа и омладине у Босни против аустроугарске тираније над српским племеном“.⁵⁷ У писму регенту Александру наглашавао је: „Да не би дошло до несрећне фаталности да српски војни суд за официре осуди ову двојицу српских осветника (Малобабића и Мехмедбашића) саопштио сам и предочио суду да морам све то пред судом да искажем да бих објаснио моје загонетно заузимање

⁵⁷ М. Живановић, *исто*, стр. 560.

за њих, које је било основна и полазна тачка за истрагу, која се односи на атентат на Ваше Краљевско Височанство“.⁵⁸ Али, на главном претресу Апис је одустао од тога да тај поверљиви исказ искористи за Малобабићеву, Мехмедбашићеву и личну одбрану, тако да о томе на суду није ни испитиван. Тек на обновљеном судском процесу, пред Врховним судом Народне Републике Србије 1953, видело се да су на Аписа и његове другове утицали они који су монтирали Солунски процес 1917, апелујући на њихову патриотску свест да из државних интереса не говоре о Сарајевском атентату.⁵⁹ Аписа су лако уверили да је у интересу Србије да се не послужи јавно својим писмом суду, па је он одржао обећање и није на суду говорио о Сарајевском атентату, што је Александру и радикалима само олакшало посао. Тако су Апис и његова два друга били уверени да дају животе у интересу своје отаџбине.

Очигледно, двадесет шестогодишњи регент Александар оценио је да је, после слома Србије 1915, и кризе изазване сукобом између Пашићевих радикала и „Црне руке“, дошао тренутак да вођство земље потпуно преузме у своје руке, да, прекорачујући уставна овлашћења, значајно ограничи парламентарни режим и да, при том, сузбије утицај организације „Уједињење или смрт“. Претње Аписових официра да ће уклонити регента и Владу, довеле су до заједничке противакције Александра, који је хтео да спроведе власт монарха самодршца, и Пашића, који је хтео да монополише одлуке за себе, што је резултирало Солунским процесом.

У историографији се помиње, без правих продубљивања, да је у свему томе имало значаја питање сепаратног мира са Централним силама. Постављено је питање да ли су регент и Влада стрелјали Аписа како би олакшали тај мир или су га ликвидирали управо зато што је сматрао да треба склопити сепаратни мир. Познато је да је званична Србија још 1915. године одбила понуде Централних сила, па је таква могућност искључена. А обе варијанте, у ствари, немају ослонац, ни у немачким ни у аустроугарским изворима.⁶⁰ Друга могућност је апсурдна због тога што су Апис и његова организација били најодлучнији противници Аустроугарске.

Александар је искористио прави тренутак да опасној Аписовој групи зада смртоносни ударац. На то су га, према неким изворима, подстицали официри Белорукци, који су га често и нетачно извештавали да би га раздражили и навели на суров обрачун са Црнорукцима. Регент је још на заседању Народне скупштине на Крфу, 1916. године, тражио да се усвоји закон о преком суду за официре, али су се томе успротивили и Влада и Скупштина. Зато су се Александар и Белорукци, вероватно, и одлучили да измисле атентат како би, на основу лажне оптужбе,

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ Б. Нешковић, *исто*, стр. 282.

⁶⁰ В. Дедијер, *исто*, стр. 737–751; А. Митровић, *Надрастање пораза и подела*, стр. 130–131.

добили изговор за ликвидацију Аписове организације. У томе су им помогли Пашић и његове страначке присталице, као и полиција.⁶¹

Црнорукци који су били у иностранству, и тако избегли прогоне, повели су снажну пропаганду против суђења у Солуну, а тиме и против престолонаследника, Пашића и радикала. На то је Пашић одговорио инструкцијама својим службама да код савезника оптужују нападаче као агенте Беча и Берлина. Ипак, погубљење Аписово и његових другова неповољно је одјекнуло и у иностранству. Посланици су јављали о „тешким утисцима“. Пашић је 29. јуна из Лондона добио извештај да „Србијина ствар почиње да губи симпатије због Солунске афере“ и да се сматра „да сте ви тај који сте ту аферу удесили како би скрхали најбоље наше официре – ваше противнике“. Француска је заузела резервисан став о кривици оптужених, али је британска влада изјавила да је процес законит и пресуде праведне.⁶²

На суду у Солуну стварно је утврђено само то да су оптужени организовали удружење „Уједињење или смрт“, иако је према Уставу и законима било строго забрањено стварање таквих удружења. Наиме, при изненадном претресу ствари пуковника Драгутина Димитријевића Аписа нађен је скривени Устав организације „Уједињење или смрт“, на којем је био оригинални Аписов потпис и чланова Врховне централне управе. Код њих су приликом претреса пронађени и други компромитујући материјали који се тичу карактера те организације.⁶³ Организација није била ни формално пријављена, ни регистрована код надлежних органа државне управе, али то и није била нека новост јер су Влада и регент знали за њено постојање.

О Солунском процесу Пашићева влада на Крфу издала је званично саопштење 22. јуна које се завршавало речима: „Бог је овом приликом спасао Србију. Очеvidно је и за најслабије памети да би Србија пропала да су завереници успели да убију носиоца државне власти и носиоце политике наслона на Споразум на силе. Завереницима не би тада ништа друго остало него да ступе у бој са савезничком војском на нашем фронту, или да се предају непријатељу...“⁶⁴ Покушавајући да оправда тешки злочин почињен на Солунском процесу, владина пропаганда ширила је неистините вести да су тим процесом ликвидирани „издајници отаџбине“, што је била најстрашнија од свих клевета, средство безобзирне политичке борбе. Јер, радило се о часном и поштену човеку и родољубу, кога је цело једно покољење официра и ватрених поборника народне мисли сматрало за савршен узор.⁶⁵

⁶¹ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 308.

⁶² П. Опачић, *Србија и солунски фронт*, стр. 47; М. Живановић, *исто*, стр. 625.

⁶³ АВИИ, пз, к. 474, ф. 1, р. б. 20/1–2.

⁶⁴ Б. Нешковић, *исто*, стр. 238.

⁶⁵ С. Прибичевић, *Диктатура краља Александра*, Београд, 1952; стр. 227 и 298.

У изјавама пред стрељање Апис и остали оптужени изјавили су да су невини, а у поруци мајора Вуловића свом пријатељу Тодору Михаиловићу остао је аманет да се Константиновић и Вељановић приволе да открију зашто су лажно сведочили да су видели покушај атентата на регента.

Пошто је било и других показатеља да је Солунски процес монтиран и да су оптужени осуђени на основу лажних исказа, Демократска партија је после ослобођења, 1918. године, дуго тражила обнову процеса, али увек без успеха, јер су на власти били они који су то суђење и водили. Неки „режисери“ тог процеса брзо су заузели високе положаје у државном апарату, па би обнова тог процеса значила, у ствари, покретање суђења против њих самих. Обнова Солунског процеса пред независним судом и јавношћу у којој постоји слобода штампе није била могућа у тадашњој Југославији. Ипак, о томе је у штампи вођена жестока полемика, па су неки листови забрањивани јер је полиција настојала да ту полемику угуши.

После помиловања и изласка на слободу са заточења на острву Улусу, близу Крфа, и по доласку у Београд, осуђени у Солунском процесу и њихови другови који су уклоњени из војске и државне службе приступили су широкој акцији прикупљања материјала за обнову процеса ради своје рехабилитације и рехабилитације Аписа, Вуловића и Малобабића. У томе су им помагали бројни другови, пријатељи и познаници, па су прикупили много историјске грађе која је помогла да се утврди истина.

Тек после 36 година дошло је до ревизије Солунског процеса. Наиме, на предлог јавног тужиоца Народне Републике Србије од 5. маја 1953, Врховни суд Србије донео је решење о обнови поступка. Поступак је одржан у Београду од 2. до 13. јуна 1953, уз присуство породица стрељаних и помрлих осуђеника, пред препуном двораном грађана, који су са највећом пажњом пратили његов ток. Солунски сведоци Вељановић и Константиновић порекли су своје исказе дате у Солуну 1917, изјавивши да су били изнуђени. У поновљеном доказном поступку, временски далеко од суђења у Солуну 1917, а и од ондашње политичке ситуације, интрига и страначких борби, суд је непобитно утврдио да је атентат на регента био инсцениран и да су на Солунском процесу били лажно оптужени и невини осуђени пуковник Српске војске Драгутин Димитријевић Апис и остали његови другови. Зато је Врховни суд Народне Републике Србије ставио ван снаге пресуду Великог војног суда од 5. јуна 1917. и пресуду Војног суда за официре у Солуну од 23. марта 1917, и све осуђене ослободио од оптужбе и огласио невиним.⁶⁶

Ипак после 36 година, када је у животу од осуђених био само Радоје Лазић, суд је таквом својом пресудом удовољио захтевима човечности, правде и правосуђа.

⁶⁶ М. Живановић, *исто*, стр. 619–638.

Сецесија и миротворци

Милорад Павловић и Новак Поповић, *Сецесија у режији великих сила*, Београд, 1996.

Др Милан Опачић, пуковник

Аутори Павловић и Поповић осмелили су се да научној и широкој јавности понуде на увид своја промишљања о тако сложеној, још увек магловитој и, надасве, „живој“ и „врућој“ теми. Књига „Сецесија у режији великих сила“, заслужује дужну пажњу и, посебно, знатижељу докле су аутори, својим опсежним и амбициозним научним подухватом, допрли у трагању за одговорима на питања о којима већ постоје, а у догледној будућности тек предстоје озбиљна сукобљавања прилаза, ставова и мишљења у југословенској, и светској, политичкој и научној јавности.

Прикупљајући информације и чињенице о теми коју истражују, аутори су били унапред свесни да ће се сусретати са бројним, сложеним и, чак, непремостивим тешкоћама у покушајима да допру до истине о трагичној судбини која је задесила претходну Југославију, а коју, још увек, највећма преживљава српски народ, просто зато што је она (истина), вољом светских моћника, уклоњена и, вероватно, дуго ће остати сакривена од добронамерних посленика научне мисли и најшире светске јавности.

Аутори су уверени да нико, и никада није успео да задржи закључану истину, да је она, штавише, увек одшкринута савести и храбрости слободоумних људи који, по правилу, припадају кругу власника њених „кључева“, тј. поданика светских моћника. Полазећи од таквог уверења, аутори су, такође, били свесни да је склапање „мозаика“ истине о злој судбини претходне Југославије тежак и дуготрајан посао који тек предстоји широком кругу истраживача, али су веровали и да, уграђујући овом својом књигом макар „каменчић“ у тај мозаик истине, остварују сврху свог пионирског, научног подухвата у тој тематској области.

За истраживачки и списатељски подухват, као својеврсни шлагворт, ауторима је послужила управо искрена и официјелна изјава државног секретара Сједињених Америчких Држава Џемса Бејкера, од 13. јануара 1995, пред члановима америчког конгреса, у којој он, на јасан и

недвосмислен начин, дефинише виност Словеније и Хрватске, а посебно САД, за разбијање претходне Југославије. Надовезујући се на тај тренутак излива савести Ц. Бејкера, аутори се са правом питају „Колико је белина које припадају чињеницама? Које су заправо намењене тајне, а које питања? И колико преседана правило може да поднесе? Зар ни код кривице, мотив више нема значење. И какав је то простор, волшебан у који је склоњена сва истина са овога тла...?“

Надахнути тим питањима онтолошко–филозофске природе, аутори своја уводна разматрања започињу, једновременно, филозофским питањем: *Quid est veritas* (Шта је истина)? и одговором – *Est resquae adest* (Ствар која је овде), предочавајући читаоцу да ће у књизи пронаћи „погубљене“ делиће и, свакако, неке од путоказа до истине о рушењу претходне Југославије, а посебно о трагедији српског народа, наравно у границама њихове скромне, на првој страници књиге изричито саопштене амбиције да *од докумената сачињене аргументе пажљиво утискују у празнине за разумевање онога што се догодило* (и још се увек дешава) на простору претходне Југославије. На трагу тог питања и исказане амбиције, аутори у уводном разматрању отварају мноштво питања у вези са југословенском трагиком и настоје да нас, макар и фрагментарно, уведу у сву њену сложеност. А она јесте и за дуго ће, вероватно, остати производ и поље сукобљавања циљева и интереса различитих унутрашњих и моћних, спољних чинилаца, о чијим су циљевима и интересима, делимично, наука и историја већ дале ваљане одговоре, па их често и сами препознајемо, али и о мотивима и амбицијама за које су докази и одговори дубоко скривени и недоступни, или се само наслуђују, па тек предстоји дуготрајно раздобље њихове научне демистификације.

Аутори у уводу, између осталог, постављају питање, иако су уверени да је до потпунијег и ваљаног одговора, за сада, готово немогуће доћи, како може Босна и Херцеговина, ако су претходну СФРЈ сецесионисти прогласили „тамницом народа“ у којој су народи својевољно живели, изградити слободно цивилно друштво, с обзиром на крајње хетерогене, силом сабијене етничке структуре у границе те државе. Такође, с разлогом питају аутори, да ли се свет, на прагу 21. века, налази на историјској раскрсници и на прелазу у нову епоху, коренито другачију од свих досадашњих – у епоху мира, или је ово само једна од успутних етапа просте замене биполарног, униполарним системом моћи, у којем ће универзални међународни мир и безбедност бити жртва реда, мира и интереса светских моћника или „светских жандарма“.

У првом поглављу књиге, посвећеном разматрању основних политичко–правних обележја амбијента, развоја и ескалације југословенске кризе, аутори се баве основним спољним и унутрашњим условима и узроцима који су водили ка продубљивању кризе и избијању грађанског рата, односно међунационалних сукоба у претходној Југославији. Посебну пажњу посвећују крупним политичким променама које су се, у

само предвечерје, догодиле у свету, а које су, по њиховом схватању, пресудно утицале да се збивања у претходној Југославији одвијају на тако драматичан начин. На основу пажљиве анализе свих тих промена, аутори уочавају да су најпресуднији утицај на профилисање нових односа у савременој међународној заједници, а самим тим и на догађаје у претходној Југославији, имали распад блоковске поделе света и система биполарне равнотеже и промоција тзв. новог светског поретка. Осим тога, у оквиру тих општих политичких промена, дошло је и до извесних дезоријентација у већ увелико одмаклим процесима интеграција Европе, а посебно Европске уније, што је и наметало потребу за њеним трагањем за својим „новим идентитетом“. Последице тог трагања никако нису могле мимоићи ни регион Балкана, који је историјски политички турсно подручје. Шта више, наслеђене историјске противуречности тог периферног подручја Европе, сукобљавање традиционалних, реалних или претпостављених интереса и све теже обуздавање моћи једине преостале светске суперсиле чинили су плодан амбијент за експлозију кризе на простору претходне Југославије.

Већи део првог поглавља аутори су, међутим, посветили неким специфичним обележјима политичко-правне конституције претходне Југославије, која су, према њиховом схватању, чинила реалне унутрашње узроке југословенске кризе. У ерозији политичке свести о СФРЈ као заједничкој држави њених конститутивних националних ентитета, растакању и дислокацији функција федералне државе на републичке чланице, уставном уређењу СФРЈ и, у оквиру тога, нарочито, конститутивном „сакаћењу“ Републике Србије Савезним уставом од 1974. године, као и у злоупотреби права народа на самоопредељење, аутори налазе основне унутрашње узроке продубљивања југословенске кризе, тачније плодну основу на којој је, стрпљиво и систематски, припремана стратегија разбијања заједничке, савезне државе и сецесија неких југословенских република. Шта више, аутори у тим унутрашњим узроцима виде и нека основна упоришта за интернационализацију југословенске кризе, која ће актерима сецесије у време експлозије кризе и почетних, међународних оружаних сукоба послужити као основ и мотив за прибављање међународног легитимитета за своје сецесионистичке подухвате.

Реално вреднујући и документовано аргументујући основне чиниоце, спољне и унутрашње, који су, по њиховом схватању, одлучујуће допринели продубљивању кризе и избијању грађанског рата у претходној Југославији, аутори читаоца, методолошки и логички коректно, уводе у друго поглавље своје књиге, посвећено почетку оружаних сукоба и насилној сецесији бивших југословенских република – Словеније, Хрватске и Босне и Херцеговине.

Пратећи хронолошким редом почетак и ескалацију оружаних сукоба на простору претходне Југославије, аутори сасвим тачно запажају и, у документацији којом располажу, налазе веома чврста и убедљива упоришта за доказивање да је изазваној и легитимној примени оружане силе федералне државе претходило дуготрајно и систематско „правно

насиље“, којим су, позивањем на право народа на самоопредељење, тачније једностраним тумачењем и злоупотребама тог права, дерогирана овлашћења савезне државе. За тим правним насиљем уследио је и, дуго припремани и вешто скривани, сценарио оружаног насиља бивших југословенских република, које су користиле своје нелегалне оружане формације, које крајње ограничена употреба легитимне оружане силе савезне државе није могла да обузда. У томе аутори виде преломни тренутак, који је дефинитивно определио даљи развој југословенске кризе, односно у којем су међунационални оружани сукоби и насилна сецесија постепено прерасли у општи и неповратан процес рушења федералне државе. Саветодавна мишљења Бадинтерове арбитражне комисије с краја 1991. године, у вези с правном квалификацијом аката сецесије, која аутори на крају тог поглавља коментаришу, и која су чудном „метаморфозом“ претворена у „арбитражну пресуду“ Европске уније о наводном спонтаном распаду федералне државе (Југославије), била су, сматрају аутори, својеврсна легитимација и снажна подршка актима сецесије, али и оружаном насиљу, којом су се Словенија и Хрватска, а нешто касније и муслиманско-хрватска коалиција Босне и Херцеговине, дефинитивно приклониле ради остварења својих циљева.

У трећем поглављу посвећеном анализи улоге великих сила и међународних чинилаца у режирању токова и решавању југословенске кризе, аутори хронолошки прате интернационализацију кризе и њено прерастање од унутрашњег питања СФР Југославије у предмет све дубљег уплитања и све пресуднијег утицаја и безусловног арбитражања. Суптилном анализом најважнијих елемената релевантних докумената Европске заједнице и КЕБС-а поводом југословенске кризе, не упуштајући се у озбиљније разматрање околности и мотива који су их условили, аутори указују на несхватљиво нагле промене односа тих међународних чинилаца, од заступања ставова о јединственој Југославији, преко подстицања и легализовања сецесије, до екскомуникације и кажњавања (завођења прво делимичних, а потом и свеобухватних санкција) СР Југославије и, посебно српског народа. У том процесу, аутори запажају и аргументовано фиксирају тренутке, брзе и међународноправно неосноване трансформације Европске заједнице, а посебно КЕБС-а, од пружаоца добрих услуга и посредника у решавању југословенске кризе до институционализованих инструмената селективне и једностране међународне принуде.

Други, знатно опсежнији део истог поглавља, садржи изузетно вредну анализу ангажовања Уједињених нација у решавању југословенске кризе. Аутори тачно запажају да се светска организација у решавање југословенског случаја укључила релативно касно, заправо у време када су улоге инволвираних међународних актера већ биле подељене и када је било готово немогуће да избегне већ озаконјене двоструке стандарде (рестриктивне за српску страну, а благонаклоне за све остале стране у југословенској кризи) у приступу и тражењу решења кризе. Систематски и аргументовано, аутори доказују како су се од почетних опреде-

љења, заснованих на слову и духу Повеље у време прихватања Венсовог плана, и утврђене, непристрасне заштитне улоге Мировних снага УН (УНПРОФОР), Уједињене нације и њихове мировне снаге, следом често противуречних докумената, постепено претварале у заступника интереса једне стране у сукобу, тачније оних страна у југословенском случају које су супротстављене СР Југославији и српској страни. Захтев за ангажовање снага НАТО-а и Западноевропске уније у југословенском случају и, противно Повељи и досадашњој пракси Уједињених нација, пристанак Савета безбедности да удовољи том захтеву, чине, по мишљењу аутора, преломни тренутак, који је довео до тога да се Уједињене нације ставе у службу интереса једне стране (тј. „антисрпске“ коалиције), односно да и оне саме буду негативно инструментализоване. А када су Уједињене нације већ прихватиле неку врсту „трансмисионе“ и „послушничке“ улоге у решавању југословенске кризе, више се није могао избећи снажан уплив интереса муслиманског чиниоца и њихов веома организован утицај на профилисање свих потоњих поступака и акција међународне заједнице у југословенском случају.

У последњем, четвртном поглављу књиге, посвећеном ангажовању Мировних снага УН (УНПРОФОР) на тлу претходне Југославије, аутори систематски и веома детаљно образлажу хронологију акција и резултате њиховог ангажовања у Хрватској, Босни и Херцеговини и Македонији. У том, по изворним документима, подацима и илустрацијама најбогатијем делу књиге, посебно су вредна запажања аутора о томе како се, према интересима инволвираних светских чинилаца и развоју ситуације у бившим југословенским републикама, мењала позиција, па и сам мандат Мировних снага. Аутори веома пажљиво анализирају остваривање мандата УНПРОФОР-а са становишта изворног критеријума непристрасности, који је суштински „знак распознавања“ Мировних снага УН, и посебно образлажу последице које су настале одустајањем УНПРОФОР-а од првобитне улоге у спровођењу Венсовог плана у Хрватској, његовим делимичним повлачењем и преименовањем у Операцију УН за обнављање поверења (УНКРО).

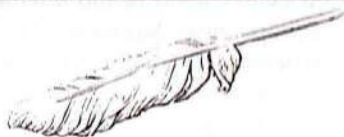
Веома су интересантна и теоријски провокативна промишљања аутора о преседану створеном организовањем Мултинационалних снага за брза дејства (РРФ) и њиховим повезивањем са УНПРОФОР-ом, чиме је, фактички, суштински модификован механизам мировних операција УН и „пробијен зид“ између Главе VI Повеље о мирном решавању међународних спорова и Главе VII Повеље о примени колективних, принудних мера против прекршилаца светског мира. Аутори се, међутим, не заустављају на томе, већ настоје да, анализом процеса и мере претварања мировних снага УН у Босни и Херцеговини из „снага за очување мира“ у „снаге за наметање мира“, проникну и назначе нове преседане који су већ настали или су тек у фази обликовања, а који могу обележити будућност мировних операција Уједињених нација.

У завршном делу тог поглавља аутори образлажу сажету хронологију догађаја и акција међународне заједнице и, превасходно, Уједиње-

них нација, који су претходили преговорима у Дејтону (Охајо—САД), а који су, уз непосредно учешће југословенских актера и инволвираних међународних фактора, 21. новембра 1995, довели до потписивања Дејтонског мировног споразума.

Квалификујући Дејтонски споразум као, неспорно, нову етапу у решавању кризе на простору претходне Југославије, аутори хронолошки и систематски излажу све значајније поступке и акције Уједињених нација, других међународних чинилаца, па и неких од југословенских актера, везане за имплементацију тог споразума, односно за испуњење међународних обавеза које су, на основу тог споразума, његови потписници сами преузели. Завршавајући анализу ангажовања Уједињених нација у решавању југословенске кризе јануаром 1996, аутори већ на основу досадашњих поука виде реалну опасност да се Уједињене нације претворе у „трансмисију“ геостратегијских и спољнополитичких интереса креатора новог европског и светског поретка. Политика двоструких стандарда, неправедне и неосноване екскомуникације СР Југославије и једностране медијске, али и официјелне сатанизације „српске стране“, на којој су Уједињене нације дуго истрајавале, пред напрасним открићем неких „тајних извештаја“ о монтираним злочинима и кривици оне „друге стране“, постепено сплашњава и уступа место оним правим, оригиналним критеријумима и начелима на којима је саздана светска организација. Остаће, свакако, „горак укус“ што је управо њеном (мада не и само њеном) мировном мисијом на тлу претходне Југославије, како то аутори кажу, „насилна сецесија проглашена легитимном, а одбрана легитимне државе побуном“, али и нада да ће откривање још многих „загубљених“ истина о југословенском случају повратити Југославији и српском народу традиционални углед и место које му у светској заједници припадају, а Уједињеним нацијама достојанство најширег демократског међународног форума.

Тема којом се у овој књизи, на систематичан, документован и лако читљив начин, баве аутори, обрађена је на око 350 страница. Књига је опремљена са 25 прилога, односно има 135 страница различитих, значајних докумената и богато илустрованих прегледа, шема и картографских приказа, који чине богатство изворне грађе за сва будућа истраживања те тематике. На страницама ове књиге, читаоци могу наћи одговоре, или барем кључне елементе за одговоре на питања везана с решавањем кризе на простору претходне Југославије, а посленици научне мисли нове теоријске изазове за даље и дубље понирање у збиљу овог простора која још увек траје. У сваком случају, аутори – Павловић и Поповић, прихватили су се пионирског и смелог подухвата да потпуније обраде збиљу југословенске кризе у тренутку када је она још „жива“.

Aspirations of earlier and modern hegemonists to domination over the world economy

Prof. D Sc Vladan Jovašević

Capitalist system of economy, positions of individual economic associations and societal groupings, as well as the actions of state bodies and organs in the economic and societal life make the foundations of economic activities and relationships in modern times. These factors cause the uneven dynamics of economies of different regions and countries. Big economic enterprises exploit natural resources and labour power of subjugated nations, and in the world market appropriate considerable super-profits. Those states that behave aggressively subjugate politically many other countries. Upon such foundations political and economic contrarities between different political groupings and gaps between rich and poor nations become deeper. From time to time the leading bourgeois states provoke and enter their mutual political and military conflicts. In the First World War came into mutual conflicts military-political blocs consisting of states with similar social orders and political aspirations. During the interval between the two world wars, however, blocs of states with different political regimes – the liberal-democratic and the fascist ones – were in conflict, and in this conflict entered also the organized socialist forces. Therefore the relations between all these political powers became very complex and contradictory. In the second half of the 20th century the „cold war“ raged all over the world.

In the last period the world is dominated by a single super-power – the United States of America. In its endeavours toward imposition of own leadership and own ideological views concerning society and practice of bourgeois political order and economic system to the entire world, it starts creating a „new world order“ and spreading such order all over the planet. The protagonists of this order are striving, first of all, to establish in the international framework the bourgeois political systems and the open market economy. At the same time, however, they are burdened with numerous fundamental deficiencies, which will be inevitably becoming even more numerous and grave. Simultaneously in the world are emerging and increasingly felt tendencies toward the multipolarism.

Methods applied by modern aggressors in the internal and foreign politics are more diverse and flexible than the ones applied by the fascists. In the final analysis, however, the former and modern hegemonists have the same goals and intentions in the societal reality, even though their actions are different in forms and methods of their attainment.

The Yugoslav crisis and civil war

Prof. D Sc Smilja Avramov

After considering the crisis in Yugoslavia, which culminated in 1991, in the framework of political changes in Europe after the disintegration of the eastern bloc, the author makes a comparison between two civil wars waged in this region – the one of 1941–1945 and the recent one of 1991–1995. Both these wars were given legitimacy by being recognized by the West. Destabilization of Yugoslavia was in the period between two world wars included into programmes of two totalitarian systems – the communist and the nazi ones, whereas the western democratic countries kept an opposite side and in multilateral agreements appeared as guarantors of territorial integrity of this country.

For the first time in history the West and the East found themselves together in the destruction of Yugoslavia, manifesting through this destructive action their solidarity in the post-soviet era.

The author analyses the internal causes of disintegration of Yugoslavia via its constitutional mechanisms and hypocrisy of the leading team of politicians of republics that were constituting Yugoslavia, and thereafter the role of the European Community, which has, in the author's opinion, stricken the mortal blow to Yugoslavia, contrary to the obligations it undertook on Brijuni Islands on July 7th, 1991.

Contrarities that emerged in the process of solution of the Yugoslav crisis between the normative sphere and the political imperatives of the two leading powers – the USA and Germany – discredited the entire legal establishment and led the world into the phase of extreme instability. In this sense the Yugoslav crisis and the destruction of Yugoslavia exceed their local frames. Yugoslavia is today a microcosmos of problems that are burdening the entire world community.

After the diplomatic and military violence it has perpetrated against Yugoslavia the West will have to give answers to two fundamental questions of the international legal science – the right to insurgency and the right of defence, i.e. to the question of where nowadays is the limit of the right of a state to its defence, and under which conditions the right to insurgency becomes legitimate. This question must be answered not only because of Yugoslavia but also because of relations in own yard of the West: between the Great Britain and Ireland, Falklands and Gibraltar; between France and Corsica; between the USA and natives and Negroes; between Spain and Basque Provinces; etc.

The armed forces in the foreign policies of the United States of America

D Sc Todor Mirković, Colonel, rtd

In the first part of the article the author considers the relationship between the armed forces and the foreign policies of a country, particularly of the USA, as well as certain specifics (geographic, historical and develop-

mental) of this world power. In the article are for the USA explained certain specific concepts, such as national security, national and military strategy (similarities and differences), national security interests and goals, national security obligations, and the like. The author considers the unity of the foreign and military policies of the USA and forms of participation of the American military establishment in formulating and adoption of national security and foreign policies of the USA, as well as in reaching the decisions concerning the safeguarding of national interests and the attainment of strategic goals, while by making an insight into the influence of the armed forces on the foreign policies of the USA and by an analysis of functions of the American National Security Council, and of working out of strategic and intelligence estimates, presents the influence of the armed forces on the foreign policies of the United States of America.

The military support of implementation of the foreign policies of the USA – from building up of relations of alliance and partnership, demonstration of power, military presence in foreign territories and engagement in local and regional conflicts through to offering the military aid and armament – makes a significant form of participation of the armed forces in the attainment of political interests and strategic goals of the USA – stresses the author.

The article is concluded by a consideration of the role of the armed forces in the foreign policies of the USA in new international framework – in the building up of a „new world order“, wherein the USA play the leading role.

Orientation of Italy to the Mediterranean

Boško Antić, Captain Y.N.

The geographic position of Italy predestined its orientation to the seas. In the entire course of its development this central mediterranean country was trying to win and keep the leading place in the region. Although consistently implementing the naval strategy of the NATO, Italy also has its own national interests in the Mediterranean.

In keeping with its „new model of defence“, Italy is reducing the numerical strength of its armed forces, while increasing the strike power of its Navy, whose forces it deploys in such a way that they will be able as effectively as possible to operate far from the Italian shores, and also strengthening the air forces component. In addition to already built warships a modernization of the Italian fleet forces, based on own shipbuilding capacities and manufacturing of ship armaments and equipment, is being planned and carried out.

Italy is presently the most powerful naval country of the Mediterranean, not taking into account the US 6th Fleet and the reinforced French Mediterranean Flotilla, whose main theatre of operations lays in the Atlantic Ocean.

On national defence strategy

Prof. D Sc Milanko Zorić, Colonel

A systematic and synthetic review of salient matters of strategy of national defence of FR Yugoslavia within the frames of the new international order. Vital state and national interests and goals, external political situation, geostrategic position, economic abilities, available human resources, and tangible military threats make the basic determinants of strategy of every country. General postulates serve as the leading ideas and comprise functions, goals, principles and forms of defence, matters concerning alliances and partnerships, and other relevant matters of strategy.

Military defence relying on own forces is the main form of defence, and is carried out by the armed forces based on the general military service obligation, relying to the people and state, also on eventual allies. Deterrence and thwarting an armed aggression from abroad attempted with a radical or limited goal, waging a defence war with the aim of attaining victory over the enemy, also prevention or elimination of a state of emergency brought about and provoked by an armed rebellion or subversion – all these are essential components of military defence. Civil defence and protection, economic and psychologic defence are closely connected with the military defence and make a unique and indivisible whole. Strategic doctrine of defence should be realistic and well thought out, developmental and innovative, also in keeping with the available forces, resources and objective conditions.

Impact of polygon training on the social climate

Prof. D Sc Desimir Pajević, M Sc Jan Marček, Lt. Colonel, Nedeljko Đenić

Quality of social climate is one of significant prerequisites for the success of military students. It is therefore important to study and monitor the social-psychological climate in student platoons also in the course of their polygon training, where conditions as similar as possible to the combat ones are created. In connection with this the basic aim of the research was to assess the impact of work and life at the polygon to the social climate and changes in social perception of students, also to the evaluation of members of a group-platoon. The sociometric criteria were „combat mission“ and „socialization in free time“.

Results of the research show that the polygon training contributed to a better mutual understanding of students and to building of fight criteria for assessment of personal characteristics and traits pertinent for sociometric criteria in evaluation. In this type of training students perceive more objectively the role of a military leader, which means that the polygon training contributes to a more thorough and comprehensive approach in the evaluation of characteristics of personality in application of both criteria. Military leaders (platoon leaders) in their role of appraisers more surely appraise characteristics significant for the „combat mission“ than those significant for „socialization“.

The author reviews the development of the modern art of war and possible consequences of its application. He stresses that the art of war was being developed under the influence of initial processes of development brought about by the combined application of knowledges of polemology and results of modern scientific and technological revolution to the preparation and conducting of combat operations and their support activities in the armed struggle. Application of automatization, computerization and cybernetics has made possible the use of many human nervous functions in the application of the art of war and has considerably contributed to its scientification, i.e. to the constitution and adoption of its most significant development process. This has accelerated its development, and consequences of all these can trigger and bring about the apocalyptic doom of humanity.

Scientification of the modern art of war has made possible to the present and future warriors to integrately apply the „intellectual technology“ and transcendental, intellectual-artistic, scientific, expert, technical and other knowledge in the domains of the art of war and all the domains of the societal consciousness, to the preparation and conduct of combat operations and other means. Results of their application and use in a possible war can be decisive in the survival of humanity. Fully aware of all this, humanity must find an alternative for its survival, and this means that it should reject the art of war applied with the use of mass destruction weapons and means.

Language of the art of war and thinking

M Sc Radivoj Ninić, Colonel

Mind as power of principle (Kant) and intellect as power of thinking (Kant, Hegel) are those fundamental properties of man that make him the dominant creature of nature. Development of mind makes possible the development of intellect (thinking), and the intellect (thinking), i.e. the ability of thinking and self-examination, make us human in the highest measure. Thinking is manifested by language. Language is product of thinking and has a reverse function – by knowing the language and by its development we develop the thinking. Our thinking process always follows the paths of a language, because in order to speak that language (to communicate) we must also think in it. The language of the art of war is therefore the reflection of thinking in this particular field of activity, although the thinking is frequently being developed also outside the dialectic logical normatives, so that the great part of the language follows that pattern.

Transformation of spirit of professional army

D Sc Ljubomir Kasagić

The author attempts to call attention to certain lack of directional adaptation and to certain inconsistencies in the attainment of basic goals and tasks of training and educational institutions. He also tries to suggest the direction of transformation of spirit of a professional soldier.

Results of researches and experience from the last war in the areas of former Yugoslavia show that the existing andragogic didactic-methodological and social-psychological practice insufficiently stimulates the realization of training goals regarding the development of personality of military leaders. Formation of profile of personality of officers at all levels is connected with the nature of military activities, which demand subordination and collective carrying out of missions and tasks. This narrows down the space for an authentic expression of personality and for preservation of individuality, while encouraging the formation of reactive personalities, whose typical trait is tendency to subjugation of others and to a destructive behaviour, or an another extreme – formation of submissive personalities, with an expressed need to be subordinated to others, thus fleeing from personal responsibility to the protection offered by an authority. The military environment, however, demands the personality which is both authentic and reactive, and effects upon its members both repressive and democratic influences, thus seeking a compromise between the authentic and the reactive personality.

Application of expert systems in communication command and control in an operative unit

D Sc Đorđe Matić, Colonel

Command-information systems make the technological basis for support of command and control, gathering, procession and distribution of data and information, as well as of planning, estimate of situation, decision making, and other activities performed by commands and staffs.

Within the frames of the process of estimate of situation of a great significance are expert systems, such as computer programmes, by means of which the knowledge of experts is built into the command-information systems, thus increasing the quality of support of command and control activities.

Command and control over communications in an operative unit is a complex and comprehensive task, which must be solved quickly and by processing of great quantities of data. In the solution of this task the expert systems, along with the automatization of routine functions, can help communication officers in their planning and organization of communications needed in the future combat operations. The article contains a digested description of an expert system for command and control over communications in an operative unit. By its use the communication officers can in real time process and evaluate a great quantity of data and get several valuable

proposed solutions for the organization of communications. This model of an expert system can be used as a basis for working out of expert systems for the needs of chiefs of other staff sections of operative units.

Press of the national liberation movement in Yugoslavia 1941–1943

Prof. D Sc Miloje Pršić, Colonel

From 1941 to 1943 in Yugoslavia were published several thousand copies of different publications, bulletins and newspapers. Their publishers were the Communist Party of Yugoslavia, i.e. its Central Committee, lower Party organs and organizations, also the Main Staff (and lower level staffs) of the national liberation detachments of Yugoslavia, different formations of the National Liberation Movement, and mass anti-fascist organizations.

Thematic structure and contents of these publications were versatile. Published were articles on the chetnik movement of Draža Mihailović, on the Yugoslav government in exile, on situations and events on the Yugoslav and world fronts, on relations with the Allies, on the cooperation between the occupators and the Yugoslav quislings, on the national and social questions, war crimes and genocide, and the like. Contents of publications printed in Croatia and Slovenia, however, differed from the contents of publications printed by the supreme leadership of the Yugoslav National Liberation Movement. In publications printed in these Yugoslav provinces prevailed texts written, with peculiar terminology, on the solution of their national questions, on the establishment of their own authorities and armed forces, while they lacked information on the situation in other regions of the Yugoslav theatre of war.

The leaders of the National Liberation Movement were well aware of the significance of the press, particularly regarding the interpretation of the political and military strategy of the liberation war, and therefore these publications were the basic mass instrument in the practical propagandistic work. Generally taken, the press of the National Liberation Movement was presenting its ideological image, and its contents are significant in getting an insight into the organizational structure of that movement and for understanding the directions of radicalization of social and national aspects of the war in Yugoslavia, as well as the methods applied in a definitive settling of accounts with the ideological and other adversaries of the movement.

As the instrument of propaganda, this press was contributing to the spreading and development of the liberation movement, to strengthening and preservation of combat morale of fighters and active participants of the liberation struggle, and of the combat spirit of entire units of the Liberation Army, to justifying the goals and methods of the armed struggle, and by the power of the written word to corroding and destroying the will for fighting of the adversaries of the movement, and to spreading of defeatism and misinformation in their ranks.

The press of the National Liberation Movement contains very valuable data for comprehensive studying of the Yugoslav National Liberation War, for the assessment of intensity of that armed struggle and of its transformation, for understanding the ways of attainment of the basic aims of that war,

and the peculiarities of propaganda activities, particularly in Croatia and Slovenia, also the change of attitude of the Allies toward the National Liberation Movement by the end of 1943, and the like. Its contents doubtlessly explain the character of the armed struggle in Yugoslavia during that war, and its peculiarities in certain parts of the Yugoslav theatre of war. As a mass medium for propaganda activities it was in a great measure functional in the attainment of the goals of that war.

Views of Nikola Tesla on wars

M Sc Branimir Jovanović

Nikola Tesla was a contemporary of a number of local and world conflicts and frequently took part in discussions on wars waged in his times. In his deliberations he encompassed almost all aspects of the modern warfare – from the military-political, historical-societal and geopolitical through to the psychological one. Wars were to him mostly mechanical processes to which basic laws of mechanics can be applied. In his observing wars from that standpoint he was also using the statistical analysis. A great significance he attributed to the role of technology in future wars. It should yet be inquired in connection with this whether Tesla was a forerunner of modern war analysts. His thought on wars was not idealistic but rational and humanistic. He possessed a stratified patriotic feeling, which moved from devotion to the Serbian people to the ideal of cosmic belonging to the community of living creatures. The cognitive basis of Tesla's views on wars, significant for understanding his complex personality, has not been sufficiently researched, and it can be seen that he was subjected to different influences – from the religious to the scientific-philosophical ones.

General Franjo Zah (1807–1892) – soldier and politician

Božidar Jovović

Almost half of his life General Franjo Zah (of Czech origin) devoted to Serbia, to its Army and politics. He considered Serbia his second homeland and fought for her with the most ardent patriotism. He was one of founders of the Serbian state strategy, an ideological advocate of the famous Serbian national programme „Nachertaniye“, creator of the modern Serbian military academy, military leader in Serbian wars for national liberation and unification of the Serbs, and educator of numerous generations of Serbian officers. Many Serbian and foreign historians dedicated much of their work to this honoured personality of the Serbian military history. Serbian rulers and politicians appreciated his opinions and showed their trust by engaging him as an adviser. He was moving in the highest circles of the Serbian state politics and was a mediator in many important state affairs. As a gesture of gratitude and reverence for the services he offered to Serbia, to its people and Army, the King Milan Obrenovich granted him „a pension equalling his entire salary, in recognition of his outstanding merits for the Fatherland.“

Colonel Dragutin Dimitrijević Apis was one of the most prominent, authoritative and influential personalities not only in the Serbian Army but also in the public life of Serbia of his time. In June 1917, however, against him and a group of Serbian officers, charged to have perpetrated the criminal act of organization of the overthrow or assassination of the then regent of Serbia Alexander Karageorgevich, as well as to have secretly founded the organization „Unity or Death“, was mounted a process before the military tribunal for officers. On the basis of false testimonies and forged documents Apis and his associates were sentenced to death and shot.

Prétentions des hégémons anciens et modernes de dominer l'économie mondiale

Prof. dr Vladan Jovašević

La base des activités et des rapports économiques internationaux dans les temps modernes est composée du système capitaliste de marchandises, des positions des associations économiques et sociales, des actions des organismes de l'Etat dans la vie politique et économique. Ces faits provoquent une dynamique déséquilibrée des économies des régions différentes, même des pays entiers. Grandes entreprises économiques exploitent les richesses naturelles et la main d'oeuvre des peuples subordonnés et, sur le marché mondial, réalisent extraprofit considérable. Les Etats agressifs introduisent dans la pratique la politique de dépendence pour de nombreux pays étrangers. Sur ces bases on approfondie les controverses politiques et économiques entre les groupes différents au point de vue politique, ainsi que les différences entre les peuples riches et pauvres. Les leaders parmi les Etats de type bourgeois, de temps à temps, prennent le contact mutuels de nature politique et militaire qui sont souvent conflictuels. Durant la Première guerre mondiale, on a vu en conflit les blocs politico-militaires qui n'ont pas eu de régimes sociaux différents. Dans l'intervalle des deux cataclysmes mondiaux il y avait des conflits des blocs politiques différents – libéralo-démocratique et fasciste. Dans ce conflit on a vu entrer les forces socialistes. C'est pourquoi les rapports entre ces forces politiques mentionnées sont très complexes et contradictoires. Durant la seconde moitié du 20. siècle, on a vu la „guerre froide“.

Dans un dernier temps, on voit le monde dominé par une superpuissance – Etats Unis d'Amérique. Cet Etat tente d'imposer au monde son leadership, les points de vue idéologiques et la pratique du système bourgeois de la société et de l'économie. C'est pourquoi, cet Etat crée la „nouvel ordre mondial“ et son élargissement à la planète. Les protagonistes de ce processus, avant tout, insistent de réaliser dans le cadre des relations internationales les systèmes politiques correspondants et le marché économique ouvert. Cependant, ils sont pleins des défauts qui ont la tentation d'augmentation. En même temps, dans le monde, on voit la création des tendances du multipolarisme.

Les méthodes des agresseurs modernes concernant la politique extérieure et intérieure sont très variées et beaucoup plus riches que celles de l'époque fasciste. Les hégémons anciens et modernes, en fin de compte, ont les mêmes objectifs, mais leurs actions sont différentes, donc adaptées aux formes de réalisation.

Auteur examine la crise yougoslave, qui avait atteint son zénith en 1991, dans le cadre des changements géopolitiques en Europe après la dissolution du Pacte de Warsovie, puis elle montre parallèlement deux guerres civiles sur le même espace: celui de 1941 à 1945 et contemporaine de 1991 à 1995. Les deux ont une pseudolégitimité de l'Occident. Dissolution de la Yougoslavie dans la période entre deux guerres mondiales a été une partie de programme des deux systèmes totalitaires: communiste et naziste. Les démocraties occidentales ont été de côté opposant et ont apparu comme les puissances garantissant l'intégrité territoriale de pays.

Pour la première fois dans l'histoire, l'Ouest et l'Est se sont trouvés ensemble en détruisant la Yougoslavie et, à travers cet acte destructif, ils ont manifesté leur „solidarité“ dans la période postsoviétique.

Auteur fait une analyse des causes internes de désintégration de la Yougoslavie passant en revue le mécanisme constitutionnel et l'hypocrisie de l'équipe dirigeant des républiques composant la Yougoslavie, puis le rôle de la Communauté Européenne qui, d'après l'auteur, a fait le coup mortel contre la Yougoslavie, contrairement les obligations prises à Brioni le 7 juillet 1991.

Les contradictions nées durant la résolution de la crise yougoslave concernant les normes juridiques et les impératifs politiques des deux puissances – EUA et Allemagne, ont discrédité l'ordre juridique entier et ont mené le monde vers une instabilité extrême. Dans ce sens la crise yougoslave et la destruction du pays dépassent le cadre local. La Yougoslavie est devenue un microcosmos pesant sur la communauté mondiale entière.

Après la violence qui a été exercée contre la Yougoslavie, tant diplomatique que militaire, l'Occident doit offrir la réponse aux questions suivantes, posées par la science juridique internationale: le droit à la rébellion et le droit à la défense. Autrement dit, la question est la suivante: où se trouve la frontière entre le droit de l'Etat à la défense et le droit à la rébellion et sous quelles conditions ce dernier reçoit la légitimité. C'est surtout concernant le rapport entre la Grande Bretagne et l'Irlande, les îles Malvinas et le Gibraltar; la France et la Corse; EUA et la question des rapports avec les indigènes et les Noirs; l'Espagne et les Basques etc.

L'armée dans la politique extérieure des Etats Unis d'Amérique

Dr Todor Mirković

Auteur, dans une partie d'introduction, examine les rapports entre la politique extérieure et la politique militaire d'un pays, en particulier les EUA, ainsi que certains points spécifiques – géostratégiques, historique, de développement – de ce grande puissance mondiale. Dans cet article on explique certains termes spécifiques ainsi que la sécurité nationale, la stratégie nationale et militaire, les obligations de sécurité nationale et autres. Auteur examine aussi l'unité de la politique militaire et la politique extérieure des EUA et les formes de participations de l'établissement

militaire américain dans la formulation de la politique de sécurité nationale et la politique extérieure des EUA, ainsi que la prise des décisions concernant la protection des intérêts nationaux et la réalisation des objectifs stratégiques, vu à travers le travail du Conseil de sécurité national, l'élaboration des évaluations stratégiques, examine l'influence de l'armée la politique extérieure des Etats Unis d'Amérique.

L'appui militaire dans le processus de réalisation de la politique des EUA – à partir de la construction des rapports d'alliance et de partenariat, la démonstration de la force, la présence militaire sur les territoires étrangers et engagement dans les guerres locales et régionales, jusqu'à l'offre de l'aide militaire et la livraison de l'armement – est une forme significative quant à la réalisation des intérêts politiques et des objectifs stratégiques des EUA, souligne auteur.

A la fin, auteur examine le rôle de l'armée dans la politique extérieure des EUA sous de nouvelles conditions internationales – la construction du „nouvel ordre mondial“, donnant aux EUA le rôle prédominant.

Orientation de l'Italie vers le Méditerranée

Boško Antić, Capitaine de Vaisseau

La position géographique de l'Italie a déterminé son orientation maritime. Durant l'histoire de développement, ce pays méditerranéen central a tenté de prendre la position de tête dans la région. Malgré la réalisation stricte de la stratégie maritime de l'OTAN, Italie a aussi ses propres intérêts nationaux dans la Méditerranée.

D'après le „nouveau modèle de défense“, les forces armées italiennes sont diminuées, mais la possibilité de frappe est augmentée, surtout quand il s'agit de la Marine qui est groupée de façon que ses actions soient efficaces loin des côtes nationales, parallèlement la force aérienne est renforcée. Sauf des navires déjà construits, on planifie la modernisation de la flotte appuyée à la possibilité de construction des chantiers navals nationaux et à la production nationale de l'armement.

Italie est, à présent, la force la plus grande dans la Méditerranée, à l'exception de la 6. Flotte des EUA et de l'Escadre méditerranéenne renforcée de la France qui a son axe d'effort sur l'Océan Atlantique.

De la stratégie de défense nationale

Prof. dr Milanko Zorić, Colonel

Dans ce travail, l'auteur examine d'une façon systématique et synthétique les questions de la stratégie nationale de défense de RF de Yougoslavie dans le nouvel ordre international. Les intérêts de l'Etat et nationaux de rang vital, ainsi que la situation politique internationale, la position géostratégique, les possibilités économiques et le potentiel humain, sont les déterminantes stratégiques de défense de tout pays au monde. Les postulats généraux servent comme idée directrice et enveloppent les fonctions, les

objectifs, les principes et les sortes de défense, les problèmes des alliances et de partenariat et les autres questions relevant de la stratégie.

La défense militaire par les forces propres est la forme principale de défense, son pivot se trouve dans la force de peuple et de l'Etat, éventuellement dans la force des alliés. La dissuasion et la défense contre l'agression extérieure avec l'objectif radical ou limité, conduite de la guerre défensive ayant pour but la prise de victoire contre l'ennemi, interdiction et élimination de l'état de siège provoqué par la rébellion et par la subversion sont les composantes prédominantes de la défense militaire. La défense civile et la protection, défense économique et psychologique sont liées à la défense militaire et font un entier compacte. La doctrine stratégique de défense doit être réelle et constructive, développée et inventive, coordonnée avec les forces disponibles, les moyens et les conditions objectives.

Influence de l'instruction de polygone sur le climat social

Prof. dr Desimir Pajević, mr Jan Marček, Lieutenant-Colonel, Nedeljko Đenić

La qualité du climat social est une de très significatives conditions du succès des étudiants. Aussi, il est important d'étudier le climat socio-psychologique dans les sections des étudiants et surtout durant l'instruction pratique de polygone, où on crée les conditions simulaires aux celles regnant sur le champ de bataille. Lié avec cela, le but de base de cette recherche est de déterminer le degré d'influence du séjour sur polygone sur le climat et les changements dans la perception sociale des étudiants étant les membres du groupe-section. On a pris comme critères sociométriques la „mission de combat“ et la „société durant le temps libre“.

Les résultats de recherche montrent que l'instruction sur polygone contribue à la meilleure connaissance des étudiants et à la construction de bons critères pour l'évaluation des gens soumis sous critères du choix. Etudiants examinent le rôle de l'autorité, ce que signifie que l'instruction sur polygone peut aider la notation des notés. Les chefs des sections, dans le rôle de celui qui fait la notation, évaluent les propriétés significatives pour la „mission de combat“ en les distinguent de celles caractéristiques pour la „société...“

Développement de l'art de guerre moderne

Dr Radosav Šuljagić

Dans cet article, auteur examine le développement de l'art de guerre moderne et les conséquences possibles de sa pratique. Il souligne que cette activité a été faite sous l'influence des processus initiaux du développement qui ont été créés par la pratique des connaissances de la polémique et par la sophistication de la révolution scientifico-technologique, ainsi que par leurs activités secondaires durant le combat armé. Application de l'automatisation, des ordinateurs et de la cybernétique ont permis amplification de nombreuses fonctions de nerfs humains dans la pratique de l'art de guerre et dans sa scientification – c'est à dire, ils ont permis l'adoption de son

processus de développement. Tout cela a accéléré son développement et les conséquences peuvent provoquer l'appocalypse de l'humanité.

La scientification de l'art de guerre moderne a permis aux guerriers actuels et futures l'application intégrale de la „technologie intellectuelle“ et transcendante, intellectuelo-artistique, scientifique, technique et autres, appartenant aux sciences liées à l'art de guerre et à la connaissance sociale, dans les préparatifs des actions de combat et des activités accompagnantes, tenant compte de l'armement moderne et des autres moyens. Les résultats de leurs application durant une guerre mondiale possible, peuvent être décisifs pour l'existence de la société humaine. Prenant en considération tout cela, l'humanité doit choisir alternative, ce que signifie elle doit rejeter l'art de guerre et sa pratique accompagnée par les moyens de destruction massive.

La langue de l'art de guerre et la pensée

Mr Radivoj Ninić, Colonel

L'esprit, comme le pouvoir des principes – Kant, et l'esprit comme la possibilité de réflexion, donc, le pouvoir des termes – Kant, Hegel, sont les caractéristiques fondamentales de l'homme comme l'être dominant dans la nature. La développement de l'esprit conditionne la réflexion et la possibilité de réflexion et de l'autorecherche, ce que mène vers l'humanisme comme caractéristique de l'homme. La réflexion est manifestée par la langue. La langue est une combinaison des esprits et possède une fonction réciproque – par le développement de la langue, on développe de l'esprit. Notre esprit – pensée suit les traces d'une langue déterminée car pour pouvoir parler nous devons penser – réfléchir. La langue de l'art de guerre est l'image de réflexion dans ce domaine des activités, mais la pensée est développée souvent hors des normes logiques de dialectique, ce que provoque la composition de la langue lui-même.

Transformation de l'esprit de l'armée professionnelle

Dr Ljubomir Kasagić

Dans cet article, auteur fait un effort de montrer un certain nombre des chemins non adaptés pour la réalisation des buts de base et des devoirs des institutions d'éducation. Parallèlement, il essaie de marquer la direction de transformation de l'esprit de l'armée professionnelle.

Les résultats des recherches empiriques et les expériences tirées de la dernière guerre sur l'espace de l'ex-Yougoslavie, signalent que la pratique existante dans le domaine didactique, méthodologique, sociale, psychologique n'est pas suffisante comme stimulation pour la réalisation des devoirs du système de l'éducation au point de vue la développement de la personnalité des autorités militaires. La formation du profil des officiers de tous les niveaux est liée à la nature des activités militaires qui demandent subordination et le travail collectif. Cela diminue l'espace pour l'émancipation des individus et provoque la formation des personnalités de réaction dont

les propriétés typiques sont le comportement négatif et destructif et accentuation de nécessité d'être subordonné de façon que l'autre prenne la responsabilité pour leur propre comportement. Cependant, le milieu militaire demande une personnalité authentique et réactive en même temps, faisant influence sur l'environnement, montrant les propriétés démocratiques et repressives, cherchant la résolution de compromis entre ces deux caractéristiques de personnalité.

Application des systèmes d'experts sur le commandement des communications dans une unité opérationnelle

Dr Đorđe Matić, Colonel

Le système de commandement et d'informations est une base technologique pour l'appui du commandement et pour le recueil, le traitement et la distribution des données, ainsi que dans la planification, évaluation de la situation, prise de la décision et d'autres travaux à la charge de commandement.

Dans le cadre du processus de l'évaluation de la situation, les systèmes d'experts sont très importants, la même valeur que les programmes d'ordinateurs, parce que ces systèmes font une partie des systèmes de commandement et d'informations, ce que l'augmente la qualité du soutien du commandement.

Le commandement des communications dans une unité opérationnelle est un travail complexe et volumineux qui doit être résolu rapidement, parallèlement avec le traitement de grande quantité des informations recues. Dans ce travail, le système d'experts, sauf automatisation des fonctions ordinaires, peuvent offrir l'aide considérable aux chefs des communications dans le processus de planification et organisation des communications pour les actions de combats prévues. L'article contient une breve, aperçue du système d'experts pour le commandement des communications dans une unité opérationnelle. Usage de ce système permet aux chefs d'être dans le temps réel concernant le recueil des informations, leur traitement et évaluation de grande quantité des informations reçues. Ce modèle peut servir comme base pour l'élaboration des systèmes d'experts nécessaires pour le travail des chefs des armes les unités opérationnelles.

La presse du Mouvement de Libération Nationale durant 1941-1943

Prof. dr Miloje Pršić, Colonel

Dans la période de 1941 à 1943, on a imprimé quelque milliers de pages en Yougoslavie. Les promoteurs et les imprimeurs ont été connus comme le Parti Communiste Yougoslave, c'est à dire le Comitet Central, les comitets subordonnés et leurs organisations, l'Etat-Major Suprême et les autres Etat-Majors, les formations armées du Mouvement de Libération Nationale et les organisations antifascistes de masses.

La structure des thèmes et le contenu de la presse ont été très variés. On a imprimé les articles concernant le mouvement des tchetniks de Draža

Mihajlović, le gouvernement en exil, la situation sur le champ de bataille yougoslave et mondial, les rapports avec les alliés, la collaboration des quislings avec les nazis, les questions nationales et sociales, les crimes etc. Le contenu des papiers des partisans en Croatie et en Slovénie est un peu défférent à cause de la terminologie spécifique, la résolution de question nationale, l'établissement du pouvoir populaire et des forces armées. En même temps, il leur manque des informations venant des autres parties de champ de bataille yougoslave.

Les sujets du Mouvement de Libération Nationale ont apperçu l'importance de la presse, en particulier quand il s'agissait des explications de la stratégie politique et militaire et la conduite de la guerre, ce que présentait le moyen de base de la propagande pratique. En général, la presse durant la guerre de libération a été l'image de cette guerre et le contenu des papiers imprimés offre l'image de la structure de l'organisation des partisans, la connaissance des axes de radicalisation des aspects sociaux, nationaux et idéologiques des deux côtés dans le conflit.

Comme le moyen de propagande, il a falu que la presse renforce le moral des combattants, augmente le degré de monolitisme, explique les buts et les méthodes de la guerre, mais aussi du detruire la volonté de l'ennemi de se battre, de distribuer les desinformations et le défétisme etc.

La presse durant la Guerre de Libération Nationale contient les données très utiles pour les études de cette guerre, surtout quant à l'intensité des combats, la façon de résolution des problèmes nés durant la guerre, en particulier en Slovénie et en Croatie et surtout après 1943 et le changement de comportement des alliés envers les partisans. On ne doute pas que le contenu de la presse explique le caractère de combat en Yougoslavie, ainsi que ses spécificités, mais aussi que ce même contenu avait servi comme le moyen de propagande en fonction de réalisation des objectifs de la guerre.

Points de vue de Nikola Tesla concernant la guerre

Mr Branimir Jovanović

Nikola Tesla a été temoin de beaucoup des conflits locaux et régionaux, même mondiaux, et souvent a participé dans les discussions concernant les guerre de l'époque. Dans ses reflexions il a enveloppé presque tous les aspects de l-art de guerre contemporaine – politico – militaire, historico-sociale, géostratégique, psychologique. Pour lui, les guerres ont été les processus mécaniques soumis au reglement de la mécanique. A partir de ce point de vue, ili observait les guerres en général, les soumettant sous le reglement de la statistique comme la methode de l'analyse. Il donnait un grand accent sur la technologie des guerres futures. Il a falu voir et examiner la question de la place de Nikola Tesla dans les rangs des analystes. Sa pensée concernant la guerre n'était pas idéalistique, mais rationale et humaniste. Il avait un grand sentiment patriotique qui allait de symphatie au peuple serbe jusqu'à le cosmopolitisme universel des êtres humains. La base des connaissances de Nikola Tesla concernant les guerres est importante pour la compéhension de sa personnalité complexe où on peut appercevoir les influences différentes – de réligion à la philosophie scientifique.

Božidar Jovović

Prèsque moitié de sa vie Franjo Zah (Tchek par sa naissance) a consacré à la Serbie, à son armée et à sa politique. Il a estimé la Serbie comme sa deuxième patrie et c'était la raison pour lui de se battre pour elle avec le grand patriotisme. Un des fondateurs de la stratégie d'Etat serbe, le partisan idéologique de „Načertanije“ – la constitution serbe, le créateur de l'académie militaire serbe, le soldat durant les guerres de libération nationale serbe et l'éducateur des générations des officiers serbes. De nombreux historiens ont consacré leurs travaux à l'oeuvre de cet activiste. Les souverains et les politiciens serbes ont noté sa pensée et offert à lui une confiance le traitant comme conseiller. Il a été dans le sommet même de la politique serbe et servait souvent comme médiateur dans des affaires de grande importance. Au nom de reconnaissance pour les mérites de cet ordre national, le roi Milan Obrenović lui a offert le „salair national comme pension suivie au nom des mérites particulières pour sa patrie“.

Dragutin Dimitrijević Apis

Mr Slavica Ratković-Kostić

Le colonel Dragutin Dimitrijević Apis a été une des plus nobles, des plus autoritaires et des plus importants des gens, non seulement dans l'Armée serbe, mais aussi dans la vie publique de la Serbie de cette époque. Durant le mois de juin 1917, contre lui et contre le groupe des officiers serbes, accusés pour organisation de coup d'Etat et l'attentat contre la régent de la Serbie, Alexandre Karađorđević, ainsi que pour la fondation de l'organisation secrète „Unité ou la mort“, on a organisé le procès devant le tribunal militaire. Fondant le jugement sur le temoignage et les documents falsifiés, Apis et ses camarades ont été condamnés par le tribunal à la mort. Cette condamnation a été réalisée par la fusillade.

Die Streben emaligen und modernen Hegemonisten für Domination der Wirtschaftswelt

Der Proffesor dr Vladan Jovašević

Die Grud der Internationalewirtschaftaktivität und die Beziehungen in modernen Periode macht Wirtschaftskapitalistischesystem der Erwerbs die Posizion einzelnen Wirtschftdaten und Gesellschaftgruppen wie und das Staatorganen in ekonomieschen und politischen Löben. Diese Faktoren bediengen schlechtes Wachstum die Wirtschften einzelnen Regionen und Länder. Die grosse Wirtschaftfiernen eksploatieren die Naturreichtum und Arbeitskreft arme Volker und auf Weltmarkt nehmen grossen Profit. Auf diesen Gründungen wird politische und ekonomische Kontroverse zwischen verschiedene Grupationen vertieft, wie und die Gegenteilen zwischen Reichen und arme Völker. Die Führungsbünder treten zeitlih in Zwischenpolitische und Mulitäriskonflikt. In erstem Weltkrieg wurden Militärische und politische Blockstaaten enliche Gesellschaftsysteme und politische Aspirationen begegnet. In Interwal zwischen zwei Kriegskatakklisma wurden die Blockstatten verschiedene politische System – liberaldemokratische und faschistisch begegnet. In diesem Konflikt wurden die Organisation soziale Kräfte eingeschlossen. Dei Beziehungen zwischen diesen politischen Kräften waren mit viele Konflikten gewessen. In zweiten Halbjahrhundert wurde in der Welt der „Kaltkriegs“ geführt. In letzter Zeit wird in der Welt eine Superkraft – Vereinigten Staaten dominirt. Dieser Staat strebt die ganze Welt seine Fünrung, ideologische Überblicke auf der Gesellschaft und die eigene politische und wirtschaftliches System. Dafür versucht die Schafung ein neues Weltsystem und seine Ausbreitung in Planetarerelationen. Die Erfünder dieser Bewegung strebt in internationalen Relationen die Realazierungbürgerliche politisches System und offene Martktwirtschaft. Mittlereweile, Dieser Straat hat verschiedene fundamentale Nachteilen belastet, die in der Zukunft wachsen werde. Gleichzeitig in der Welt kommen zum Vorschein die Tendezion der Multipolarismus.

Die Metodie modernen Aggresoren in ineren und Aussenpolitik sind verschieden und Fleksibil von emaligen Faschisten. Frier und heute Hegemonisten haben gleihe Ziele, aber wird seine Aktionen untereinander nach Formen und Methoden unterschieden.

Der Autor betrachtet die Krise in Jugoslawien, die im Jahre 1991 eine Kulmination gekommn ist. Dann zieht sie eine Paralele zwischen zwei Burgerkriege auf diesem Gebiet: Estens 1941–1945 und heutiges 1991–1995. Die Beiden wurden Pseudolegitim duch Bekentnis der Weststaaten. Die Zerstörung des Jugoslawiens in Period zwischen zwein Welkriege war ein Zusammen teil des Programs zwei totalitares System: komunistisch und nazistisch. Die Weststaaten und ihre Demokratie waren auf gegenseitige Stelle und Dann haben sich vielzeitige Vorträge gemeldet, die das Teritorium und integritet des Staates garantirt haben. In esten Mahl in Histori des Westen und Osten haben sich auf Zusammenarbeit in der Zerstörung des Jugoslawiens befunden, und duch diesen destruktiven Akt haben seine „Solidaritet“ in Nachsowjtische Period manifestirt.

Die Schriftschelter analysiert inere Ursache der Desigraton des Jugoslawiens duch Gesetzmehanismus und Hipokrisie der Führungstim der Republiken die in Jugoslawiwn gewesen war. dann die Stelle seine Gemeinschaft, die nach Autor, ein Todesschlag Jugoslawien gegeben hat. Das war die Gegenteil der Aufgaben von Brioni 7. jul 1991.

Die Kontradiktoren, die in der Lösunge der Jugoslawieschekrise zwischen Normativakte und politische Mächte zwei Führungskräfte – Vereinigten Saaten und Deutschland waren diskreditiren ganzes Rechtssystem und die Welt kommt in einer Fase Unstabilisierung. In diesen Sinne ist Jugoslawien jetzt ein Problem, die ganze Welt belastet.

Nach Gewalt auf Jugoslawien, diplomatisch und militärisch, Weststaaten müssen auf zwei fundamentalen Frage internationale Lehre antworten. Erstens, das Recht auf der Aufstand und das Recht auf der Verteidigung. Beziehungsweise, auf der Frage, wo jetzt die Grenze das Recht des Staates auf Verteidigung ist und auf welchen Bedingungen des Rechts auf Aufstand des Legitim bekommen wird, und Das ist nicht fur Beziehungen im egenes Hauss: Grosbritaunien in Beziehung auf Irland, Fokland und Gibraltar: Frankreich auf Korsika, Vereingten Staaten nach Indieaner und Schwarze-männer, Shpanien nash Baske usw.

Das Heer und die Aussenpolitik der Vereinigten Staaten

Dr Todor Mirković, Oberst in Pension

Der Autor in diesem Artkl betrachtet die Beziehungen zwischen Heer und die Aussenpolitik insgesamt und vor allem in der Vereinigten Staaten wie und manche Besonderheiten die grosse Weltkraft. Im Artkl wurde für Vereinigten Staaten die Besonderheiten wie Nationalsicherheit, National und Militärstrategie (enlichkeit und unterschiedlichkeit), Nationalsicherheitsinteresse und Nationalsicherheitsziele, Nationalschercheitaufgabe.

Der Autor betrachtt die Einzigkeit innere und militärischepolitik der Vereinigten Staaten und die Abteilungen der Einsazbarkeit amerikanische Militärkorps in der Formulirung und das Annehmen der Nationalsicherheit und Aussenpolitik der Vereinigten Staaten, wie und das Brinngen, der

Entscheidungen von der Verteidigung der Nationalinteresse und das Annehmen der Strategie durch die Arbeit der Rat für Nationalsicherheit, zwischen strategische und Nachrichtenbeurteilungen. Gleichzeitig bestimmen die Einfluss des Heeres auf Aussenpolitik der Vereinigten Staaten. Militärische Unterstützung des Begleiten der Aussenpolitik, der Vereinigten Staaten – von dem Bau der Bündnis und Partnerbeziehungen, demonstration der Krafte, militärische Anwesenheit auf Fremdeterritorium und Einsatz in lokale und regionale Kriege bis zum Geben militärische Hilfe und die Export der Waffen. Das ist ein bedeutendste Einsatzbereit des Heeres in der Verwirklichen politischeinteresse und die Strategischesziele der Vereinigten Staaten, betont der Autor. Am Ende, der Autor betrachtet eine Rolle der Armee in Aussenpolitik der Vereinigten Staaten in neuen Internationalverhältnisse dem Bau „Neue Weltbewegung“, in dessen Vereinigten Staaten die Führungsrolle haben.

Die Orientierung Italien auf Mittelmeer

Boško Antić, Kapitän zur See

Geographische Lage der Italien hat seine Meersee die Orientierung bestimmt. In seine ganzer Entwicklung hat das Land – Italien die Erste in dieser Region gestrebt. Sie realisiert die Folgerichtigkeit das Meersee der Strategie der NATO. Italien hat und eigene Nationalinteresse auf Mittelmeer. Nach „Neuem Model der Verteidigung“ wird die Streitkräfte der Italien verkürzt. Aber wird das Schlagmacht der Kriegsmarine aufgehoben, die eine gute Grupation hat, dass sie sich von italienische Kiste weit befunden und kann gut geschossen werden. Sie hat eine Kräftige Fliegerkomponent. Neben Kriegsschiffe wird ein Modernisieren der Flottenkräfte mit dem Anhalt auf eigenem Bau der Schiffe geplant, und die Produktion der Schifffaffen und Ausrüstungen.

Italien ist jetzt am krefftigsten Mittelmeerkraft, ohne 6. Flotte der Vereinigten Staaten und mediteranische Skvadron der Frankreich, die ein schweren Kampf in Atlantische Ozean hat.

Die Strategie über Nationalverteidigung

Der Professor dr Milanko Zorić, Oberst

In dem Artiki des Autors wird sistematische und sintetische Bedeutenstenfrage der Strategie der Nationalverteidigung SR Jugoslawien in neuen Internationalbewegungen gemacht. Strategische, Staatliche und nationale Interesse und die Ziele, ausenpolitische Situation, gestrategische Lage, ekonomische Möglichkeit und verfügbare menschliche Potential und die Rolle militärische Bedroung sind der Grund der Strategie der Vertedigung jedes Land. Insgesamt der Grund dient wie eine Ideaführung und die Umfassend die Funktionen die Ziele, die Prinzipen und die Akte der Verteidigung, die Probleme der Bündnis und der Partner und andere relevante Frage der Strategie. Militärische Verteidigung eigenen Kräften ist

der Hauptart der Verteidigung. Seine Träger sind die Streitkräfte, die auf allgemeine Wehrdinst gegründet haben, und auf dem Anhalt des Volkes und des Staates, und ewentuelle Bündnis. Die Verteidigung und schwacher Ausaggresion mit radical und begrenztem Ziel, die Führung des Verteidigungs-krieg und das Erreichen der Sieg auf dem Feind, die Hemmungen und elemination ausserordentliche Stand sind wesentliche Komponente militärische Verteidigung. Die Ziwilverteidigung und die Schutz, ekonomische und psychologische Verteidigung sind eng in der Verbindung mit Zusammnefassung.

Der Einfluss der Ausbildung auf dem Übungsgelende und Sozialklima

Der Professor dr Desimir Pajević, mr Jan Marček, Oberstleutnat und Nedeljko Đenić

Das Kvalitet der Sozialklima ist ein von bedeutensten Voraussetzungen der guten Studenten. Dafür ist sehr wichtig die Lehre der Sozialpsychologisches-klima in studentischen Züge und auf der Ausbildung in der Übungsgelende wo die Voraussetzungen geschaffen wird, die ännlich im Krigsverhältnis sind. Die Grundziele der Erfindung war es die Befestigung des Einflusse den Bessuch im Übungsgelende auf dem Sozialklima und die Wert der Mitellgruppe – der Zug. Das sotiometrische Kriterie der Wahl haben „die Kampfaufgaben“ und „die Kameradschaft in Freiheilheszeit“ angenommen.

Die Resultat der Erfindung haben die Ausbildung im Übungsgelende besere zwischeneinander Bekentnis der Studenten gezeigt und der Ausbau gute Kriterium fur Beurteilung der Markmäle, die der Verhältnis auf sociometrische Kriterium der Wahl gewesen wird. Die Studenten in der Ausbildung erleben objektiv die Rolle des Vorgesetzte, was bedeutet die Ausbildung im Übungsgelende ein gute Persenlikeit für beiden Kriterium schafen. Die Vorgesetzte (Zugführer) in Rolle der Beurteiler vertreuen sich auf dem Verhältnis, die für „Kampfaufgabe“ wichtig sind, und keine Verhältnis wichtig für „Kameradenschaft“ sind.

Die Entwicklung der Modernekrigskunst

Dr. Radosav Šuljagić

Der Autor dieses Artiki betrachtet die Entwicklung der Modernekrigskunst und mägliche Folge seine Praktik. Sie wird der Ausbau unter dem Einfluss der inicalen Proces der Entwicklung betont, die den Zusammenwiesen und die Entwicklung moderne Wissenschaftlicherevolution, im der Vorbereitung und den Führungskampf der Wirkung und seine begleiten Aktivietäten in dem Krigskampf geworden sind.

Die Werwendug der Computer, Automatik und Kibernetik haben die Aplikation viele menschliche Organe in der Praktiker der Krigskunst ermöglicht. Das hat seine Entwicklung beschleunigt. Die Folge können vor allem auf menschliche Apokalipsa hervorrufen.

Die Scientization der Modernekrigskunst hat heutigen und zukünftigen Krigskämpfer eine integrale Verwendung „intelektuele technologie“ und transcendentalische intelektuele – künste, wissenschaftliche, fachliche, teh-

nische und andere Kenntnisse aus dem Gebiet der Kriegskunst und alle Gebiete der Gesellschaftsbewusstsein in der Vorbereitung und die Führung der Kampfwirkungen und seine begleitende Aktivitäten mit der Gebrauch moderner Waffen und andere Mittel ermöglicht.

Die Resultat seine Verwendung und die Gebrauch in möglichen Weltkrieg können für den Bestand menschliche Gesellschaft wichtig sein.

Das Menschheit muss eine alternativen Besten auswählen. Das bedeutet, dass den Kriegskunst und seine Praktiker von der Verwendung der Mittel für Massenvernichtungen verzichten müssen.

Die Sprache der Kriegskunst und die Meinung

Mr Radivoj Ninić, Oberst

Der Vernunft, wie das Machtprinzip (Kant), und die Verstand wie der Macht der Meinung, der Macht des Begriffs (Kant, Hegel), die Grund sind die Merkmal des Mannes, die eine Domination in dem Natur macht. Die Entwicklung des Vernunft bedingt die Entwicklungsvernunft (Meinung), der Vernunft (die Meinung). Die Feigheit des Vernunft und die Selbstfragen sind am höchsten Akt des Menschlichen. Die Meinung wird durch die Sprache manifestiert. Die Sprache ist eine Bildung der Meinung und sie hat die Zurückfunktion. Dem Können und der Entwicklung der Sprache entwickeln wir die Meinung. Unsere Meinung geht durch die Wege der bestimmte Sprache, weil wir die Sprache sprachen, wir müssen auf ihm meinen. Die Sprache der Kriegskunst ist ein Widerschein der Meinung in diesem Gebiet der Arbeit. Die Meinung wird oft entwickelt und draussen dialektische und logistische Norm, so dass die Sprache derartig ist.

Die Transformation des Geistes der Professionsarmee

Dr Ljubomir Kasagić

In dem Artikel, der Autor versucht auf bestimmtem Unanpassen der Wege zu erscheinen und die Inkonsistenz in Verwirklichen der Grundziele und die Aufgaben der Erziehungsinstitution. mit diesem Zweck wird die Richtung des Umbildungsgeistes den Profesionalsoldaten versucht. Die Resultat einer empirischen Erfindung und das Erfahren aus dem einmaligen Krieg im Territorium voriges Jugoslawien signalisiert heutige Andragogi und didaktische Methode und sozial – psychologische Praktiker, die wenige Stimulation um die Realisierung der Aufgaben der Schule in Überblick die Entwicklungspersönlichkeiten der Militärischevorgesetzten entwickelt wird.

Die Formierung der Profils Persönlichkeit des Offiziers alle Niveaus, wurde um ein Period militärische Arbeit verbunden, die das Verlangen die Subordination und kollektive Aufgaben machen. Das engt den Raum für authentische Persönlichkeit vor und es bewahrt die Individuelle und er initiiert die Formierung eine reaktive Persönlichkeit, dessen typische Merkmal das Streben für Untergeordnete andere und ein destruktives Verhältnis, aber andere Äusserste – die Ausbau der Persönlichkeiten die Untergeordnete sind. Sie

flühen von persenliche Verantwortung unter den Schutz der Autorität. Mittlerweile, Militärischemitte verlangt gleichzeitig autentische und reaktive Persönlichkeit, die auf seinen Angeherigen und represive und demokratische Einflüsse zum Vorschein kommen. Die Armee sucht ein Kompromis der Lössung zwischen autentische und reaktive Persenlichkeit.

Die Verwendung des Ekspertssystem auf der Kommandirung der Verbindung in operative Einheiten

Dr Đorđe Matić, Oberst

Das Kommando – informatiosystem macht eine tehnologische Grund um die Unterstützung der Führung und Sie sammeln und die Distribution der Daten, die Planirung die Beurteilung der Lage, das Brinngen der Entscheidungen und ander Arbeit, die in der Kommando gemacht wird.

Im Ramenprozes ist die Beurteilung der Lage sehr wichtig für das Ekspertsystem, wie das Computersprogram, duch die das Wissen der Eksperten in kommando – informationssystem angebot wird, womit ein Qualität und die Unterstützung der Führung gewakst wird. Die Führung der Vermelde in operative Einheiten ist kompliziert und grosse Aufgabe, die die Eksperten lösen müssen, und die Arbeit grosse Menge Imformationen. Das Ekspertsystem, neben Automatisierung der Routine der Funktionen, kann das Chef des Stabes in Planung und Organisation der Verbindug dur nächste Kampfwierkung helfen. Der Artikel enthält die Abkürzungen des Ekspertssystem für Führung der Verbindung in operative Einheiten. Siener Benutzung können die Fernmaldeoffiziere in realer Zeit arbeiten und die Beurtelung mange Information zu machen und mehr kvalitative Vorschläge für organisation der Verbindung zu kommen. Dieses Model kann das Ekspertsystem benutzen wie der Grund fur Ausbau das Ekspertystem für die Arbeit das Chef der Stab andere Waffengatungen in operative Eincheiten.

Die Presse der Volksbefreiungsbevegung in Jugoslawien 1941–1943.

Der Professor dr Miloje Pršić, Oberst

In Jugoslawien wurde im Jahre von 1941 bis 1943. ein paar tausende Zeitschriefften gedrückt. Seine Ausdrucksbevegungen und die Herausgeber waren Komunistischepertei Jugoslawien, beziehungsweise, Das Centralkomitat, niedrige partische Führungen und Organisationen, Hauptstab Volksbefreiungseinheiten des Jugoslawiens, die Kampfeinheiten und masieve antifaschistische Organisationen. Die tematische Bau und Inhalt der Presse sind die Verschidenartigkeit. Die Artikel wurden von der tschetnischen Bewegung Draža Mihajlović, jugoslawiesche Regierung, die Beziehung mit dem Bündnis, okupatorische kvislinische Zusammenarbeit, National und soziale Fragen, der Verbrechen eröffnet. Das Inhalt der Zeitschriefften in Croatien und Slovenien wurden von den Zeitschriefften von der Führung des Jugoslawiens verschidet, weil in ihnen Text mit charakteristische Terminologie

geschrieben wurden, wie die Lösung der Nationalfrage, Ausbau der Organemacht und der Kampfkraft. Gleichzeitig, mangelhaft die Informationen über den Stand in anderen Teilen des jugoslawieschen Krigsschauplatz.

Die jugoslawiesche Regierung hat den Charakter der Presse gewust, besonders mit der Erklerung politische und die Militärischestrategie der Führung des Krieges, dafür war sie der Grund und eine masive Mittel für praktisches Propaganda der Arbeit. Insgesamt, die Presse war ein ideologisches Bild. Das Inhalt war sehr wiechtig für den Einblick in organisatorische Bau der Volksbefreiungsbevegung und die Erkenntnis der Richtung der Radikalisierung soziales und nationales Aspekt des Krieges in Jugoslawien, mit einem, und für die Erkenntnis der Art und Weise für definitive Auseinandersetzungen mit ideologische und alle andere Gegner, mit andere Seite.

Wie das Mittel des Propaganda sollte es neben lokale Organe des Macht, das Kampfmoral bei Kämpfer starken und die Presse erhält sehr wichtige Daten für allzeitige gelernte Volksbefreiungskriegs, die Einblick intensiziert der Kampfkraft und seine Verwendung, über Art und Weise der Lösung der Grundziele des Kriegs, spezifische Führung des Propaganda, besonders in Slowenien und Croatien, Änderung im Jahre 1943. die Beziehung des Bündnis nach Volksbefreiungskriegs usw. Die Presse erklärt das Inhalt und das Charakter der Kampfkräfte in Jugoslawien und siene Besonderheiten auf einige Teilen des jugoslawischen Krigsschauplatz. Sie war ein masive Mittel für die Propagandaarbeit in der Funktion der Verwendungsziele des Kriegs gewesen.

Die Überblicken Nikola Tesla auf den Kriegen

Mr Branimir Jovanović

Nikola Tesla war der Zeitgenosse viele lokal und die Weltzusammenstosse. Er hat oft in den Diskussionen an dem Krieg diese Zeit teilgenommen. In seinem Bedenken hat er für alle Aspekte des modernen Kriegs – von militärpolitische über historische, sozial und geostrategische bis zum psychologische Aspekte umgefasst. Die Kriege sind für ihn die mechanische Prozess, auf die keine Grundgesetz der Mechanik verwenden können. Mit diesem Grund hat er die Kriege gesehen und hat er vor allem mit statistischer Analyse gedient. Die grosse Bedeutung hat er die Rolle der Technologie in zukünftigen Kriegen gegeben. Es soll so ausgefragt werden, ob Tesla der Vorbote des modernen Kriegsanalytiker gewesen ist. Seine Meinung über den Krieg ist keine Idealistisch, sondern ist die Rational und humanistisch. Er hat die patriotische Gefühl gehabt, die von anhängliches Serbischesvolk bis zum Ideal kosmische Angehörigkeiten des Verein des Lebewesen. Die Grund der Erkenntnis der Teslaüberblicken auf den Krieg ist sehr wichtig für das Verstehen seine komplizierte Persönlichkeit und sie ist nicht genug das Ausfragen. Bei ihm sind die Bemerkungen verschiedene Einflüsse – von religiöse bis zum fachlich – philosophische Einflüsse.

Fast Halblebens, Franjo Zah hat sich Serbie gewidmet, ihrem Heer und der Politik. Er hat seine zweites Vaterland betracht und für ihn hat er dem ganzen Patriotismus gekempft. Er ist ein von dem Gründer und der Erzieher viele Generation serbische Offiziere, serbische moderne Militärakademie, der Soldat in den Kriegen für Befreiung und die Einigung, statliche Strategie, ein ideologischer Vorkämpfer bekannte „НАЧЕРТАНИЈА“, das serbische Dokument. Viele Serbische und andere Historiker haben seine Arbeite, die Tat, diesses Mannes gewidmet. Serbische Regent und Politiker haben seine Meinung gaschätzt und haben ihm dem grossen Vertrauen gezeigt, weil sie ihn für Berater angenommen haben. Er ist in allen höhere serbische statliche Politik gekommen und hat er den Mittler in viele ernsthaften Arbeiten.

Im Zeichen der Bedenken und das Pietät, was er für Serbie gemacht hat, ihrem Volk und dem Heer, der König, Milan Obrenović hat ihn „das Monatsgehalt aus dem Bekenntnis für seine besondere Verdinst nach Vaterland beschenkt“.

Dragutin Dimitrijević Apis

Mr Slavica Ratković – Kostić

Oberst Dragutin Dimitrijević Apis war einer von der Vorbild, Autorität und beeinflussbare Persönlichkeit, nicht nur in serbischem Heer, sonder in öffentlichen Leben Serbie. In Juni 1917. gegen ihn und grupe serbische Offiziere, die für den Schudtat die Organisation des Putsch und das Attentat, auf demaliger Regent, Aleksandar Karađorđević veurlteit wurde. Er hat im Jahre 1911. geheim die Organisation „die Einigung oder Tod“ gegründet. In Solun wurde gegen ihn und grupe Offiziere ein montieres Prozes vor dem Militärischesgericht geführt. Auf der Grund der Lüge der Zeugen und die Dokumenten wurden Apis und seine Kameraden gestraft und geschossen.

Стремления бывших и современных гегемонов к господству над мировой экономикой

Проф. д-р Владан Йовашевич

Основу международной экономической активности и отношений в настоящее время составляют товарно-капиталистическая система хозяйствования, позиции отдельных экономических ассоциаций и общественных группировок, а также акции государственных органов в экономической и политической жизни. Указанные факторы обуславливают неравномерную динамику экономик отдельных регионов и стран. Большие экономические предприятия эксплуатируют природные богатства и рабочую силу подчиненных народов и на мировом рынке присваивают сверхприбыль. Агрессивные государства вводят в политическую зависимость многие другие государства. На таких основах углубляются политические и экономические противоположности между различными политическими группировками, а также противоречия между богатыми и нищими народами. Ведущие буржуазные государства периодически развязывают между собой политические и военные конфликты. В ходе Первой мировой войны сталкивались военно-политические блоки схожих общественных строев и политических стремлений. В промежутке между двумя военными катаклизмами сталкивались государственные блоки различных политических режимов — либерально-демократический и фашистский. В этот конфликт включались и организованные социалистические силы. Поэтому отношения между указанными политическими силами настолько сложны и противоречивы. Во второй половине XX века в мире имела место „холодная война“

В последнее время в мире господствует одна сверхдержава — Соединенные Штаты Америки. Она стремится всему миру навязать свое лидерство, идеологические взгляды на общество и практику буржуазного политического строя и экономической системы. Поэтому США начали создавать „новый мировой порядок“ и расширять его по всей планете. Сторонники этого порядка прежде всего стараются в международных отношениях реализовать гражданские политические системы и открытую рыночную экономику. Однако, они одновременно загружены многочисленными фундаментальными недостатками, которые неминуемо будут увеличиваться. Одновременно в мире все сильнее проявляются тенденции мультиполяризации.

Методы современных агрессоров, используемые во внутренней и внешней политике, являются более разнообразными и гибкими, чем те,

применяемые бывшими фашистами. В конечном счете, теперешние и бывшие гегемоны преследуют одинаковые цели и имеют одинаковые намерения в общественной действительности, но их акции отличаются между собой по формам и методам осуществления.

Югославский кризис и гражданская война

Проф. д-р Смиля Аврамов

Автором рассматривается кризис в Югославии, достигший своей кульминации в 1991 году в рамках геополитических изменений в Европе после распада Восточного блока, а потом делается сравнение двух гражданских войн, имевших место на этом пространстве: первой 1941–1945 и теперешней 1991–1995 гг. Обе войны приобрели псевдозаконность путем признания Западом. Уничтожение Югославии в период между двумя мировыми войнами было составной частью программ двух тоталитарных систем: коммунистической и нацистской. Западные демократические страны находились на противоположной стороне и в многосторонних соглашениях выступали гарантами территориальной целостности страны.

Впервые в истории Восток и Запад встретились на общем деле разорения Югославии, а именно через это разрушительное действие они проявляли свою „солидарность“ в послесоветской эре.

Автором подвергаются анализу внутренние причины дезинтеграции Югославии – конституционный механизм и лицемерие руководящих команд республик, которые были в составе Югославии, а потом и роль Европейского содружества, которое, по мнению автора, нанесло смертельный удар Югославии, вопреки обязанностям, принятым на Брионах 7 июля 1991 года.

Противоречия, имевшие место в решении югославского кризиса, между нормативной сферой и политическим диктатом двух ведущих держав – США и Германии, дискредитировали всеобщий правовой порядок и толкнули планету в фазу предельной неустойчивости. В таком смысле югославский кризис и разрушение страны выходят за местные рамки. Югославия в настоящее время является микрокосмом, обременяющим мировое содружество в целом. После дипломатического и военного насилия, совершенного над Югославией, Запад должен ответить на два фундаментальных вопроса международной правовой науки: права на бунт и права на оборону. Вернее, на вопрос где в настоящее время находится предел права государства на оборону и на каких условиях право на бунт приобретает законность, но это не из-за Югославии, но по причине отношений в собственной доме: Великобритании к Ирландии, Фолклендским островам и Гибралтару; Франции к Корсике, США к местным уроженцам и неграм, Испании к Баскам и т.д.

Во вводной части статьи автором рассматриваются отношения между армией и (внешней) политикой вообще, и в частности в США, а также некоторые характеристики (геостратегические, исторического развития) этой великой державы. В статье объясняются некоторые для США специфичные понятия, как национальная безопасность, национальная и военная стратегия (сходства и различия), интересы национальной безопасности и цели национальной безопасности, обязанности национальной безопасности и др. Автором рассматриваются единство внешней и военной политики США и виды участия американской военной верхушки в формулировке и принятии политики национальной безопасности и внешней политики США, а также в принятии решений о защите национальных интересов и осуществлении стратегических целей, а через деятельность Совета национальной безопасности и оформление стратегических и разведывательных оценок – рассматривает влияние армии на внешнюю политику Соединенных Штатов Америки.

Военная поддержка, оказываемая проведению внешней политики США, – восстановление союзнических и партнерских отношений, демонстрация силы, военное присутствие на иностранных территориях и привлечение в локальных и региональных столкновениях, оказание военной помощи и поставка вооружения – является значительным видом участия армии в осуществлении политических интересов и стратегических целей США, подчеркивается автором.

В конце автором рассматривается роль армии во внешней политике США в новых международных условиях – в строительстве „нового мирового порядка“, в чем США играют ведущую роль.

Ориентация Италии на Средиземноморье

Бошко Антич, капитан I ранга

Географическое положение Италии определяет ее морскую ориентацию. В течение всего развития эта средиземноморская страна стремилась быть первой в этом регионе. Хотя последовательно реализует морскую стратегию НАТО, Италия имеет и свои национальные интересы на Средиземноморье.

В согласии с „новой моделью обороны“, вооруженные силы Италии сокращаются, но увеличивается ударная мощь военно-морского флота, который группируется таким образом, чтобы более эффективно действовал далеко от итальянских берегов, при усилении военно-воздушного компонента. Вместе с уже построенными кораблями планируется и модернизация флотских сил с опорой на собственное кораблестроение и выпуск корабельного вооружения и оборудования.

В настоящее время Италия является сильнейшей морской страной Средиземноморья, не считая 6 Флот США и усиленную Средиземноморскую эскадрилью Франции, основные действия которой направлены к Атлантическому океану.

В работе автором систематически и синтетически обрабатываются важные вопросы стратегии национальной обороны СР Югославии в новом международном порядке. Жизненно важные государственные и национальные интересы и цели, внешнеполитическая ситуация, геостратегическая позиция, экономические возможности и имеющиеся в распоряжении человеческие потенциалы и реальная военная угроза – основные определяющие стратегии обороны любой страны. Общие установки используются в качестве руководящей идеи и охватывают функции, цели, принципы и виды обороны, проблемы союзничества и партнерства и другие значительные вопросы.

Военная оборона собственными силами является главным видом обороны, а ее носителем являются вооруженные силы, основанные на всеобщей военной повинности, с опорой на народ и государство и возможные союзники. Отвращение и предупреждение внешней вооруженной агрессии с радикальной и ограниченной целями, ведение оборонительной войны, с целью достижения победы над врагом, а также предотвращение и элиминация чрезвычайного положения, возникающего в результате вооруженного мятежа и подрывной деятельности, являются существенными компонентами военной обороны. Гражданская оборона и защита, экономическая и психологическая обороны тесно связаны с военной обороной и составляют единое и неделимое целое. Стратегическая доктрина обороны должна быть реальной и продуманной, обеспечивать развитие и применение новшеств, а также должна быть согласованной с имеющимся в распоряжении силами, средствами, и объективными условиями.

Влияние обучения на полигоне на социальный климат

Проф. д-р Десимир Паевич, канд. наук Ян Марчек, подполковник и
Неделько Дженич

Качество социального климата является одним из значительных предварительных условий успешной работы студентов. Поэтому важно изучать социально-психологический климат в студенческих взводах и при обучении на полигоне, где создаются условия, наиболее приближенные к военным. В этой связи основной целью исследований было определение влияния пребывания на полигоне на социальный климат и изменения в социальном восприятии студентов, вернее на оценку членов группы – взвода. В качестве социометрических критериев выбора использовались „боевая задача“ и „общение в свободное время“.

Результаты исследования показывают, что обучение на полигоне помогло лучшему взаимному ознакомлению студентов и созданию качественных критериев оценки качеств, относящихся к социометрическим критериям выбора. Студенты на этом обучении более объективно поняли роль офицера, а это означает, что обучение на полигоне обеспечило более цельный подход к оценке личности для обоих крите-

риев. Офицеры (командиры взводов) в роли оценщиков более надежно оценивают качества, имеющие значение для „боевой задачи“, чем качества, имеющие значения для „общения“.

Развитие современного военного искусства

Д-р Радован Сулягич

Автором в статье рассматривается развитие современного военного искусства и возможные последствия его практики. Подчеркивается, что оно отстраивалось под влиянием инициальных процессов развития, возникших в результате совместного применения знаний полемологии и достижений современной научно-технической революции, в ходе подготовки и ведения боевых действий и активностей сопровождающих, вооруженную борьбу. Применение автоматизации, компьютеризации и кибернетизации обеспечило аплификацию многочисленных человеческих нервных функций в практике военного искусства и в значительной мере способствовало его сциентизации, вернее, обоснованию и усвоению его важнейшего процесса развития. Это ускорило его развитие, а последствия всего этого могут вызвать человеческий апокалипсис.

Сциентизация современного военного искусства предоставляет нынешним и будущим воинам возможность интегрального применения „интеллектуальной технологии“ и трансцендентальных, интеллектуально-опытных, научных, специальных, технических и остальных знаний в области военного искусства и всех областей общественного сознания в подготовке и ведении боевой деятельности в сопровождающих их активностей, при использовании современного вооружения и других средств. Результаты их применения и употребления могут быть решающими для существования человеческого общества. Полностью сознавая все это, человечество должно выбрать альтернативу существования, а это значит, что оно должно отказаться от военного искусства и его практики, предусматриваемой использование средств массового поражения.

Язык военного искусства и мышление

Канд. наук Радивой Нинич, полковник

Ум, как мощь принципа (Кант), и разум, как мощь мышления, мощь понятий (Кант, Гегель) – основные свойства человека, делающие его господствующим существом в природе. Развитие ума обуславливает развитие разума (мышления), а разум (мышление), вернее способность размышления и самоиспытания, в высшей мере делает нас гуманными. Мышление проявляется через язык. Язык – творение мышления и обладает возвратной функцией – познанием и развитием языка развивает мышление. Наше мышление испокон веку движется путями определенного языка, ибо, если мы желаем языком говорить (договариваться), мы должны на нем и думать. Язык военного искусства

является отражением мышления в этой области деятельности, но мышление часто развивается и вне диалектических логических норм, так что во многом и сам язык бывает таким.

Трансформация духа профессиональной армии

Д-р Любомир Касагич

В статье автор делает попытку указать на некоторые непригодности путей непоследовательности в осуществлении основных целей и заданий образовательно-воспитательных заведений. Наряду с этим он пытается обозначить направление преобразования духа профессионального воина.

Результаты эмпирических исследований и опыт последней войны на просторах предшествующей Югославии сигнализируют, что существующая дидактическо-методическая и социально-психологическая практика недостаточно стимулирует выполнение заданий обучения, связанных с развитием личности офицера. Формирование профиля личности офицеров всех уровней связано с природой военной деятельности, требующей субординации и коллективного выполнения заданий. Это сужает простор для подлинного проявления личности и сохранения индивидуальности, но поощряет формирование реактивных личностей, типичные качества которых стремление к подчинению других и разрушительное поведение, или другая крайность – формирование покорных личностей с подчеркнутой потребностью подчиняться другим, уклоняясь таким образом от личной ответственности под защиту авторитета. Однако, армейская среда одновременно требует, чтобы личность была и подлинной и реактивной, совершая на своих членов и репрессивные и демократические влияния, требуя таким образом компромиссное решение между подлинной и реактивной личностью.

Применение экспертных систем на командование связью в действующей воинской части

Д-р Джордже Матич, полковник

Командно-информационные системы составляют технологическую основу оказания поддержки командованию и сбору, обработке и распределению данных, а также в планировании, оценке ситуации, принятии решения и в других делах, которыми занимаются командования. В рамках процесса оценки ситуации весьма важными являются экспертные системы, как вычислительные программы, через которые знания экспертов встраиваются в командно-информационные системы, чем улучшается качество поддержки командованию.

Командование связью действующей части является сложным и объемистым заданием, которое нужно быстро решать, обрабатывая большое количество сведений. В этом экспертные системы, наряду с

автоматизацией рутинных функций, могут отказать помощь начальникам связи в планировании и организации связи для предстоящих боевых действий. Статья содержит сокращенное описание экспертной системы для командования связью в действующей части. При ее использовании начальники связи могли бы в реальном времени обработать большое количество данных и получить несколько качественных предложений по организации связи. Эта модель экспертной системы может послужить основой для изготовления экспертных систем для работы начальников остальных родов войск в действующих частях.

Печать народно-освободительного движения в Югославии 1941–1943

Проф. д-р Милое Пршич, полковник

В Югославии с 1941 по 1943. гг. печаталось несколько тысяч газет. Их основателями и издателями были Коммунистическая партия Югославии, вернее Цетральный комитет, партийные руководства и организации более низкого уровня, Главный штаб (штабы) народно-освободительных отрядов Югославии, вооруженные формирования Народно-освободительного движения и массовые антифашистские организации.

Тематическая структура и содержание печати разнообразны. Публиковались статьи о четническом движении Дражи Михайловича, югославском правительстве в эмиграции, о состоянии на югославском и мировых театрах войны, отношении к союзникам, оккупантско-кооперационистском сотрудничестве, национальном и социальном вопросах, преступлениях и т.д. Содержание газет НОД в Хорватии и Словении отличается от газет высшего руководства, ибо в них преобладают тексты с характерной терминологией о решении национального вопроса, строительстве органов власти и вооруженных сил. Одновременно, они испытывают недостаток в информации о состоянии на других частях югославского театра войны.

Субъекты НОД познавали значение печати, в частности с точки зрения толкования политической и военной стратегии ведения войны, так что она была основным и массовым средством практической пропагандистской работы. В целом, печать НОД – его идеологическая картина, а ее содержание обеспечивает хорошее ознакомление с организационной структурой НОД и направлениями радикализации социальных и национальных аспектов войны в Югославии, с одной, и ознакомление со способом окончательной расправы с идеологическими и всеми другими противниками, с другой стороны.

Кад средство пропаганды, кроме обеспечения массовости НОД, печать должна была влиять на моральный дух бойцов, поощрять боевое настроение целых частей, обосновывать цели и способ ведения вооруженной борьбы и в ней применяемые средства, а также силой речи разорять волю, расширять дезинформацию и вносить дух поражения среди противников.

Печать НОД содержит весьма ценные данные, необходимые для всестороннего изучения НОД, ознакомления с интенсивностью вооруженной борьбы и ее изменениями, со способом решения основных целей

войны, спецификой ведения пропагандистской деятельности, а частости в Словении и Хорватии, с изменениями под конец 1943 года в отношении союзников к НОД и т.д. Бесспорно, ее содержания объясняют характер вооруженной борьбы в Югославии и ее специфичности на отдельных участках югославского театра войны, а как массовое средство пропаганды печать находилась в функции осуществления целей войны.

Взгляды Николы Теслы на войны

Канд. наук Бранимир Йованович

Никола Тесла был свидетелем многочисленных локальных и мировых столкновений и часто принимал участие в дискуссиях о войнах своего времени. В своих размышлениях он охватывал почти все аспекты современных войн – начиная с военно-политического, через историческо-социальный и геостратегический, вплоть до психологического. Для него войны – это преимущественно механические процессы, на которые можно применить законы механики. С такой точки зрения он смотрел на войны, пользуясь при этом статистическим анализом. Большое значение он придавал роли технологии в будущих войнах. Надо было бы провести исследования, чтобы уточнить не является ли Тесла предшественником современных военных аналитиков. Его мысли о войне не были идеалистическими, но рациональными и гуманистическими. Он обладал слоистым патриотическим чувством, которое выражало приверженность сербскому роду, но и идеал космической принадлежности к содружеству всех живых существ. Сознательная основа взглядов Теслы на войны, хотя все еще недостаточно и исследованная, является значительной для понимания его сложной личности, причем у него замечаются различные влияния – от религиозных до научно-философских.

Генерал Франьо Зах – воин и политик

Божидар Йовович

Почти половину своей жизни Франьо Зах посвятил Сербии, ее армии и политике. Он ее считал своей другой родиной и боролся за нее самым горячим патриотизмом. Он является одним из основоположников сербской государственной стратегии, идейным поборником известного *Начертания*, создателем сербской современной военной академии, был солдатом в войнах за освобождение и объединение и воспитателем многочисленных поколений сербских офицеров. Многие сербские и другие историки посвятили свои работы делу этого всестороннего деятеля. Сербские правители и политики уважали его мнение и оказывали ему доверие тем, что брали его в советники. Он находился в самых верхах сербской государственной политики и выступал в качестве посредника в многих серьезных делах. В знак благодарности и уважения за заслуги перед Сербией, ее народом и армией король Милан подарил ему „целую зарплату, как пенсию во имя признания за особые заслуги перед родиной“.

Ликовно-графички уредник
Божидар Мркоња

Језички редактор
Нада Драгишић

Преводиоци:

на енглески
Душан Исаковић

на француски
Милан Петковић

на немачки
Раде Матић

на руски
Зоран Стевановић

Коректор
Бојана Узелац

Тираж 1.600 примерака

Штампа: ВОЈНА ШТАМПАРИЈА – БЕОГРАД, Генерала Жданова 40 б

На основу мишљења Министарства за науку и технологију Републике Србије, бр. 413-00-222/95-0101, од 19. 06. 1995. године, часопис је ослобођен пореза на промет.